

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: Η Θεολογία στον Σύγχρονο Κόσμο
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: «Θρησκευτικός Τουρισμός» (Religious Tourism)
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2021-22

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Β. Πλουμή
Α.Μ.: 202009

*«Στα βήματα των Κυρίλλου και Μεθοδίου: Προσκυνηματική Περιήγηση και Πολιτιστικές
Διαδρομές»*

Επιβλέπων: Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος

Αθήνα, 2022

Πρόλογος

Η αδιανόητη στον ανθρώπινο νου και αξιέπαινη πολιτισμική, θρησκευτική, ανθρωπιστική και θεολογική παράδοση των αγίων Θεσσαλονικέων Αυταδέλφων Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου είναι ένα κεφάλαιο, που είναι, εν πολλοίς, άγνωστο στην σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, παρά τις γενναίες προσπάθειες που γίνονται από διάφορους παράγοντες. Το έναυσμα για την παρούσα εργασία αποτελεί το διαχρονικό μου ενδιαφέρον για τον Σλαβικό κόσμο, την Μεσαιωνική Ιστορία και τις σχέσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τον υπόλοιπο κόσμο.

Με τις σαφείς και κατατοπιστικότερες κατευθυντήριες γραμμές του αξιότιμου καθηγητή κ. Ιωάννη Παναγιωτόπουλου μπόρεσα να ολοκληρώσω το παρόν πόνημα. Η επιλογή του θέματος *«Στα βήματα των Κυρίλλου και Μεθοδίου: προσκυνηματική περιήγηση και πολιτιστικές διαδρομές»*, μου έδωσε την ευκαιρία να εντρυφήσω εις βάθος σ' ένα ουσιώδες κεφάλαιο για τους σλαβικούς λαούς της Οικουμένης.

Στο σημείο αυτό οφείλω να σημειώσω ότι στην παρούσα εργασία αναζήτησα μια σωρεία περιοχών και μνημείων, που σχετίζονται με τους δύο Αγίους και που είναι άγνωστα στο ευρύ κοινό, επιθυμώντας έτσι να ενισχύσω το τουριστικό ενδιαφέρον σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Μέσα απ' την εργασία αυτή ο αναγνώστης θα μπορεί να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι στην δυτική και νότια Ευρώπη, διαβάζοντας για μνημεία και γεγονότα, ιδιαίτερος σημαντικά για την ιστορία του σύγχρονου κόσμου. Κατόπιν σχετικής έρευνας, άλλωστε, αντιλήφθηκα ότι λείπει απ' την ελληνική βιβλιογραφία μια εργασία, η οποία να παρουσιάζει συνοπτικά τα μνημεία, που σχετίζονται με τους αγίους σε διεθνές επίπεδο. Αυτή, ακριβώς, είναι κι η ουσία της παρούσας διπλωματικής.

Προτού κλείσω το προλογικό αυτό σημείωμα, θεωρώ χρέος μου, «κλίνον γόνυ καρδίας», να αποδώσω τις εκ βαθέων ευχαριστίες μου, πρωτίστως, στον Τριαδικό Θεό και «την μετὰ Θεόν Θεόν», «την τὰ δευτερεΐα τῆς Τριάδος κατέχουσα» Υπεραγία Θεοτόκο, που με αξίωσαν να ευφραίνομαι πνευματικώς παραδίδοντας στην σύγχρονη ακαδημαϊκή κοινότητα και το ελληνικό κοινό το παρόν πόνημα, ως ελάχιστο αντίδωρο της θείας επιστασίας τόσο προς εμέ τον ελάχιστο και ταπεινό δούλο, όσο και προς την πατρίδα μου.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες πρέπει να αποδοθούν και σ' όλα τα πρόσωπα, που με έμμεσο ή άμεσο τρόπο συνέβαλαν, ώστε να ευοδωθεί το παρόν έργο. Ένα θερμό ευχαριστώ επιθυμώ να εκφράσω στην οικογένειά μου, η οποία μου συμπαραστάθηκε με ψυχολογικό, αλλά και οικονομικό τρόπο στην μέχρι τώρα σταδιοδρομία μου. Ευχαριστώ τον πνευματικό μου πατέρα Στέφανο, ο οποίος προσεύχεται δι' εμέ. Παρακάτω, παραθέτω μερικά ονόματα ανθρώπων, οι οποίοι μου συμπαραστάθηκαν στο περιεχόμενο και την βιβλιογραφία της εργασίας μου. Ένας είναι ο κ. Καρδαράς Γεώργιος, που απ' την πρώτη κιόλας γνωριμία μας με αγκάλιασε και μου συμπαραστάθηκε. Η Καθηγήτρια του Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης κα Δεληκάρη Αγγελική, η οποία μου απαντούσε στα συνεχή ερωτήματά μου. Τέλος, την κα

Janochova Martina, υπεύθυνη του Ευρωπαϊκού προγράμματος Πολιτιστικών Διαδρομών
Κύριλλος και Μεθόδιος.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	3
Εισαγωγή.	7
2. 1. Η προγενέστερη έρευνα	7
2. 2. οι πηγές της μελέτης μας.....	9
2. 3. Πολιτιστικές Διαδρομές	11
2. 4. Θρησκευτικός τουρισμός και Προσκυνηματικές την σύγχρονη εποχή.....	14
Μέρος Α΄	
Το ιεραποστολικό έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου και η διάδοση της τιμής τους.....	22
3. 1. Βιογραφικά στοιχεία των αγίων	22
3.2. Αποτίμηση της δράσης των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου.....	31
3. 4. Η διάδοση της τιμής και ο τρόπος τιμής των Αγίων σε διεθνές επίπεδο	38
Μέρος Β΄	
Τα μνημεία και τα προσκυνήματα που συνδέονται με τους δυο Θεσσαλονικείς Αγίους	46
4. 1. Θεσσαλονίκη, Ελλάδα.....	47
4. 2. Κωνσταντινούπολη, Τουρκία	51
4. 4. Ρώμη, Ιταλία	54
4. 5. Δημοκρατία της Τσεχίας	56
4. 6. Λοιποί προορισμοί	62
Μέρος Γ΄	
Προτεινόμενες Προσκυνηματικές Περιηγήσεις και Διαδρομές Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου ...	65
Συμπεράσματα	84
Βιβλιογραφία	86

Εισαγωγή.

2. 1. Η προγενέστερη έρευνα

Οι δύο Φωστήρες και Θεσσαλονικείς άγιοι, Κύριλλος-Κωνσταντίνος ο Φιλόσοφος και Μεθόδιος, έχουν μελετηθεί διεξοδικά, από άποψης αρχαιολογίας και ιστορίας, εν τούτοις, όταν κανείς επιθυμήσει να τους εντάξει στην έρευνα του πολιτιστικού και θρησκευτικού τουρισμού, τότε, μετά λύπης, θα διαπιστώσει την πενιχρή περί αυτών βιβλιογραφία. Τούτη είναι ακόμα πιο πενιχρή, εντός συνόρων. Εδώ, ξεχωρίσαμε κάποιες απ' τις κυριότερες προσπάθειες, που συνέβαλαν στο τομέα αυτό.

Προσφάτως, στην διπλωματική της, στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, η Καμπούρη, μελέτησε την περίπτωση των Αγίων, στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Διαδρομής του Συμβουλίου της Ευρώπης. Κύριο θέμα της, όμως, όπως δηλώνεται, ήταν να αναδείξει τις προσωπικότητες αυτές, στη πόλη της Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται «στην παρουσίαση στατιστικών στοιχείων περί της τουριστικής κίνησης στην Ελλάδα, και ειδικότερα στην κεντρική Μακεδονία [...]».¹ Δεν προβαίνει, όπως γίνεται φανερό, στην δημιουργία κάποιας διαδρομής, περάν των συνόρων της προαναφερθείσας περιοχής.

Αξιόλογη προσπάθεια ανάδειξης της σημασίας και καλλιέργειας του ενδιαφέροντος, στους συγχρόνους ανθρώπους είναι κι εκείνη των M. Horak, Al. Kozumplíková, K. Somerlíková, H. Lorencová, Iv. Lampartová.² Στο άρθρο τους παραθέτουν κάποιους απ' τους σημαντικότερους προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος κι εκείνων που σχετίζονται με τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο. Προτείνονται κι ενδεικτικές διαδρομές. Ο στόχος τους, όμως, είναι να αξιολογήσουν την τρέχουσα κατάσταση ανάπτυξης του πολιτιστικού και θρησκευτικού τουρισμού στις περιφέρειες της νότιας Μοραβίας και του Zlín. Σημειώνεται ότι, στο πλαίσιο των 1150^{ων} ετών, απ' την άφιξη των Αγίων, στη Τσεχία, διοργανώθηκαν αρκετά προσκυνήματα σ' αυτές τις περιοχές. Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, το ενδιαφέρον είναι τοπικό. Δεν παρουσιάζουν στοιχεία, δηλαδή, για μια διακρατική διαδρομή.

Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινούνται κι οι Al. Krogmann, P. Ivanič, H. Kramáreková, L. Petrikovičová, F. Petrovič, H. Grežo.³ Με το άρθρο τους στοχεύουν στην έρευνα των πρόσφατων μεταβολών στον πολιτιστικό τουρισμό των αστικών κέντρων και στην ανάλυση των εναλλακτικών προϊόντων της υποκατηγορίας αυτής του τουρισμού. Προς επίτευξη του στόχου τους, έθεσαν την πόλη Nitra, της Σλοβακίας ως μελέτη περίπτωσης. Στο άρθρο, παρ' ότι αναλύονται οι πολιτιστικές διαδρομές και τα οφέλη τους, δεν προχωρούν στην περιγραφή άλλων πόλεων.

¹ Καμπούρη, *Ο Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη - Η Πολιτιστική Διαδρομή Κυρίλλου και Μεθοδίου του Συμβουλίου της Ευρώπης, ως Εργαλείο Ανάπτυξης*, σ. 6.

² Horak, Kozumplíková, Somerlíková, Lorencová, Lampartová, *Religious Tourism in the South-Moravian and Zlín Regions: Proposal for three new Pilgrimage Routes*, σ. 167-178.

³ Krogmann & Ivanič & Kramáreková & Petrikovičová & Petrovič & Grežo, *Cultural Tourism in Nitra, Slovakia: Overview of Current and Future Trends. Sustainability* 2021, 13, 5181, σ. 1-21.

Ένας, που αντιμετώπισε πιο σφαιρικά το ζήτημα ήταν ο Draganov⁴, ο οποίος σε πρόσφατο άρθρο του αναφέρθηκε στην περίπτωση των Κυρίλλου και Μεθοδίου, μεταξύ άλλων. Παρέθεσε και ιστορικά μνημεία, τα οποία σχετίζονται με τους αγίους, τα οποία είναι:

-ο Ι. Ναός των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, στην γενέτειρά τους, τη Θεσσαλονίκη και το ανεγερθέν μνημείο, πλησίον αυτού,

-τα αγάλματα των Αγίων, στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βουλγαρίας κι ενώπιον του Εθνικού Ανακτόρου Πολιτισμού, στη Σόφια κι ένα άλλο στο Pzardzhik,

-τα αγάλματα των Αγίων, στη Γέφυρα του Καρόλου, στη Πράγα κι ένα μνημείο, στο Mikulčice, το μνημείο τους, στην Στήλη της Αγίας Τριάδος, στο Όλομουτς και το άγαλμά τους, στο Třebíč, στην Δημοκρατία της Τσεχίας,

-το αφιερωθέν στους Αγίους μνημείο, στο Κίεβο και Ντόνετσκ, της Ουκρανίας,

-το αφιερωθέν στους Αγίους μνημείο, στο Khanty-Manziyk και στο Saraton, στη Ρωσική Ομοσπονδία,

-το αφιερωθέν στους Αγίους μνημείο, στο Βελιγράδι, της Σερβίας,

-και τον τάφο του Αγίου, στην Βασιλική του Αγίου Κλήμεντος, Ρώμης.

Απ' την απαρίθμηση αυτή των μνημείων, καθίσταται φανερό ότι συμπεριλήφθηκαν αρκετά μνημεία, που δεν σχετίζονται άμεσα με τους Αγίους. Τα μνημεία, για παράδειγμα, σε Βουλγαρία, Ουκρανία, Σερβία, Ρωσία είναι μνημεία, που σχετίζονται περισσότερο με την κληρονομιά σ' αυτούς τους λαούς των μαθητών και συνεχιστών των αγίων, που έδρασαν εκεί, παρά μ' αυτούς καθ' αυτούς τους Αυταδέλφους.

Σημαντικό ήταν και το άρθρο των Iv. Butoracová Sindleryoná, An. Čajková και K. Sambronská⁵, οι οποίοι παρουσιάζουν τις προοπτικές ανάπτυξης του πολιτιστικού και προσκυνηματικού τουρισμού στη Δημοκρατία της Σλοβακίας. Τονίζουν την βαρύτητα της θρησκείας στο κράτος αυτό. Προτείνουν, μάλιστα και μια διαδρομή, σχετιζόμενη με τα μνημεία των Αγίων, στη περιοχή Trnava. Στοχεύουν στην προσέλκυση νέων προσκυνητών και ενδιαφερομένων, μέσω διαφόρων πολιτιστικών και τουριστικών δραστηριοτήτων.

⁴ Draganov, *Innovative Perspectives to Apply Block chain Model for the Saints Cyril and Methodius and Saint Sophronius of Vratsa Historical Sights in the Context of European Cultural Routes*, Journal of Tourism and Hospitality Management, Jan.-Feb. 2021, Vol. 9, No. 1, σ. 53-63.

⁵ Butoracová & Čajková & Sambronská, *Pilgrimage in Slovakia—A Hidden Opportunity for the Management of Secular Objects?* Religions 2019: 10(10): 560, σ. 1-20.

Αρκετά στοιχεία αντλήσαμε από μελέτες κι άρθρα Τσέχων και Σλοβάκων ερευνητών. Καθ' όλα σημαντικό ήταν το άρθρο του M. Peterka.⁶ Ο Peterka μελέτησε την Πολιτιστική Διαδρομή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και πρότεινε κάποιες διαδρομές, όχι μόνο στην δυτική Ευρώπη, αλλά και προς τα νοτιοανατολικά. Μια άκρως ενδιαφέρουσα πηγή είναι και εκείνη των P. Ivanič και M. Lukáčová⁷, οι οποίοι ερεύνησαν και ανέλυσαν την πιθανή πορεία, που ακολούθησε ο Άγιος Μεθόδιος, στα διάφορα ιεραποστολικά ταξίδια του, στην ανατολική και δυτική Ευρώπη.

Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε την προσπάθεια, που ξεκίνησε, ήδη απ' το 2016, το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, για την θέσπιση μιας διαδρομής, που θα διασχίζει και την ομώνυμη πόλη.⁸ Η προσπάθεια στέφθηκε από επιτυχία και το 2021, το Συμβούλιο της Ευρώπης ενέκρινε την Διαδρομή και πλέον εντάσσεται στο Πρόγραμμα Πολιτιστικών Διαδρομών αυτού.

2. 2. οι πηγές της μελέτης μας

Η σύνταξη του παρόντος έργου στηρίχθηκε αρκετά σε συγγράμματα, πρακτικά και άρθρα. Βασικό ρόλο έχει η βιβλιογραφία του Ταχιάου, ο οποίος έχει μελετήσει διεξοδικά τους δύο αγίους. Κυρίαρχο ρόλο, όμως, έχουν οι δύο Βίοι των αγίων, οι οποίοι είναι γραμμένοι στην παλαιοσλαβονική γλώσσα, οι περίφημοι Παννονικοί Θρύλοι.⁹ Όπως θα δούμε παρακάτω, γράφτηκαν αμέσως μετά την κοίμηση των αγίων και κατατάσσονται στα αγιολογικά κείμενα, αφού στοχεύουν να υποστηρίξουν την σημασία και το έργο των αγίων. Τα περιεχόμενα ιστορικά γεγονότα και μαρτυρίες συνηγορούν προς το στόχο αυτό. Ήταν, επομένως, εν είδη συναξαρίων, που συντάχθηκαν για να αναγιγνώσκονται ως τμήμα της λειτουργικής τάξης των ιερών ακολουθιών, γεγονός που προκαλεί σύγχυση ως προς την αξιοπιστία των ιστορικών στοιχείων τους. Εν τούτοις, οι δύο Βίοι είναι οι κύριες και τόσο λεπτομερείς πηγές περί των δύο Θεσσαλονικέων αδελφών.¹⁰ Υφίστανται κι άλλες δευτερεύουσες, απ' τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε επιπλέον στοιχεία και λειτουργούν συμπληρωματικά. Τέτοια είναι η επιστολογραφία, η αρχαιολογική έρευνα, οι ανασκαφές κ. α.

Ένα καλό σημείο να ξεκινήσει κανείς τη μελέτη, περί των δύο φωστήρων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου, είναι οι Βίοι τους. Ο Βίος του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου είναι ένα συναξάρι. Συνετάχθη για να υμνήσει τον άγιον αυτόν άνδρα, αμέσως μετά την κοίμησή του, στη Ρώμη, το Φεβρουάριο, του 869 μ. Χ., λόγω της οσιότητάς και του έργου του.¹¹ Ένα οξύ

⁶ Peterka, *Cyriľmetodějská Stezka Jako Příkladnost pro Využití a Interpretaci Společného Evropského Kulturního Dědictví*, Konštantínove listy 9 / 2 (2016), σ. 106-118.

⁷ Ivanič & Lukáčová, *Saint Methodius on missionary and diplomatic journeys (The historical geographical connections)*, Historický časopis, 2015, 63, 4, σ. 649-660.

⁸ Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Ελλήνων Σλαβολόγων, *Εκδοτικό Σημείωμα*, Fragmenta Hellenoslavica 3, 2016, σ. 5-6.

⁹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 7.

¹⁰ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 9-10.

¹¹ Κατά τον Ταχιάο, η συγγραφή ή τουλάχιστον μια πρόμη μορφή του ΒΚ ξεκίνησε στη Ρώμη, πριν αναχωρήσει απ' εκεί ο Μεθόδιος και ίσως ολοκληρώθηκε στην Παννονία. Τούτο το στηρίζει στο γεγονός ότι

πρόβλημα, όμως, είναι ο καθορισμός του χρόνου συγγραφής κι η ταυτοποίηση του αγιογράφου, αφού δεν ευρίσκονται στοιχεία περί αυτών στο Βίο και συνεπώς μόνο εικασίες μπορούν να διατυπωθούν. Ένα άλλο πρόβλημα του ΒΚ είναι η ύπαρξη πολλών ελληνικών λέξεων και πολλών ελληνικών μεταφραστικών δανείων, το οποίο συνδέεται μ' ένα ελληνικό υπόστρωμα, αλλά όχι σε προϋπάρχουσα ελληνική μορφή.¹² Ο ΒΚ χωρίζεται σε ΙΗ' κεφάλαια. Το Α' είναι εισαγωγικό κι έχει αμιγώς αγιολογικό περιεχόμενο. Τα κεφ. Β-Γ' πληροφορούν περί της καταγωγής του και των νεανικών του χρόνων. Τα κεφ. Δ-Ε' περιγράφουν τις σπουδές και την σταδιοδρομία του, στη Κωνσταντινούπολη. Το ΣΤ', την αποστολή του στον κόσμο των Αράβων. Το Ζ', την αποχώρησή του απ' το όρος Όλυμπος, της Βιθυνίας. Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια, την αποστολή του, στους Χαζάρους. Το Η', την παραμονή του στο Ναό των Αγίων Αποστόλων, της Κωνσταντινούπολης. Το κεφ. ΙΔ', την επιστολή του Ραστισλάβ στον Αυτοκράτορα και τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου. Το κεφ. ΙΕ', τη μετάβασή του, στη Μοραβία και το μεταφραστικό του έργο. Το κεφ. ΙΣΤ', την σύγκρουσή του με τους Λατίνους ιερείς, στην Ενετία. Το κεφ. ΙΖ', τη μετάβασή του, στη Ρώμη και το κεφ. ΙΗ', την κοίμησή του. Ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι περισσότερη έκταση καταλαμβάνουν οι αποστολές του Κυρίλλου σε Άραβες και Χαζάρους και λιγότερο εκείνη μεταξύ των Σλάβων, των οποίων υπήρξε φωτιστής. Είναι αρκετά πιθανό να ομιλούμε περί πολλών συντακτών, υπό την επίβλεψη ενός – του Μεθοδίου –, κι όχι περί ενός.¹³ Ζητήματα εγείρονται και περί της δομής και των στρωμάτων επεξεργασίας του ΒΚ. Το αρχαιότερο χειρόγραφο χρονολογείται στον ΙΕ' αιώνα, δεν σώθηκε σε παλαιοσλαβονική γλώσσα, αλλά μας σώζεται, έχοντας υποστεί μια σειρά από γλωσσικές επεξεργασίες και επεμβάσεις. Εν τούτοις, αποπνέει ένα στοιχείο αρχαϊκής προέλευσης.¹⁴

Σε σχέση με τον ΒΚ, ο ΒΜ είναι λιγότερο σύνθετος στο περιεχόμενό του. Σκοπός της σύνταξής του ήταν η δικαίωση της διδασκαλίας, του έργου και της θέσης – ως νομίμου Αρχιεπισκόπου Παννονίας – του Μεθοδίου στη Μοραβία και την απόθεση των θέσεων των εχθρευόντων αυτόν Λατίνων ιερέων. Ο ΒΜ δεν έχει υποστεί κατοπινές επεμβάσεις και από άποψης ύφους είναι ανώτερο, απ' τον ΒΚ, η δε γλώσσα «πιο στρωτή». Ο χρόνος συγγραφής του προσδιορίζεται μεταξύ 885 και 890¹⁵. Ο ΒΜ διαιρείται σε δεκαεπτά κεφάλαια, τα οποία περιγράφουν τις δυσκολίες, το έργο και την κοίμηση του αγίου. Το κεφ. Α' αποτελεί έναν κατηγορητικό λόγο, όπου παρατίθεται η ιστορία της Εκκλησίας, οι Οικουμενικές Σύνοδοι. Το

εφ' όσον ο Κύριλλος έχαιρε τέτοιου σεβασμού στη Ρώμη (ενταφιασμός σε περίοπτη θέση ενός σπουδαίου ναού, της Βασιλικής του Αγίου Κλήμεντος, και τη φιλοτέχνηση της εικόνας του), ήταν επόμενο να συνταχθεί κι ο Βίος του. Ο ΒΚ θα πρέπει, λοιπόν, να έλαβε μια πρώτη μορφή στη Ρώμη και σταδιακά να εμπλουτιζόταν με υλικό. Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 11-12.

¹² Άλλωστε, κατά τον Ταχιά, μέχρι σήμερα, δεν έχει διασωθεί κανένα ελληνικό χειρόγραφο των Βίων. Επιπλέον, οι άγιοι σε σλαβικές φυλές έδρασαν κι εκεί απευθύνονταν, παρ' ότι κατάγονταν απ' τον ελληνορωμαϊκό κόσμο της Ανατολής. Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 13, υποσημ. 4.

¹³ Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 14-15.

¹⁴ Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 24.

¹⁵ Ο Ταχιάς προβάλλει το έτος 886 μ. Χ. ως έτος συγγραφής του. Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 25.

τμήμα αυτό, κατά τον Ταχιάο,¹⁶ θα πρέπει να ήταν αυτούσιο έργο, το οποίο στη πορεία εντάχθηκε στο ΒΜ. Στο Β' κεφ. εξιστορείται η καταγωγή και σταδιοδρομία, μέχρι τον διορισμό του Μεθοδίου, σε κάποια σλαβική κομητεία. Στο Γ' περιγράφεται η παραίτησή του απ' το αξίωμα αυτό κι η φυγή του, στο όρος Όλυμπος, της Βιθυνίας. Στο Δ', η αποστολή του στους Χαζάρους, ως υπηρέτης του Κυρίλλου και η χειροτονία του σε ηγούμενο της μονής Πολυχρονίου. Στο Ε', η επιστολή του Ραστισλάβ και Σβιατοπλούκ, στον Αυτοκράτορα, η μετάβασή του στη Μοραβία και η πορεία επιστροφής τους, πίσω. Στο ΣΤ', αφηγείται η πρόσκληση του πάπα Νικολάου, προς τους αδελφούς, να μεταβούν στη Ρώμη κι η εκεί χειροτονία του, σε ιερέα. Στο Ζ', η οσία κοίμηση του Κυρίλλου. Στο Η', η απαντητική επιστολή του πάπα Αδριανού στον Κοτσέλ, ηγεμόνα της Παννονίας κι η χειροτονία του σε αρχιεπίσκοπο της Παννονίας. Στο Θ', η σύλληψη και δίκη του Μεθοδίου, απ' τους Φράγκους. Στο Ι', η απελευθέρωσή του απ' τη Σουαβία, με παρέμβαση του πάπα και συνέχιση του έργου του. Στο κεφ. ΙΑ', μαρτυρούνται κάποιες νουθεσίες και προφητείες του Μεθοδίου, καθώς και το ιεραποστολικό του έργο. Στο ΙΒ', οι νέες διώξεις των Φράγκων. Στο ΙΓ', η μετάβασή του, στη Κωνσταντινούπολη. Στο κεφ. ΙΔ', διηγούνται οι δυσκολίες του κι συγκρίνονται μ' εκείνες του Αποστόλου Παύλου. Το ΙΕ', περιγράφεται το συγγραφικό έργο του. Στο ΙΣΤ', η συνάντηση του Μεθοδίου μ' έναν Ούγγρο ηγεμόνα και στο τελευταίο κεφάλαιο, ο ορισμός του διαδόχου και η οσία κοίμησή του.

Οι δύο Βίοι διατηρούνται, σήμερα, σε 57 χειρόγραφα, τα οποία ανάγονται μεταξύ ΙΕ' και ΙΖ' αιώνας, γραμμένα ως επί των πλείστων στη ρωσική γλώσσα. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει το έργο των μελετητών περί της γνησιότητας και αξιοπιστίας τους. Στα χειρόγραφα αυτά, συμπεριλαμβάνονται και τα ρωσικά Μηναία. Μέχρι σήμερα, οι Βίοι έχουν εκδοθεί σε πολλές γλώσσες και εκδόσεις, όπως γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, βουλγαρικά και ιταλικά.¹⁷ Στη νεοελληνική οι Βίοι εκδόθηκαν απ' τους Αναστασίου, Πρωτόπαπα και Ταχιάο. Πρέπει, εδώ, να σημειωθεί ότι, δεν είχαν όλες οι εκδόσεις την ίδια πηγή ή τα ίδια χειρόγραφα και επομένως προκαλούνται επιπλέον μεταφραστικά προβλήματα

2. 3. Πολιτιστικές Διαδρομές

Συμβούλιο της Ευρώπης

Το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι ο αρχαιότερος πολιτικός οργανισμός και έχει ως αποστολή την επεξεργασία και υιοθέτηση κανόνων και προτύπων και την παρακολούθηση της τήρησής τους, επί τη βάσει κοινών αξιών. Ιδρύθηκε το 1949, με την συνθήκη του Λονδίνου (5/5/1949), με ιδρυτικά μέλη την Δανία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Νορβηγία, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Βέλγιο και Ιταλία.¹⁸

¹⁶ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 26.

¹⁷ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 34-36.

¹⁸ Υπουργείο Εξωτερικών, *Συμβούλιο της Ευρώπης (ΣτΕ)*, <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stous-diethneis-organismous/sumboulio-tis-europis.html>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Κύριο έργο του Συμβουλίου είναι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁹, γι' αυτό και αποτελεί έναν απ' τους κορυφαίους οργανισμούς της Ευρώπης. Περιλαμβάνει 46 κράτη-μέλη, μαζί μ' όλα τα κράτη που είναι εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κανένα κράτος δεν μπορεί να ενταχθεί, αν δεν έχει υπογράψει την Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, που προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον νόμο και την δημοκρατία.²⁰ Το Συμβούλιο πραγματοποιεί εκδηλώσεις και δράσεις για διάφορα ζητήματα.²¹ Το Συμβούλιο της Ευρώπης στελεχώνεται από συνταγματικούς εμπειρογνώμονες, γνωστοί ως η Επιτροπή της Βιέννης και παρέχουν νομικές συμβουλές σ' όλα τα κράτη της γης. Παράλληλα, συνδράμει στην καταπολέμηση της διαφθοράς, τρομοκρατίας, ενώ λειτουργεί συμβουλευτικά στον νομικό τομέα σε διάφορες δικαστικές μεταρρυθμίσεις²² κι έχει ρόλο επιτηρητή των κρατών-μελών, σε θέματα προάσπισης και εφαρμογής των παρά πάνω τομέων.²³ Η δράση του Σ.τ.Ε. συνέβαλε, ώστε, σήμερα, να μην υφίσταται, πλέον, η θανατική ποινή,²⁴ εντός της Ευρώπης, τουλάχιστον.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης δεν λειτουργεί ανεξάρτητο. Στενός συνεργάτης του είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, τα Ηνωμένα Έθνη, ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη, κι άλλοι φορείς.²⁵ Αποτελείται από τον Γενικό Γραμματέα, την Επιτροπή Υπουργών, την Κοινοβουλευτική Συνέλευση, το Συνέδριο Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών και το Συνέδριο Διεθνών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και τον Επίτροπο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.²⁶ Έδρα του Συμβουλίου είναι το Στρασβούργο της Γαλλίας.²⁷

Η Ελλάδα εντάχθηκε στα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, το 1949. Γεγονός, που καθιστά την Ελλάδα, ένα απ' τα πρώτα μέλη του. Τον ελληνικό χώρο επισκέφθηκαν και επισκέπτονται ανώτατοι αξιωματούχοι του Σ.τ.Ε. Η ελληνική Κυβέρνηση συνεργάζεται με τα ευρωπαϊκά όργανα σε διάφορα ζητήματα-θέματα, όπως η δικαιοσύνη, η προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και το προσφυγικό-μεταναστευτικό.²⁸

¹⁹ Schmahl & Breuer, *The Council of Europe*, σ. 16.

²⁰ The Council of Europe, *Who we are – The Council of Europe in brief*, <https://www.coe.int/en/web/about-us/who-we-are>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²¹ Schmahl & Breuer, *The Council of Europe*, σ. 308.

²² Schmahl & Breuer, *The Council of Europe*, σ. 172, 739.

²³ Schmahl & Breuer, *The Council of Europe*, σ. 304.

²⁴ Schmahl & Breuer, *The Council of Europe*, σ. 469.

²⁵ Schmahl & Breuer, *The Council of Europe*, σ. 204, 590, 729.

²⁶ The Council of Europe, *Who we are – The Council of Europe in brief*, <https://www.coe.int/en/web/about-us/who-we-are>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁷ The Council of Europe, *Headquarters and offices*, <https://www.coe.int/en/web/about-us/headquarters-and-offices>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁸ Υπουργείο Εξωτερικών, *Συμβούλιο της Ευρώπης (ΣτΕ)*, <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stous-diethneis-organismous/sumboulio-tis-europis.html> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Πολιτιστικές Διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης

Το Πρόγραμμα των Πολιτισμικών Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης, ιδρύθηκε το 1987²⁹, με στόχο την εύρεση προτάσεων για την ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς των διαφόρων κρατών και λαών, μέσω ενός ταξιδιού στο χωροχρόνο και στην δημιουργία μιας κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς. Στοχεύει στην διακρατική διάσταση της ευρωπαϊκής κληρονομιάς. Το Πρόγραμμα Πολιτιστικών Διαδρομών θεωρείται ως ένα μέσο διαπολιτισμικού διαλόγου και καλύτερης επίγνωσης της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ενότητας. Επίσης, προωθείται η διατήρηση κι ενίσχυση της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, ως ένα όργανο κοινωνικής και τοπικής ανάπτυξης.³⁰

Το περιεχόμενο του όρου κληρονομιά είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Δύναται, όμως, να συνδεθεί με τις διάφορες όψεις, που συνιστούν τον πολιτισμό, το νόημα και την χρήση της κληρονομιάς, απ' τους ανθρώπους, ενώ περιλαμβάνει υλικές και άυλες μαρτυρίες και πολιτισμικά προϊόντα, που πρέπει να διατηρηθούν, να αναζωογονηθούν και να προωθηθούν στις σύγχρονες, αλλά και μελλοντικές γενεές.³¹ Αυτό είναι, άλλως τε, το κύριο μέλημα των Πολιτισμικών Διαδρομών, σ' ένα διεθνές επίπεδο, όπως επιβεβαιώνεται απ' την βράβευσή του, με το βραβείο Carlos V.³²

Το 2010, με απόφαση της Επιτροπής Υπουργών θεσπίστηκε, για τρία έτη, η Διευρυμένη Μερική Συμφωνία των Πολιτισμικών Διαδρομών, η οποία επιβεβαιώθηκε, ύστερα απ' την παρέλευση του χρονικού αυτού διαστήματος. Σκοπό είχε την ενίσχυση της συνεργασίας των ενδιαφερομένων προς ανάδειξη των Πολιτισμικών Διαδρομών. Επί πλέον, επιβλέπει το τριετές έργο και εξετάζει τις αιτήσεις νέων υποψηφίων. Παρακολουθεί δε τις δράσεις στον τομέα των Πολιτισμικών Διαδρομών και συντονίζει το έργο των διαφόρων οργανισμών και εταιρειών.

Το Διοικητικό Συμβούλιο του φορέως Δ. Μ. Σ. των Π. Δ. αξιολογεί και πιστοποιεί τυχόν ζητήματα και θεματικές των Πολιτισμικών Διαδρομών. Το 2013 όρισε τις προϋποθέσεις ένταξης στο πρόγραμμα ενός υποψηφίου. Ρόλο τεχνικής φύσεως και τεκμηρίωσης έχει το ιδρυθέν, από το 1998, Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτισμικών Διαδρομών, το οποίο συστάθηκε προς ικανοποίηση και βελτίωση ποικίλων επιχειρησιακών αναγκών και απ' το 2011, αποτελεί την έδρα του Δ. Μ. Σ. Οι πολιτισμικές διαδρομές συνεχώς αυξάνονται και

²⁹ Logan & Máiréad & Ullrich, *A Companion to Heritage Studies*, σ. 3.

³⁰ Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός & προσκύνημα*, σ. 244-257.

³¹ Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός & προσκύνημα*, σ. 21-2.

³² Το βραβείο Carlos V είναι ένα βραβείο απ' το Ίδρυμα Ακαδημίας Yuste, που απονέμεται κάθε χρόνο, στις 9 Μαΐου – την αφιερωμένη ημέρα στην Ευρωπαϊκή Ένωση – σε άτομα, οργανισμούς, έργα, ή πρωτοβουλίες, που συμβάλλουν στην επίγνωση και ενίσχυση των πολιτισμικών και ιστορικών αξιών της Ευρώπης.

καλύπτουν μια ποικιλία θεμάτων. Μέσω δε αυτών, το Συμβούλιο της Ευρώπης προσφέρει ένα πρότυπο δημοκρατικής διαχείρισης του πολιτισμού και του τουρισμού.³³

Σύμφωνα με τον ίδιο τον καταστατικό χάρτη του Συμβουλίου, οι Πολιτισμικές Διαδρομές ορίζονται ως «ένα έργο πολιτισμικής, εκπαιδευτικής κληρονομιάς και τουριστικής συνεργασίας, με στόχο την ανάπτυξη και προώθηση μιας ή πολλών διαδρομών, βασισμένων σε ιστορική διαδρομή, μιας πολιτισμικής εννοίας, προσωπικότητας ή φαινομένου με διακρατική σημασία για την κατανόηση και σεβασμό των κοινών ευρωπαϊκών αξιών (2010).»³⁴

Το πρόγραμμα των πολιτισμικών διαδρομών είναι ένα χρήσιμο μέσο προώθησης και ερμηνείας της πολιτισμικής κληρονομιάς. Το πρόγραμμα αυτό περιέχει πλήθος διαδρομών, βασισμένων γύρω από έναν πυρήνα ή μια θεματική και περιλαμβάνουν διάφορες και πολύπλευρες δραστηριότητες στους ενδιαφερομένους.³⁵ Η όλη ιδέα του προγράμματος είναι μοναδική, καθ' ότι είναι ένα σχετικά πρόσφατο πολιτισμικό φαινόμενο, το οποίο ανέδειξε έναν νέο τύπο προώθησης και διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς.

2. 4. Θρησκευτικός τουρισμός και Προσκυνηματικές την σύγχρονη εποχή

Για να αντιληφθεί κανείς την βαρύτητα του θρησκευτικού τουρισμού, πρέπει πρωτίστως να εννοήσει την σημασία της θρησκείας στον άνθρωπο. Όπως καθίσταται φανερό, εν τούτοις, η ερμηνεία του όρου θρησκεία δεν είναι ένα εύκολο ζήτημα, ένεκα της πολυμορφίας των θρησκειών των ανθρώπων. Ένας ικανοποιητικός ορισμός πιθανώς είναι οι «πεποιθήσεις και πρακτικές μιας ομάδας ανθρώπων, συχνά κωδικοποιούμενες κάτω από τους όρους προσευχή, τελετουργία και θρησκευτικός νόμος. Στον όρο εμπεριέχονται και παραδόσεις του παρελθόντος, γραπτά κείμενα, προσωπική πίστη και το στοιχείο του μυστικισμού.»³⁶

Άνθρωποι διαφόρων ομολογιών, εμπνεόμενοι απ' τα ιδανικά της θρησκείας τους, δημιούργησαν έργα τέχνης, τα οποία αποτελούν αντικείμενα θαυμασμού. Τα κράτη, που υιοθέτησαν μια θρησκεία, μπόρεσαν να αναπτύξουν έναν ανώτερο πολιτισμό. Τι μπορεί κανείς να πει για τον βυζαντινό πολιτισμό, ο οποίος επηρέασε και επηρεάζει ακόμη τα σλαβικά και μη κράτη;³⁷ Πώς να σκιαγραφηθεί η σημασία της επιστημονικής άνθισης, που μαρτυρείται στο μουσουλμανικό κράτος, κατά τους όγδοο και ένατο αιώνες;³⁸ Ή τους σπουδαίους καθεδρικούς ναούς ανά την Ευρώπη, με την ιδιόμορφη αρχιτεκτονική τους;³⁹

³³ Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός & προσκύνημα – Πολιτικές-Διαχείριση-Αειφορία*, σ. 244-257 και Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, *Πολιτιστικές Διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης*, <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=3225>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³⁴ HERNIK & WALCZYCKA & SANKOWSKI & HARRIS, *Cultural Heritage*, σ. 10-11.

³⁵ Καμπούρη, *Ο θρησκευτικός τουρισμός στη Θεσσαλονίκη (Διπλωματική)*, σ. 37-39.

³⁶ Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός & προσκύνημα*, σ. 29.

³⁷ Βλ. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*.

³⁸ Βλ. The Unesco Courier, *A golden age of Arab culture*, σ. 4-52.

³⁹ Πολύζος, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 16(9): σ. 203-222.

Κατά την σύγχρονη εποχή, χαρακτηριζόμενη απ' την ραγδαία άνθιση της επιστήμης και των μέσων επικοινωνίας, βιώνουμε την επάνοδο του θρησκευτικού παράγοντα, του οποίου όμως το πλαίσιο σε σχέση με την κοσμική πνευματικότητα είναι θολό⁴⁰.

«Οι άνθρωποι σήμερα συνεχώς αποζητούν ισορροπία, αποδοχή και απαντήσεις [...]». «Στη σύγχρονη εποχή, δεν είναι λίγοι εκείνοι που στρέφονται στην Εκκλησία για απαντήσεις».⁴¹

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται άνοδος του θρησκευτικού τουρισμού.⁴² Τούτο είναι σημαντικό, διότι διά του θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού, οι άνθρωποι συχνά ικανοποιούν πολλά ερωτήματά τους, στο γενικότερο πλαίσιο ευεργετικών διεργασιών που αυτός έχει.⁴³ Μία δραστηριότητα είναι η επίσκεψη ιερών χώρων και μύηση στην σχετιζόμενη θρησκεία, μέσω συμμετοχής του εκάστοτε τουρίστα σε τελετές. Το αξιοσημείωτο είναι πως οπαδοί της μιας ομολογίας, δε θα διστάσουν να επισκεφθούν ιερούς χώρους άλλων θρησκειών. Τούτο παρατηρείται δε σε μια εποχή, κατά την οποία η θρησκευτικότητα στις δυτικές κοινωνίες μειώνεται.⁴⁴

Η προσπάθεια κι αγωνία του ανθρώπου να δώσει μια ερμηνεία, ένα νόημα στο περιβάλλον και στην ζωή του, τον ωθεί σε διάφορες δραστηριότητες.⁴⁵ Η μετακίνηση δε των ανθρώπων απ' τον ένα τόπο σ' έναν άλλο, λόγω θρησκευτικών κινήτρων, είναι ένα απ' τα κατ' εξοχήν χαρακτηριστικά του, το οποίο υφίσταται σ' όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως⁴⁶, η διαφορά, ωστόσο, σε κάθε άτομο έγκειται στην ένταση και τον βαθμό καλλιέργειας αυτού του «αισθήματος».

Το παρόν κεφάλαιο ασχολείται με τον θρησκευτικό τουρισμό και με τις προσκυνηματικές αποδημίες. Επιχειρείται μια ανάλυση διαφόρων όρων, όπως προσκύνημα, ιεροί χώροι και αναζητούνται τα κίνητρα των ταξιδιωτών, καθώς και οι κατηγορίες τους. Παρατίθενται τα διάφορα είδη των προσκυνημάτων, ενώ αναζητήθηκαν κι οι συνέπειες του φαινομένου αυτού στον άνθρωπο. Τέλος, θεωρούμε σημαντικό να παραθέσουμε την ερμηνεία του γεγονότος, κατά την Ορθόδοξη Εκκλησία και τους τρόπους που αυτή συμβάλει στην ανάπτυξή του. Δεν αποτελεί μέρος της προβληματικής μας, το γενικότερο τουριστικό φαινόμενο, ή η παράθεση στατιστικών στοιχείων. Στόχος μας είναι η παράθεση της σημασίας του θρησκευτικού και δη του προσκυνηματικού τουρισμού στην σύγχρονη εποχή.

⁴⁰ «While modern society may evince an increasingly secularized world, many commentators emphasize that we live in a re-sacralized world with a blurring of spirituality between the religious and secular domains.» (=Ενώ η σύγχρονη κοινωνία μπορεί να δείχνει έναν όλο και πιο εκκοσμικευμένο κόσμο, πολλοί σχολιαστές τονίζουν ότι ζούμε σε έναν εκ νέου ιεροποιημένο κόσμο με θόλωση της πνευματικότητας μεταξύ του θρησκευτικού και του κοσμικού τομέα). Βλ. Olsen & Dallen, *Tourism and religious journeys*, σ. 1-21.

⁴¹ Idris, *Spiritual Motivation for Religious Tourism Destinations*, σ. 59-72.

⁴² Idris, *Spiritual Motivation for Religious Tourism Destinations*, σ. 59.

⁴³ Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός & προσκύνημα*, σ. 51-59.

⁴⁴ Raj, Griffin & Blackwell, *Motivations for Religious Tourism*, σ. 104.

⁴⁵ Raj, Griffin & Blackwell, *Motivations for Religious Tourism*, σ. 104.

⁴⁶ Λαγός & Χριστογιάννη, *Η ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού στην Ελλάδα*, σ. 465.

Αναπόσπαστο κομμάτι του θρησκευτικού τουρισμού είναι το προσκύνημα⁴⁷, το οποίο συνδέεται με τις θαυμάσιες εκείνες εικόνες των ταξιδιωτών, που αναλαμβάνουν να πραγματοποιήσουν μακρά κι επίπονα ταξίδια προς ιερούς χώρους ανά την οικουμένη. Πολλάκις δε παρ' ότι η επίσκεψη στο χώρο αυτό εμπεριέχει κινδύνους, οι άνθρωποι τους αψηφούν.⁴⁸ Η όλη δε δραστηριότητα βασίζεται σε έννοιες, οι οποίες προέρχονται απ' το προσκύνημα κατά τους Μέσους Χρόνους, και συγκεκριμένα απ' τους έκτο μέχρι δέκατο έκτο αιώνες.⁴⁹ Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι μια σύνθετη έννοια, παρ' όλα αυτά, εδώ υιοθετείται ο ορισμός, που διατύπωσε η κα Μοίρα. Ως θρησκευτικός τουρισμός θεωρείται

«η μορφή εκείνη του τουρισμού, της οποίας οι μετέχοντες κινούνται εν μέρει ή αποκλειστικά από θρησκευτικούς λόγους. Θεωρείται δε ως υποκατηγορία του πολιτισμικού τουρισμού, διότι οι μετέχοντες σε οργανωμένα προσκυνήματα διαθέτουν, συχνά, μια επιπλέον ημέρα για επίσκεψη σε επιλεγμένα τουριστικά αξιοθέατα»⁵⁰

Η αναζήτηση και παράθεση ενός ορισμού, ως προς την ουσία του προσκυνήματος, είναι μάταιη, διότι δεν υφίσταται ένας ομοιογενής τύπος προσκυνητή.⁵¹ Ο ορισμός του προσκυνήματος δεν περιορίζεται πλέον στα παραδοσιακά συστήματα πίστης. Το ζήτημα περί των τουριστών ως προσκυνητών είναι σύνθετο και δύναται να λεχθεί πως οποιοσδήποτε τουρίστας είναι προσκυνητής ενός είδους.⁵² Παρ' όλα αυτά, ένα προσκύνημα χαρακτηρίζεται ένα ταξίδι σ' ένα ορισμένο μέρος, όπου η συνάντηση με το Θεό ή κάποια θεϊκή προσωπικότητα, κεντρικής σημασίας για την θρησκεία ή κοσμολογία του, είναι ο προσδοκώμενος σκοπός.⁵³ Κεντρική ιδέα στο προσκύνημα είναι η θέση ότι αποτελεί μια πνευματική αποστολή προς αναζήτηση νοήματος.⁵⁴ Η μετακίνηση αυτή απορρέει ποικίλα οφέλη στους τόπους προορισμού.⁵⁵

Ως ιεροί χώροι ή χώροι λατρείας του θείου είναι οι χώροι, οι οποίοι η επικοινωνία του Θεού με τον άνθρωπο θεωρείται ευκολότερη.⁵⁶ Επίσης, σύμφωνα με την θρησκευσιολογία, ιεροί χώροι αναδεικνύονται μέσω της πίστης και λόγω του θρησκευτικού τους περιεχομένου και, αναπόφευκτα, προσελκύουν επισκέπτες. Η αγιότητα ή ιερότητα αυτών των τοποθεσιών συνδέεται με κάποια ιερή προσωπικότητα ή γεγονός μιας θρησκείας, ή λόγω της ύπαρξης

⁴⁷ Πολύζος, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 16(9): σ. 203-222, σ. 206.

⁴⁸ Raj, Griffin & Blackwell, *Motivations for Religious Tourism*, σ. 104.

⁴⁹ Digance, *Religious and secular pilgrimage*, σ. 36.

⁵⁰ Μοίρα, *Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα. Κοινωνιολογική προσέγγιση*, Τουριστική Επιστημονική Επιθεώρηση, 1 (1) (2004), σ. 88.

⁵¹ Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists, and spirituality seekers*, σ. 234.

⁵² Rashid & Robinson, *Pilgrimage, Diversity and Terrorism*, σ. 94.

⁵³ Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists, and spirituality seekers*, σ. 225-242.

⁵⁴ Digance, *Religious and secular pilgrimage*, σ. 37.

⁵⁵ Πολύζος, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 16(9), σ. 203-222.

⁵⁶ Idris, *Spiritual Motivation for Religious Tourism Destinations*, σ. 61.

ιερών κειμηλίων, λειψάνων ή διοργάνωσης εκδηλώσεων, εκεί.⁵⁷ Ως προσκύνημα ορίζεται: α) ένα ταξίδι, προς ένα ιερό τόπο ή ναό, β) μια πολύωρη μετακίνηση ή εξερεύνηση, συνήθως η μετακίνηση αυτή έχει έναν πνευματικό στόχο ή ηθική σημασία, γ) μια μετακίνηση αρκετής χρονικής διάρκειας, λόγω θρησκευτικών λόγων.⁵⁸ Αυτού του είδους ο τουρισμός είναι πανανθρώπινος.

Προσκυνήματα υφίσταντο και υφίστανται σ' όλους τους λαούς της γης, ως συσχετιζόμενα με το θρησκευτικό συναίσθημα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Μέκκα, για τους μουσουλμάνους κι ο Γάγγης για τους Ινδούς. Για τους χριστιανούς, ιδιαίτερη τιμή είναι η μετάβαση στο τόπο, όπου έζησε και έδρασε ο Θεάνθρωπος, ήτοι οι Άγιοι Τόποι. Όσοι δε αξιώθηκαν τέτοιας τιμής, είχαν το δικαίωμα να κληθούν ως «χατζήδες», εκ του αραβικού *hadj*, ήτοι προσκυνητές των Αγίων Τόπων. Η ιερή αυτή αποδημία γινόταν και γίνεται απ' όλους τους λαούς των Βαλκανίων.⁵⁹ Ένα ιδιαίτερο προσκύνημα είναι και το Santiago de Compostela. Το συγκεκριμένο προσκύνημα θεωρείται πως έχει πανευρωπαϊκό θρησκευτικό περιεχόμενο.⁶⁰

Ιερές αποδημίες

Ως ιερές αποδημίες ορίζονται τα οργανωμένα ταξίδια των προσκυνητών σε περιοχές, στις οποίες διήγαν τον βίο τους λαμπρές προσωπικότητες διαφόρων ομολογιών και θρησκευτικών κινημάτων, οι οποίες έχουν έναν ιερό χαρακτήρα, ή επιτελούν θαυματουργικές πράξεις. Η συμμετοχή των πιστών στις ιερές αποδημίες συνδέεται με την πίστη της εκδήλωσης της Θείας Χάριτος στις ιερές αυτές τοποθεσίες. Συχνά, η μετάβαση προς τον ιερό τόπο εξισώνεται με την εκπλήρωση ιερού καθήκοντος και εκδήλωση σεβασμού προς τον ιερό τόπο ή πρόσωπο, ενώ επιλέγεται και συγκεκριμένη ημερομηνία.⁶¹ Οι ιερές αποδημίες αποτελούν ένα τρόπο καλλιέργειας της θρησκευτικής λαογραφίας σε επίπεδο που ξεπερνά τα σύνορα ενός κράτους, φέρνοντας τους λαούς σε επικοινωνία.

Κίνητρα θρησκευτικών τουριστών – προσκυνητών

Η μελέτη των κινήτρων, που ωθούν τον κάθε άνθρωπο να πραγματοποιήσει μια δραστηριότητα είναι σημαντική. Ο όρος κίνητρο είναι κι αυτός σύνθετος. Υφίστανται, άλλωστε, τόσα κίνητρα, όσες πνευματικές ή θρησκευτικές ανάγκες. Κατά μια άποψη, «ο όρος κίνητρα αναφέρεται στους παράγοντες εκείνους, που ενεργοποιούν, κατευθύνουν και συντηρούν μια συμπεριφορά προς κάποιους στόχους. Το κίνητρο είναι μια εσωτερική κατάσταση ενός ατόμου, που βοηθά στην ικανοποίηση τόσο ψυχολογικών, όσο και

⁵⁷ Vukonić, *Sacred places in the Roman Catholic tradition*, σ. 243.

⁵⁸ Λαγός & Χριστογιάννη, *Ανάπτυξη Θρησκευτικού Τουρισμού στην Ελλάδα*, σ. 466-467.

⁵⁹ Βαρβούνη, *Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες*, Θεολογία 1, 2009, σ. 192-193.

⁶⁰ Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός και Προσκύνημα*, σ. 253.

⁶¹ Βαρβούνη, *Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες*, Θεολογία (1) 2009, σ. 191-211.

φυσιολογικών αναγκών. Τα κίνητρα είναι τα θέλω ή οι ανάγκες, που καθοδηγούν τη συμπεριφορά και εξηγούν, το λόγο που εμείς οι άνθρωποι κάνουμε αυτό που κάνουμε». ⁶²

Τι είναι λοιπόν εκείνο που ωθεί τους ανθρώπους να υπερβούν κινδύνους, δυσκολίες και να κάνουν τέτοια ταξίδια; Πιθανώς, οι άνθρωποι έχουν θρησκευτικά κίνητρα, διότι κάθε θρησκεία θεωρεί την επίσκεψη σε ιερά μέρη καθήκον για όλους τους πιστούς, αρκεί βεβαίως να είναι σε θέση να το πραγματώσουν. ⁶³ Στους ιερούς χώρους, οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή με μια άλλη διάσταση, μακριά απ' τους προβληματισμούς του καθημερινού μόχθου, ο οποίος κουράζει ψυχοσωματικά τον άνθρωπο. Μέσω των επισκέψεων αυτών, ο άνθρωπος οδηγείται στην κατάνυξη και την ψυχαγωγία, κατά την αρχαιοελληνική έννοια. ⁶⁴ Ένα κίνητρο, λοιπόν, ίσως είναι η νοηματοδότηση και η απάντηση σε υπαρξιακά ερωτήματα του ανθρώπου.

Άλλοι τύποι κινήτρων σχετίζονται με πολιτισμικές επιρροές, κοινωνικούς παράγοντες, ή προσωπικούς λόγους, ή η επιθυμία των ανθρώπων να ενισχύσουν και να εκφράσουν τις αξίες και την ταυτότητά τους. ⁶⁵ Τα κίνητρα δύνανται να διαχωριστούν σε αμιγώς θρησκευτικά και πνευματικά. Σχετίζονται με την επιθυμία των ανθρώπων να βιώσουν το υπερβατικό ή μια προσωπική εμπειρία με το θεικό στοιχείο ή κάτι άλλο που θα τους επιφέρει μια μεταβολή στη στάση ζωής τους. Να ζητήσουν την θεία χάρη, να προσευχηθούν για θέματα υγείας κι ευλογίας, να ευχαριστήσουν τον Θεό, να συμμετάσχουν σε λατρευτικές συνάξεις ή να εκπληρώσουν θρησκευτικά καθήκοντα. Είναι πολύ συχνό το φαινόμενο οι άνθρωποι να πραγματοποιούν ένα προσκύνημα, με την προσδοκία αυτή. Στην περίπτωση αυτή υφίστανται λατρευτικά κίνητρα και αυτοβελτιωτικοί λόγοι. Δύναται ένα προσκυνηματικό ταξίδι να είναι μέρος μιας κοινωνικής δράσης ή συλλογικής συμπεριφοράς. Πολλοί είναι οι πολιτισμοί, εκείνοι που εντάσσουν το προσκύνημα στην πολιτιστική και θρησκευτική υποχρέωση του πιστού, ή σε κάποια ιεροτελεστία. ⁶⁶

Πνευματικοί τουρίστες (*spiritual tourists*), σύμφωνα με τον Shanthakumari, είναι εκείνοι που επισκέπτονται μια συγκεκριμένη περιοχή, η οποία δεν τους είναι οικεία λόγω πνευματικής σημασίας και/ή ανάπτυξης/μεταμόρφωσης, και δεν είναι απαραίτητο να εμπεριέχει κάποιο θρησκευτικό περιεχόμενο. ⁶⁷ Ο Norman τους ορίζει ως εκείνους, οι οποίοι αναζητούν κάποιου είδους θρησκευτικής ή πνευματικής εμπειρίας σ' ένα θρησκευτικό ή πνευματικό περιβάλλον προκειμένου να εκπληρώσουν εν μέρει ή πλήρως την επιθυμία τους να ταξιδέψουν. ⁶⁸

⁶² Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists, and spirituality seekers*, σ. 225-242.

⁶³ Idris, *Spiritual Motivation for Religious Tourism Destinations*, σ. 61.

⁶⁴ Θεωρώ, ότι ο όρος διασκέδαση σχετίζεται με τον γενικότερο τουρισμό κι όχι με τον πολιτιστικό και θρησκευτικό, γι' αυτό και προτείνεται ο όρος ψυχαγωγία. Σ' αυτό συνηγορεί κι η ετυμολογία των δύο όρων.

⁶⁵ Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists, and spirituality seekers*, σ. 225.

⁶⁶ Liutikas, *Travel motivations of pilgrims*, σ. 225.

⁶⁷ Shanthakumari, *Challenges and opportunities of spiritual tourism in India*, *International Journal of Applied Research* (2017), σ. 737-740.

⁶⁸ Norman, *Spiritual tourism: religion and spirituality in contemporary travel*, σ. 18.

Είναι λογικό ότι δεν ταξιδεύουν όλοι για τον ίδιο σκοπό ή με τα ίδια κίνητρα. Κάποιοι μπορεί να ενδιαφέρονται να γνωρίσουν την θρησκευτική τέχνη και αρχιτεκτονική, και πιθανώς να μην παρακινούνται από θρησκευτικά κίνητρα. Άλλοι μπορεί να πραγματοποιούν ένα ταξίδι προσκυνηματικού χαρακτήρα προς αναζήτηση ή εκδήλωση θρησκευτικών αξιών και της ταυτότητάς τους.⁶⁹

Κατά μία άποψη υφίστανται επτά κατηγορίες ταξιδιωτικών κινήτρων:⁷⁰

1. Αμιγώς θρησκευτικά ή πνευματικά κίνητρα
2. Τελετουργικά κίνητρα
3. Οικογενειακά-Κοινωνικά κίνητρα
4. Κίνητρα προς μια εσωτερική μεταβολή
5. Από επιθυμία καλύτερης κατανόησης της πίστης του
6. Απλό ταξίδι διακοπών – ελεύθερου χρόνου
7. Αναζήτηση άλλων στόχων

Τα είδη προσκυνήματος ταυτίζονται με τους τύπους των πνευματικών τουριστών (spiritual tourists) κι εξαρτώνται απ' τους παραπάνω παράγοντες.

Η αποδημία, ένεκα θρησκευτικών κινήτρων, δεν μπορεί να συγκριθεί με καμία άλλη μορφή τουρισμού, ακριβώς λόγω των κινήτρων αυτών. Οι συμμετέχοντες σ' αυτά τα προσκυνήματα αποζητούν κάπου να εναποθέσουν τα βάρη τους και να αποδράσουν απ' την καθημερινή ρουτίνα.

Απαραίτητο στοιχείο, πολλές φορές, είναι η ενεργή πίστη. Όπως υποστηρίζει ο Σταυρόπουλος, οι ιεροί τόποι παρ' ότι καθαγιασμένοι έχουν ως βασική προϋπόθεση την συνεργεία των ανθρώπων, η οποία εκφράζεται μέσω της ενεργής πίστης. Μ' αυτό το «όπλο» ή μέσο, ο άνθρωπος επιστρέφει στην γεμάτη εντάσεις ζωή του έχοντας «τήν ψυχοσωματική ευεξία και δύναμη». Ο ίδιος καλεί τους ιερούς χώρους, ως «σημεία» μιας «πνευματικής γεωγραφίας», τα οποία καλείται ο σύγχρονος άνθρωπος να επισκεφθεί.⁷¹

Οι προσκυνηματικές περιηγήσεις επηρεάζονται από πολλούς παράγοντες. Ενδεικτικά εδώ παρατίθενται μερικοί απ' αυτούς, όπως, ο δημογραφικός, φυλετικός, ηλικιακός, η παιδεία κι η κοινωνική τάξη. Αξίζει να σημειωθεί πως στο γυναικείο φύλο παρατηρείται εντονότερη η τάση για θρησκευτικές εμπειρίες απ' ότι στο ανδρικό. Γυναίκες αποτελούν την πλειονότητα των προσκυνητών. Οι νέοι κι αυτοί συμμετέχουν σε προσκυνηματικές αποδημίες. Ο ρόλος δε

⁶⁹ Idris, *Spiritual Motivation for Religious Tourism Destinations*, σ. 60.

⁷⁰ Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists*, σ. 230.

⁷¹ Σταυροπούλου, *Η Αντίληψη της Ορθοδόξου Εκκλησίας περί των Προσκυνηματικών αποδημιών*. <https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/tourism/txt3.html> (τελ. ανάκτηση 03/07/2022).

της παιδείας είναι αμφίσημος, διότι, όπως παρατηρείται, μερικοί πεπαιδευμένοι άνθρωποι αποστασιοποιούνται απ' αυτή τη δραστηριότητα, ενώ άλλοι συμμετέχουν.⁷²

Σήμερα, η σχέση μεταξύ ταυτότητας και ταξιδιωτικών κινήτρων είναι σημαντική. Το ταξίδι σε κάποιο προσκύνημα αποτελεί έκφραση θρησκευτικής ταυτότητας, που συνεπάγεται την σχέση του ατόμου με την θρησκεία και αποτελεί τον κύριο τρόπο έκφρασης της πίστης. Το ταξίδι προσφέρεται προς δόμηση της ταυτότητας του ατόμου, αφού ο τόπος μετάβασης του κάθε ατόμου και τα κίνητρά τους φανερώνουν την ταυτότητά τους.⁷³

Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα – Η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο φαινόμενο

Η ύπαρξη εντός της ελληνικής επικράτειας πλήθους χώρων θρησκευτικού ενδιαφέροντος καθιστά αναγκαία την συντήρηση, προβολή κι αξιοποίησή τους, δι' ενός ειδικώς δομημένου θεσμικού πλαισίου, ενός ιδιαίτερου τομέα του τουρισμού, του θρησκευτικού.⁷⁴ Εντός της ελληνικής επικράτειας υπάρχουν πολλά προσκυνήματα, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν προορισμό ιερών αποδημιών. Πρέπει να τονιστεί εδώ, ο ρόλος της Εκκλησίας, των ι. Μητροπόλεων και των τοπικών ενοριών στην διοργάνωση τέτοιων αποδημιών, καθ' ότι αποσκοπούν στην ενίσχυση και καλλιέργεια της πίστης.

Στον ελληνικό χώρο, εκτός απ' την Εκκλησία, προσκυνηματικές εκδρομές διοργανώνονται κι από τον ιδιωτικό τομέα, ήτοι τα τουριστικά γραφεία. Η συμμετοχή, όμως, των φορέων αυτών λειτουργεί αρνητικά ως προς την εκδρομή αυτή καθ' αυτή, διότι μειώνεται ο καταναγκτικός χαρακτήρας και η συγκέντρωση του πιστού στην ιερότητα του χώρου. Οι υπάλληλοι των τουριστικών γραφείων, σπανίως, θα προτείνουν στους πελάτες τους να διαμείνουν στους ειδικά διαμορφωμένους ξενώνες, για παράδειγμα, των μοναστηριών, προτιμώντας τους ξενοδοχειακούς χώρους. Κλειδί στο συγκεκριμένο ζήτημα είναι η αναλογία ενός καταναγκτικού και ευχάριστου ταξιδιού και η σχέση μεταξύ ιερότητας και εκκοσμίκευσης. Η παρατηρούμενη φθορά ως προς την ουσία του προσκυνήματος σχετίζεται με την απώλεια του μυστικισμού και την ησυχίας του ταξιδιού αυτού, και αντί ο πιστός να επικεντρώνεται στην αποφυγή του άγχους του καθημερινού βίου, στρέφεται σε «εξωτερικές εκδηλώσεις με κοινωνικό περιεχόμενο».⁷⁵

Ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι άνθρωποι αποστασιοποιούνται απ' την Εκκλησία ή εν γένει απ' την θρησκεία, οι Έλληνες δεν ξεχνούν την Εκκλησία, η οποία συνδυάζεται με την Παράδοση.⁷⁶ Ενώ σ' άλλα κράτη η εκκοσμίκευση εισέρχεται εντός του εκκλησιαστικού

⁷² Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists*, σ. 227.

⁷³ Liutikas, *Travel motivations of pilgrims, religious tourists*, σ. 234.

⁷⁴ Λαγός & Χριστογιάννη, *Ανάπτυξη Θρησκευτικού Τουρισμού στην Ελλάδα*, σ. 464.

⁷⁵ Βαρβούνη, *Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες*, σ. 195-199.

⁷⁶ Παρ' όλα αυτά τα τελευταία χρόνια, ούτε η Ελλάδα έμεινε απτόητη στην γενική μείωση του θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Βλ. αναλυτικότερα, Καθημερινή, *Θρησκεία*,

χώρου, στην Ελλάδα το φαινόμενο αυτό είναι περιορισμένο. Η συμμετοχή των ανθρώπων στις προσκυνηματικές εκδρομές στοχεύει στην καλλιέργεια και αναθέρμανση των θρησκευτικών και πνευματικών ενδιαφερόντων, μέσω ανάλογων εμπειριών, που θα βιώσουν στους ιερούς χώρους.⁷⁷ Βαρύτητα δεν δίνεται στο ταξίδι, ή στην διασκέδαση, αλλά στον προορισμό και την ψυχαγωγία.

Γενικότερα, οι άνθρωποι επιλέγουν ένα ταξιδιωτικό προορισμό, λόγω διαφόρων παραγόντων ώθησης και έλξης.⁷⁸ Στις προσκυνηματικές αποδημίες, οι άνθρωποι ωθούνται από εσωτερικά και αισθηματικά κίνητρα και έλκονται λόγω της σημασίας ενός ορισμένου χώρου. Η εικόνα ενός προσκυνήματος υπόκειται στην θρησκευτική ή οικογενειακή παράδοση, σε ιστορίες πίστης και σε φήμη για θαυμαστές θεραπείες ή πνευματικές εκδηλώσεις. Όλα αυτά δημιουργούν όνειρα και προσδοκίες, που οι άνθρωποι έχουν για ένα μέρος. Ο προορισμός δομείται πάνω σ' ένα σύνολο λειτουργικών και αξιολογικών προσδοκιών και διαφόρων διηγήσεων, αναπαραγομένων απ' τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, παντός είδους ή ύστερα από την αλληλεπίδραση μ' άλλους ανθρώπους.⁷⁹

Η ταχεία εξέλιξη της τεχνολογίας επηρέασε όλους τους τομείς του βίου του σύγχρονου ανθρώπου. Εις εξ' αυτών είναι ο προσκυνηματικός τομέας. Όπως διατυπώνεται απ' τους ειδήμονες, η βελτίωση των συνθηκών του ταξιδιού, εκτός απ' τα προβλήματα που επιλύει, επιδρά αρνητικά στην ουσία της ιεράς αποδημίας. Θεωρείται, δήλα δη, πως αλλοιώνεται ο ιερός της χαρακτήρας και εξελίσσεται σε μια στείρα προσκυνηματική εκδρομή, άνευ πνευματικού περιεχομένου. Σ' αυτό συμβάλει η συχνότητα, που συντελεί στην αποϊεροποίηση του χώρου. Οι προσκυνηματικές εκδρομές συνδυάζονται με την ευθυμία, την ευχαρίστηση, την κατάνυξη και την ψυχαγωγία.

Η προσκύνηση ενός περίφημου και σημαίνοντος χώρου, προσώπου, αντικειμένου, είτε αυτό έχει μακρά ιστορία, είτε αναδείχθηκε σχετικά πρόσφατα, συμβάλει ώστε να διαμορφωθεί μια γενικότερη εικόνα στον πιστό και εν τέλει να αναβιώσουν οι παραδόσεις των παλαιότερων γενεών. Δεν είναι τυχαίο, άλλως τε, το γεγονός ότι πολλοί ιεροί χώροι υμνούνται στην λαογραφία, μέσω λαϊκών παραμυθιών. Πλην τούτου, προβάλλονται και νέοι ιεροί χώροι, άγνωστοι στο ευρύ κοινό. Οι ποικιλία ενός προσκυνηματικού προγράμματος κερδίζει τον πιστό, καθ' ότι πλην των επιφανών ιερών χώρων, καλούνται να επισκεφθούν κι άλλους περιθωριοποιημένους, οι οποίοι είναι κοντά ο ένας στον άλλο.⁸⁰

<https://www.kathimerini.gr/society/562002721/oi-ellines-pisteyoyn-ston-theo-kai-stin-ergasia/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

⁷⁷ Βαρβούνη, *Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες*, σ. 199.

⁷⁸ Factors which initiate and influence the decision to migrate, either by attracting them to another country (pull factors) or by impelling or stimulating emigration (push factors). Directorate-General for Migration and Home Affairs N. D. *Push-Pull Factor*, https://ec.europa.eu/home-affairs/pages/glossary/push-pull-factor_en, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

⁷⁹ Yacub, *Motivations of the Pilgrim to Attend the Hajj*, σ. 27-30.

⁸⁰ Βαρβούνη, *Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες*, σ. 196-9.

Μέρος Α΄

Το ιεραποστολικό έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου και η διάδοση της τιμής τους.

3. 1. Βιογραφικά στοιχεία των αγίων

Προκειμένου κανείς να αντιληφθεί την βαρύτητα των δύο αδελφών θα πρέπει να γνωρίζει, σε πρώτο στάδιο, τον βίο τους. Στο τομέα αυτό είμαστε ιδιαίτερα ευτυχείς, διότι σώζονται, σήμερα, οι δύο βίοι τους. Απ' τα σπουδαία αυτά κείμενα αντλούμε τις περισσότερες πληροφορίες για τα εν ζωή κατορθώματα των Αυταδέλφων.

Σύμφωνα με τους βίους τους, πρεσβύτερος στην ηλικία, ήταν ο Μεθόδιος, γεννηθείς κατά το 815 ή 820 μ. Χ.⁸¹ Εικάζεται, πως το κοσμικό του όνομα ήταν Μιχαήλ⁸², κατά την πάγια συνήθεια των Ρωμαίων, κατά την κουρά, να καλούνται ένα όνομα που θα ξεκινά με το ίδιο γράμμα, που ξεκινούσε και το βαπτιστικό τους. Ο αδελφός του Μεθοδίου, γεννήθηκε περί το 826/7 μ. Χ., κληθείς Κωνσταντίνος.⁸³ Αμφότεροι γεννήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, απ' τις σπουδαιότερες επαρχίες της Ρωμανίας, την περίοδο εκείνη. Ευτυχώς, η χειρόγραφη παράδοση μνημονεύει τον πατέρα των δύο αδελφών, τον Λέοντα, ο οποίος ήτο *δρουγγάριος*⁸⁴, στο επάγγελμα και ευσεβής χριστιανός, δίκαιος στην κρίση, ως ο Ιώβ.⁸⁵ Ο Λέων με τη σύζυγό του – της οποίας η ταυτότητα είναι άγνωστη – απέκτησαν επτά τέκνα. Ωσαύτως, είναι άγνωστο με ποια σειρά γεννήθηκε ο Μεθόδιος, δεδομένου ότι ο Κύριλλος-Κωνσταντίνος ήταν το νεαρότερο μέλος της οικογένειας του Λέοντος.⁸⁶

Ο Μεθόδιος είχε διακριθεί στην πόλη της Θεσσαλονίκης για την ευφυΐα, την παιδεία και τις ικανότητές του, με αποτέλεσμα, κατόπιν αυτοκρατορικής παρέμβασης, edιορίσθη διοικητής κάποιας περιοχής, την οποία κατοικούσαν, κυρίως, σλαβικοί πληθυσμοί.⁸⁷ Η

⁸¹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 13.

⁸² Ντότσικα, *Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σ. 19.

⁸³ Όπως σημειώνει ο Ταχιάος, «η χρονολογία γέννησης του Κυρίλλου προκύπτει από το γεγονός ότι πέθανε το 869, σε ηλικία 42». Βλ. ΒΚ, κεφ. 18. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 13

⁸⁴ *Δρουγγάριος*: στρατιωτικό αξίωμα. Κατά τους Ζ' και Η' αι., ένας δρουγγάριος αποτελούσε υψηλόβαθμο αξιωματικό. Υπό τις διαταγές του ήταν ο δρούγγος, ένα σώμα στρατού που αριθμούσε περί τους χίλιους άνδρες. Βλ. Droungarios, στο: Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, σ. 663.

⁸⁵ ΒΚ, κεφ. 2.

⁸⁶ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 13

⁸⁷ Υφίσταται διχογνωμία περί της ταυτοποίησης του τόπου, όπου edιορίσθη ο Μεθόδιος, όταν μάλιστα η περιγραφή της τοποθεσίας αυτής στον βίο του δεν παρέχει πολλά στοιχεία. «[...] μέχρις ότου ο αυτοκράτωρ ανέγνώρισε την όξυνοιάν του καί παρέδωσε εις τήν διοίκησην αυτού μίαν σλαβικήν ήγεμονίαν [...] Παραμείνας πολλά έτη εις την ήγεμονίαν [...]». Βλ. Αναστασιού, *Βίος Κωνσταντίνου – Κυρίλλου και Βίος Μεθοδίου (Μετάφρασις)*, σ. 463-516 στο: Πρακτικά Συνεδρίου – *Εορταστικά εκδηλώσεις: Προς τιμήν και μνήμην των αγίων Αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, Φωτιστών των Σλάβων (10-15 Μαΐου 1985)*. Μερικές απ' τις επικρατέστερες τοποθεσίες είναι η περιοχή του Στρυμόνα, άποψη, την οποία υποστηρίζουν οι Dvornik και Ostorgorsky, *The Byzantine Background of the Moravian Mission*, *Dumbarton Oaks Papers*, 19

παρουσία του εκεί συνδέεται με την μύησή του στον σλαβικό πολιτισμό και την γλώσσα τους⁸⁸, σύμφωνα και με τον βίο του.⁸⁹ Ύστερα από πολλά χρόνια παραμονής του εκεί, κατά τα οποία αντιμετώπισε πολλά ζητήματα κι απέκτησε εμπειρία στον διοικητικό τομέα, παραιτήθηκε απ' το αξίωμά του και κατέφυγε στον Όλυμπο, της Βιθυνίας⁹⁰, ένα πασίγνωστο μοναστικό κέντρο της εποχής.⁹¹ Εδώ, αφοσιώθηκε στην πνευματική άσκηση και συγγραφή. Τότε, περιεβλήθη το μοναχικό σχήμα και έλαβε το όνομα Μεθόδιος.⁹²

Εν αντιθέσει με τον Μεθόδιο, ο Κωνσταντίνος είχε επιδείξει μια έφεση στην θεωρητική μόρφωση και ήθελε να εντρυφήσει στις κλασσικές επιστήμες.⁹³ Κατά τον βιογράφο του, ήταν ευφυέστατος και όταν ήταν νεαρός μελετούσε τα έργα του Γρηγορίου Νύσσης, στον οποίον συνέταξε κι ένα εγκώμιο.⁹⁴ Παρά τις δυσκολίες, στην ηλικία των δεκαπέντε ετών είχε ολοκληρώσει τις βασικές σπουδές του.⁹⁵ Τότε, κλήθηκε από τον λογοθέτη του Δρόμου⁹⁶,

(1965) κι η Βιθυνία. Βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, σ. 37.

⁸⁸ Το γεγονός αυτό, μαζί μ' άλλα, εκλαμβάνεται ως επιχείρημα υπέρ της ρωμαϊκής (ή ελληνικής) καταγωγής των αδελφών. Όπως υποστηρίζει ο Ταχιάος, «(στην σλαβική αυτή αρχοντία) γνώρισε, λοιπόν, με τη συνεχή επαφή με τον κόσμο των Σλάβων, ο Μεθόδιος θα αποκτούσε προηγμένη γνώση του σλαβικού κόσμου, θα μάθαινε τα ήθη και έθιμά τους, προπαντός όμως θα πραγματοποιούσε μια πρώτη γνωριμία με τη γλώσσα τους». Συνεπώς, ο Μεθόδιος δεν γνώριζε από πριν τους Σλάβους. *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 37.

⁸⁹ ΒΜ, κεφ. 2.

⁹⁰ *Όλυμπος*, Όρος, της Βιθυνίας σημερινό Ulu Dag, με υψόμ. 2327 μ., ιερό όρος, νοτιανατολικάς της Προύσας, διετέλεσε σημαντικό μοναστικό κέντρο κατά τους Η' – Γ' αι. Ενίοτε κληθέν «Όρος των Καλογήρων». Ο όρος «Όλυμπος» ήταν μερικές φορές γενικός περιλαμβάνοντας όλες τις μοναστικές κοινότητες στην κοιλάδα της Προύσας, κυρίως δε βόρεια και δυτικά μέχρι την θάλασσα του Μαρμαρά. Βλ. Olympos, Mount, στο: Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, σ. 1525.

⁹¹ Ο Μεθόδιος, σ' αυτή τη χρονική στιγμή θα πρέπει να κατέφυγε στην Ι. Μ. Πολυχρονίου, την ευρισκόμενη εις τον Όλυμπο, Βιθυνίας. Σύμφωνα, με τον Ταχιάο, στην περιοχή αυτή «υπήρχε Μονή στην οποία μόνασε ο άγιος Θεοφάνης και η οποία στους δύο Βίους του αγίου αυτού εμφανίζεται με διαφορετική ονομασία: στην αρχαιότερο Βίο ονομάζεται *μονή Πολυχρονία* ενώ στο νεότερο *Πολύχιον*. Βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 91.

⁹² Πιθανολογείται, ότι το όνομα Μεθόδιος, δεν ήταν εκείνο με το οποίο βαπτίστηκε, Βλ. Ντότσικα, *Το έργο των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 19.

⁹³ Σταυρίδου, *Η ιεραποστολική δράσις του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί τη βάσει των αρχών των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου εις την Ευρώπη και αλλαχού*, Θεολογία ΝΣΤ', 3, σ. 536.

⁹⁴ Πρόκειται περί ενός ποιητικού κειμένου, επτά ισοσύλλαβων σειρών, κάθε σειρά αποτελείται από 16-17 συλλαβές, κατά τον Trubetzkoy. Σημαντική συμβολή στην επίλυση του ζητήματος αυτού είχαν οι Jacobson, Dujcevic, Kolaklidis, Pichio κ. α. Το ποίημα θεωρείται ότι συνετάχθη από τον Κύριλλο, δεν είναι δηλαδή φανταστικό ή δημιουργήμα του βιογράφου του Κυρίλλου. Πολλά στοιχεία του ποιήματος συγκλίνουν στην θεωρία ότι αρχικά συνετάχθη στα ελληνικά και ύστερα μεταφράστηκε σλαβιστί. Κατά την E. Mineva, το ποίημα συγκαταλέγεται σ' ένα είδος της βυζαντινής λογοτεχνίας, αυτό του Βυζαντινού Επιγράμματος, γραμμένο σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο στίχο. Η επιχειρηθείσα ανασκευή του είναι η εξής (βλ. Mineva, Polemis, *Saint Cyril's Poem for Saint Gregory the Theologian: a Byzantine Epigram*, στο: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Βυζάντιο κι ο κόσμος των Σλάβων*, 28-30 Νοεμβρίου, 2015, Θεσσαλονίκη).

«Σῶμα βροτὸς σύ, πνεῦμα δ' ἀγγέλων ἔχεις. Θνητὸς γὰρ ὄφθεις, Γρηγόριε, σαρκίῳ, πέλεις ἀληθῶς τῶν νόων ἴσος, πάτερ. Διὸ στόμα σόν, Σεραφεῖμ ὄντως στόμα, Θεὸν μὲν αἰνεῖ, λαμπρύνει δ' οἰκουμένην ταῖς σαῖς διδασκαῖς ὀρθοδόξων δογματῶν. Ὅθεν δέχου με, σοὶ κλίνοντα νῦν γόνυ πίστει πόθῳ τε, δόγμασι σοῖς αὐγάσας».

⁹⁵ Τα στάδια εκπαίδευσης στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν τρία: τα ιερά (ή πρώτα) γράμματα, η εγκύκλιος παιδεία και η ανώτατη παιδεία. Στο κατώτερο στάδιο φοιτούσαν αγόρια και κορίτσια, ηλικίας έξι-οκτώ ετών. Η διάρκεια φοίτησης υπολογίζεται στα τρία, με τέσσερα έτη και υπεύθυνος για την πρόδό τους ήταν ο γραμματιστής, ο οποίος τους δίδασκε ανάγνωση, γραφή και ορθογραφία, βάσει ιερών κειμένων, όπως το ψαλτήρι ή διάφορα πατερικά έργα. Τέτοια σχολεία υφίσταντο σ' όλη την επικράτεια του Βυζαντινού Αυτοκράτορος. Ενίοτε, υπήρχαν εντός ενός μοναστικού συγκροτήματος ή ναού. Βασική πηγή είναι οι Βίοι

Θεόκτιστο, στην Κωνσταντινούπολη να σπουδάσει⁹⁷ στη σχολή της Μαγναύρας⁹⁸ και υπό σπουδαίες προσωπικότητες, όπως τον Φώτιο και τον Λέων τον Μαθηματικό⁹⁹.

Στην Βασιλεύουσα, μύηθηκε στον Όμηρο, στη γεωμετρία, στη διαλεκτική, και σ' όλα τα φιλοσοφικά μαθήματα, στην ρητορική, αριθμητική, αστρονομία, μουσική και σ' όλα τα υπόλοιπα ελληνικά μαθήματα.¹⁰⁰ Ούτως, κλήθηκε Φιλόσοφος.¹⁰¹ Ο Θεόκτιστος προωθούσε, όσο μπορούσε τον Κωνσταντίνο, στην αυλή του ιερού Παλατίου, ή του πρότεινε την ανάληψη κάποιου υψηλού διοικητικού αξιώματος, παρόμοιο με τον αδελφό του.¹⁰² Επί πλέον, θέλησε να τον νυμφεύσει με μια πνευματική του κόρη. Όλες αυτές τις προτάσεις, ο Κωνσταντίνος τις αρνήθηκε. Αντ' αυτού, ανέλαβε καθήκοντα πατριαρχικού χαρτοφύλακα¹⁰³ και βιβλιοθηκάρου του Πατριαρχικού Ναού της του Θεού Σοφίας, σε ηλικία είκοσι δύο ετών. Μετά απ' ένα σύντομο διάστημα, ο Κωνσταντίνος έφυγε απ' την Πόλη προς κάποιο

Αγίων. Στην εγκύκλιο παιδεία εντάσσονταν λιγότεροι μαθητές. Ο δάσκαλός τους εκκαλείτο γραμματικός και η φοίτηση είχε διάρκεια πέντε, με έξι έτη. Μεταξύ των διδασκόμενων μαθημάτων ήταν η γραμματική, η ποίηση, ρητορική, η Μαθηματική Τετράκτος (τα τέσσερα μαθήματα των Μαθηματικών, ήτοι αριθμητική, γεωμετρία, μουσική-αρμονική και αστρονομία), η λογική του Αριστοτέλη (το περίφημο Όργανον). Το στάδιο αυτό ήταν γνωστό κι ως θύραθεν ή κοσμική παιδεία. Όσοι κατάφεραν να αποφοιτήσουν δικαιούνταν να καταλάβουν μια ανώτερη δημοσιούπαλληλική θέση στο Κράτος ή την Εκκλησία. Όσοι επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, εγγράφονταν στην ανώτατη παιδεία. Η οποία, σαφώς, αριθμούσε ακόμη λιγότερους φοιτητές απ' τα δύο προηγούμενα στάδια. Οι απαραίτητοι πόροι, συχνά, προέρχονταν απ' τον ίδιο τον Αυτοκράτορα ή την αυλή του. Βλ. Κωνσταντινίδης, *Η παιδεία στὸ Βυζάντιο*, σ. 3-6.

⁹⁶ Λογοθέτης του Δρόμου: υπεύθυνος του Σεκρέτου του Δρόμου, γνωστό απ' τον Η' αιώνα. Το Λογοθέσιο του Δρόμου ανεξαρτητοποιήθηκε ως αξίωμα, κατά τον Ζ' αιώνα, κι ο κάτοχός του απέκτησε πολλές αρμοδιότητες. Τα καθήκοντα του Λογοθέτη του Δρόμου περιελάμβαναν τελετουργικά, προστασία του αυτοκράτορος, συλλογή πολιτικών πληροφοριών και γενική επιστασία των εξωτερικών ζητημάτων. Logothetes tou Dromou, στο: Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, σ. 1247-8.

⁹⁷ Αποτελούν πρόβλημα οι σπουδές του Κυρίλλου στην Κωνσταντινούπολη, ως σχετιζόμενες με το εκεί Πανεπιστήμιο. Η αποδεχόμενη υπό τον Ταχιάο θέση είναι πως, «ο Λέων – ο Μαθηματικός – δίδασκε μόνος σε δική του ιδιωτική σχολή, η οποία, άσχετα αν είχε αυτοκρατορική οικονομική υποστήριξη ή όχι, δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως αυτοκρατορική ή επίσημη κρατική σχολή. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 41.

⁹⁸ Πανεπιστήμιο Κωνσταντινουπόλεως: τεχνικός όρος για το εκπαιδευτικό ίδρυμα ανώτερης εκπαίδευσης, το αμέσως επόμενο στάδιο του προγράμματος σπουδών της εγκυκλίου παιδείας. Το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, όπως και τα δυτικά Πανεπιστήμια, ανέπτυξε στοιχεία επαγγελματικής εκπαίδευσης (π. χ. Νομική Σχολή), ενώ η Φαρμακευτική διδασκόταν στα Νοσοκομεία απ' τους Ιατρούς. Η σχολή της Μαγναύρας, δημιούργημα του Καίσαρος Βάρδα, ήταν ως ένα πανεπιστήμιο, αλλά το curriculum κι η δομή του δεν διέφεραν ουσιαστικά απ' τις δευτεροβάθμιες σχολές. University of Magnaura, στο: Kazhdan, *The Oxford Dictionary of*, σ. 2143.

⁹⁹ Λέων ο Μαθηματικός ή Φιλόσοφος. Γεννήθηκε περί το 790 και απέθανε μετά το 869, στην Κωνσταντινούπολη. Πολυμαθής και πολυταξιδεμένος. Δίδαξε εντός κι εκτός της βυζαντινής επικράτειας. Υπήρξε σπουδαίος μηχανικός (εφευρέτης). Στον Λέων αποδίδεται η έμπνευση και η δημιουργία των φάρων, οι οποίοι ειδοποιούσαν τους Βυζαντινούς για επιθέσεις στα Ανατολικά σύνορα. Ο Λέων είχε στην κατοχή του πλούσια βιβλιοθήκη. Βλ. Leo the Mathematician, στο: Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, σ. 1217.

¹⁰⁰ ΒΚ, κεφ. 4.

¹⁰¹ Ντότσικα, *Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθόδιου*, σ. 23.

¹⁰² Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 43.

¹⁰³ Ζήτημα εγείρεται περί του ιερατικού βαθμού, που έλαβε ο Κύριλλος. Ως πιθανότερη εκλαμβάνεται η θέση, την οποία ανέπτυξε ο εκ Βουλγαρίας καταγόμενος λειτουργιολόγος, Β. Cifljanov. Κατ' αυτόν, ο Κύριλλος δεν δέχθηκε την εις πρεσβύτερο χειροτονία του, αλλά την ανάληψη καθηκόντων αναγνώστου, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 44-45.

μοναστήρι.¹⁰⁴Ο φόβος του να επιστρέψει στην πρωτεύουσα, πιθανώς, να σχετίζεται με την δολοφονία του προστάτη και αναδόχου του, λογοθέτη Θεοκτίστου (855), απ' τον Βάρδα.¹⁰⁵Ο Κωνσταντίνος, ακολούθως, επέστρεψε και ανέλαβε την διδασχία της φιλοσοφίας, κατ' ιδίαν, με κρατική όμως χρηματοδότηση.¹⁰⁶Μαθητευόμενοι του ήταν ευγενείς νέοι, από λαούς, όμορους της Ρωμανίας.¹⁰⁷

Την εποχή αυτή, ο Κωνσταντίνος θα πρέπει να συμμετείχε και σε μια πρεσβεία προς τους Αγαρηνούς (Αραβες) και τον, τότε, χαλίφη αλ Μουνταουακκίλ, με αντικειμενικό σκοπό την σύναξη συνθήκη ειρήνης.¹⁰⁸Στο πλαίσιο της εξωτερικής διπλωματίας της Ρωμανίας, ο Κωνσταντίνος μετέβη στην χώρα τους και διελέχθη μετ' αυτών σε θέματα πίστεως και θεολογίας.¹⁰⁹Οι Άραβες, λέγεται ότι τον φθόνησαν και προσπάθησαν να τον δηλητηριάσουν, αλλ' εσώθη, ύστερα από θεϊκή παρέμβαση.¹¹⁰Επέστρεψε, ούτως, στην Κωνσταντινούπολη, σάως κι αβλαβής.

Κατά την επιστροφή του απ' τη χώρα των Αράβων, ο Κωνσταντίνος απαρνήθηκε τον εγκόσμιο βίο και μετέβη «σε κάποιο ήσυχο τόπο», χωρίς, όμως, να χρίεται μοναχός, ως ο αδελφός του.¹¹¹Απ' τον άγνωστο αυτό τόπο, μεταβαίνει στο όρος Όλυμπος, όπου συναντά τον αδελφό του, μοναχό Μεθόδιο. Στο μοναστήρι, όπου ήσαν εγκατεστημένοι, ο μεν Μεθόδιος προσήχθετο αδιαλείπτως, ο δε Κωνσταντίνος μελετούσε στην βιβλιοθήκη της Μονής.¹¹²

Κατά το διάστημα της παραμονής τους στην Βιθυνία, οι Χάζαροι, ένας λαός τουρκικής προέλευσης, εδρεύων πέριξ της Κριμαίας, απέστειλαν πρεσβεία στον Μιχαήλ Γ'.¹¹³Τα αιτήματα των πρεσβευτών ήταν πολιτικά και θρησκευτικά. Δια τούτο, η αυλή ανακάλεσε τον Κωνσταντίνο, αναθέτοντάς του μια αποστολή προς αυτούς. Το 861, ο Κωνσταντίνος,

¹⁰⁴ Το μοναστήρι αυτό, κατά τον Ταχιάο, θα πρέπει να ταυτιστεί με την Μονή Κλειδίου, στον Βόσπορο. «Κάπου εκεί κοντά έμενε, σε ιδιωτική του έπαυλη, ο εικονομάχος, ο τέως πατριάρχης Ιωάννης ο Γραμματικός». Η παραμονή του εδώ υπολογίζεται στους έξι μήνες, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 45.

¹⁰⁵ Dvornik, *Byzantine missions among the Slavs*, σ. 63.

¹⁰⁶ Ο Ταχιάος υποστηρίζει ότι η διδασκαλία αυτή δεν γινόταν σε δημόσιο χώρο, αφού το Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας δεν είχε ακόμα συσταθεί, Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 46.

¹⁰⁷ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 46.

¹⁰⁸ Νιχωρίτης, *Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 38 και Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 47.

¹⁰⁹ Ως τόπος των διαπραγματεύσεων θεωρείτε η πόλη της Σαμάρρας, η πρωτεύουσα του νέου αραβικού κράτους, υπό των Αββασιδών. Ο Κύριλλος, στην παρούσα πρεσβεία, ήταν απλό μέλος, διότι υπεύθυνος του διαλόγου ήταν ο ασηκρίτης Γεώργιος, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 48.

¹¹⁰ ΒΚ, κεφ. 6.

¹¹¹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 55.

¹¹² Ο Κύριλλος, στον Όλυμπο, «απλώς ζούσε τη μοναστηριακή ζωή και συγχρόνως, όπως ο αδελφός του, είχε για απασχόληση τα βιβλία, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 55.

¹¹³ Το έτος ίδρυσης του χαγανάτου των Χαζάρων δεν είναι γνωστό. Πιθανότερη εποχή θεωρείται ο μέσος Ζ' αιώνας. Έδρα του Χαγάνου ήταν αρχικά, το Balanjar – προτού καταστραφεί – στη συνέχεια το Samandar – προτού αλωθεί – και τέλος το Atil-Itil, μέχρι τη δεκαετία του 960, οπότε και το κράτος των Χαζάρων διαλύθηκε. Οι Χαζάροι ήταν σύμμαχοι των Βυζαντινών, ενάντια στον κοινό εχθρό, δηλαδή τους Άραβες, χωρίς να λείπουν και οι μεταξύ τους συγγρούσεις. Βλ. Zhirohoh & Nicolle, *The Khazars – A Judeo-Turkish Empire on the Steppes, 7th-11th Centuries AD*, σ. 3-7 και Curta, *Steppe Empires? The Khazars and the Volga Bulgars*, σ. 128-151.

υπακούοντας στην αυτοκρατορική βούληση, αφού συμπεριέλαβε και τον αδελφό του, Μεθόδιο, στα μέλη της πρεσβείας, ξεκίνησε για την χώρα των Χαζάρων.¹¹⁴ Οι αδελφοί εντάσσονταν στο γενικότερο πλαίσιο ενίσχυσης της διεθνούς θέσης του Βυζαντίου και της διάδοσης της πίστης και του πολιτισμού του.¹¹⁵

Το ταξίδι ήταν μακρύ και γεμάτο δυσκολίες.¹¹⁶ Πρώτη στάση τους ήταν η Χερσώνα, όπου «έμαθε εκεί την εβραϊκή γλώσσα και γραφή» κι όπου μελέτησε και κατανόησε την εβραϊκή γραμματική, σύμφωνα με το ελληνικό πρότυπο.¹¹⁷ Πλην τούτου, γνώρισε και την παράδοση των Σαμαρειτών, ενώ συνάντησε κι έναν άνθρωπο, που μιλούσε αυτή τη γλώσσα. Ο βιογράφος σημειώνει¹¹⁸, επίσης, ότι στην Χερσώνα ανακάλυψε ένα ψαλτήρι γραμμένο με «rus'skymi¹¹⁹» χαρακτήρες κι έναν άνδρα, ο οποίος τη χρησιμοποιούσε. Κατά την παραμονή τους στην Χερσώνα, ύστερα από έντονη προσευχή και με θαυματουργικό τρόπο, ο Κύριλλος ανακάλυψε τα λείψανα¹²⁰ του Κλήμεντος, πάπα Ρώμης.¹²¹ Προτού αναχωρήσει απ' την Χερσώνα, ο ίδιος, απέτρεψε μια επίθεση των Χαζάρων εναντίον κάποιας πόλης, την οποία κατοικούσαν χριστιανοί. Επί πλέον, γαλήνευσε και μια ορδή Ούγγρων.¹²²

Απ' εκεί, ένας εκπρόσωπος του ηγεμόνα των Χαζάρων, τους οδήγησε στο ανάκτορό του, όπου τους περίμενε ένα πλούσιο δείπνο. Ακολούθησε ο μεταξύ Ιουδαίων και Χριστιανών διάλογος.¹²³ Ο Χαγάνος είχε ρόλο μεσάζοντα μεταξύ των δύο. Οι Ιουδαίοι, σύμφωνα με τον

¹¹⁴ Κασάπη, *Η αποστολή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στους Χαζάρους και το πρόβλημα των γραμμάτων* των Ρως, σελ. 51-62, στο: Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: Κύριλλος και Μεθόδιος: Η συμβολή τους στη θρησκευτική και πολιτισμική διαμόρφωση της Ευρώπης ως παράγοντας ενότητας και συνεργασίας των λαών της (Ολυμπιακό Χωριό 3 Μαΐου 2014).

¹¹⁵ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 67.

¹¹⁶ Υποστηρίζεται ότι η επιλογή μιας συγκεκριμένου οδού, τόσο για την μετάβαση, όσο και την επιστροφή, της «οδού των Χαζάρων» και συνδέεται με μια ιδιαίτερη στρατηγική του Βυζαντίου, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 67-8.

¹¹⁷ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 68.

¹¹⁸ ΒΚ, κεφ. 8.

¹¹⁹ Ο όρος αυτός αποτελεί γρίφο για τους επιστήμονες, οι οποίοι προτείνουν διάφορες ερμηνείες, όπως, γράμματα του Ουλφίλα ή μια πρώιμη ρωσική γραφή. Έτερη υπόθεση θεωρεί ότι ο όρος πρέπει να συνδεθεί με τα συριακά, ως λάθος των ρώσων αντιγραφών. Το ζήτημα παραμένει άλυτο, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, σ. 71-4.

¹²⁰ Σύμφωνα με μια παράδοση της Εκκλησίας, ο άγιος Κλήμεντας, πάπας Ρώμης (88-97), είχε συλληφθεί και με εντολή του αυτοκράτορος Τραϊανού, εξορίστηκε σε καταναγκαστικά έργα στην Κριμαία. Η ιεραποστολική του δραστηριότητα, κατά την εξορία του, εξόργισε τον αυτοκράτορα, ο οποίος τον εκτέλεσε, βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 72-7 και Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία Α'*, σ. 47-50.

¹²¹ Στον Κύριλλο αποδίδονται δύο επιπλέον έργα, τα οποία συνέταξε με αφορμή το γεγονός αυτό. Ένα είναι μια ομιλία προς τιμήν της ανεύρεσης των λειψάνων κι η άλλο μια έκθεση γεγονότων, σχετιζομένων με το σπουδαίο αυτό συμβάν. Η ομιλία, λέγεται ότι, εκφωνήθηκε στην Χερσώνα, στις 30 Ιανουαρίου του 861, ενώπιον του τοπικού διοικητή Νικηφόρου και του λαού. Η δε έκθεση δεν σώζεται, σήμερα, ολόκληρη, αλλά μόνο ένα τμήμα της στην Ιταλική Διήγηση (*Legenda Italica*). Βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 68.

¹²² *Ούγγροι*: λαός Φιννο-ουγγρικής καταγωγής, ο οποίος απ' τα Ουράλια Όρη, μετακινήθηκε προς τα νοτιοδυτικά, απ' τον Στ – μέχρι Θ' αιώνα, και εγκαταστάθηκαν στον Δούναβη. Λίγες δεκαετίες προ του 900 μ. Χ., αφίχθησαν στα σύνορα του Ανατολικού Φραγκικού Κράτους. Molnár, *A Concise history of Hungary*, σ. 10-17 και Curta, *New Migrations: Magyars and Vikings*, σ. 250-273.

¹²³ Ο τρόπος που παρουσιάζονται οι συζητήσεις στον Βίο, θα πρέπει, κατά τον Ταχιάο, να βασίζονται είτε σε κάποιες ιδιόχειρες σημειώσεις του Κυρίλλου, ή σε κάποια επίσημα βυζαντινά έγγραφα. Οι δε συζητήσεις δύνανται να διαιρεθούν σε τρεις φάσεις. Η θεματική τους ήταν κυρίως θεολογικού υπόβαθρου, με

βίο, πολιόρκησαν τον Κωνσταντίνο σε πολλά ζητήματα πίστεως, τα οποία ο Κωνσταντίνος μπόρεσε να απαντήσει. Στο τέλος των διαπραγματεύσεων και στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής του Αυτοκράτορα, ο Χαγάνος συμφώνησε να επιτρέψει σ' όποιον ήθελε να βαπτιστεί κι απελευθέρωσε περί τους διακόσιους έλληνες αιχμαλώτους, ενώ παρέδωσε και μια επιστολή στον Κύριλλο, με τελικό αποδέκτη τον Αυτοκράτορα.¹²⁴ Η αποστολή του Κυρίλλου στους Χαζάρους ήταν επιτυχής, καθ' ότι επέτυχε τους αντικειμενικούς της σκοπούς, να ανανεώσει, δήλα δη, την μεταξύ Βυζαντινών και Χαζάρων συμμαχία.

Η αποστολή ξεκίνησε για να επιστρέψει στην Πόλη. Η πορεία της πρεσβείας χρειάστηκε να διασχίσει δύσβατες και εχθρικές περιοχές. Κατά την επιστροφή, λοιπόν, ευρέθησαν σε μια άνυδρη κι έρημη χώρα, χωρίς να διαθέτουν νερό. Τότε, επιτελείται ένα θαύμα, δια της μετατροπής μιας όξινης πηγής σε γλυκό ύδωρ. Κάποια στιγμή, αφίχθησαν εν Χερσώνα. Εδώ, η πρεσβεία συναντήθηκε με τον τοπικό αρχιεπίσκοπο. Συνεχίζοντας την πορεία τους, ήταν αναγκαίο να διασχίσουν την χώρα των Φούλλων¹²⁵, της οποίας οι κάτοικοι απέδιδαν θείες τιμές σ' ένα δένδρο. Με πύρινο λόγο, θεία δύναμη και παρά τους κινδύνους, ο Κωνσταντίνος τους πείθει να βαπτιστούν. Απ' εδώ θα μεταβούν στην Βασιλεύουσα και το ιερόν Παλάτιον, όπου θα συναντούσε τον αυτοκράτορα και τους αυλικούς του, ενημερώνοντάς τον για τα γεγονότα στις βορειοανατολικές επαρχίες του.

Στην Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος δεν αποκαταστάθηκε στα παλαιά του καθήκοντα, ούτε του καθηγητή Φιλοσοφίας, ούτε στην πατριαρχική γραμματεία, αλλά διορίστηκε σε μια σχολή πλησίον του ναού των Αγίων Αποστόλων, μέχρι το 862.¹²⁶ Ο δε Μεθόδιος επέστρεψε στο όρος Όλυμπος, όπου ύστερα από πιέσεις εδέχθη να αναλάβει καθήκοντα ηγουμένου στην μονή Πολυχρονίου. Ο αυτοκράτορας, περιγράφεται στον Βίο, του ανέθεσε την επίλυση ενός γρίφου, εγγεγραμμένου επί ενός ποτηρίου της Αγίας Σοφίας. Κανείς, μέχρι τότε, δεν είχε καταφέρει να κατανοήσει το κείμενο. Ο Κωνσταντίνος, όμως, ο Φιλόσοφος ήταν εκείνος, που μπόρεσε να τον ερμηνεύσει.¹²⁷ Το 862, καταφθάνουν εν

πρωταγωνιστές την χριστιανική θέση και την εβραϊκή, με την συμμετοχή, έστω και περιορισμένη των μωαμεθανών. Εκείνη δε που ο Κύριλλος μπόρεσε να μεταστρέψει, πρέπει να κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση στην αυλή του Χαγάνου, βλ. Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 75.

¹²⁴ Το περιεχόμενο της επιστολής σώζεται απ' τον Βίο του Κυρίλλου, στο κεφάλαιο 11: «Μᾶς ἔστειλες, δέσποτα, ἄνδρα τέτοιον πὸν μᾶς ἐξήγησε τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ μὲ λόγους καὶ μὲ ἔργα, [μᾶς ἐξήγησε] τὴν Ἁγία Τριάδα, καὶ πειστήκαμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πίστη, καὶ δώσαμε ἐντολὴ νὰ βαπτισθοῦν μὲ τὴ θέλησὶ τους, ἐλπίζοντας νὰ φθάσουμε καὶ ἐμεῖς σ' αὐτό. Εἴμαστε δὲ ὅλοι φίλοι καὶ ὑπήκοοι τῆς βασιλείας σου καὶ πρόθυμοι στὴν ὑπηρεσία σου, ὅπου τὸ θελήσεις» βλ. Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 76.

¹²⁵ Φούλλοι (ή Φούλλα): ένας οικισμός της Κριμαίας. Μέχρι σήμερα δεν έχει προσδιοριστεί ακριβώς η τοποθεσία του. Πιθανώς, να κείται πλησίον της μεγάλης οδού η οποία διασχίζει την Κριμαία (trans-Crimean road), στο μέσο μεταξύ Χερσώνος και Κιμμεριαννού Βοσπόρου. Πρωτοαναφέρεται απ' τον Μένανδρο Προτήκτωρ, ενώ εμφανίζεται και στον Βίο του Ιωάννου της Γοθθίας, ο οποίος εφυλακίσθη εδώ. Η πόλη, τέλος, μαρτυρείται σε εκκλησιαστικά Notitia, όπως αυτά του 787-869. Βλ. Phoullae, στο: Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, σ. 1670.

¹²⁶ Ταχιάς, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 89-90.

¹²⁷ ΒΚ, κεφ. 13.

Κωνσταντινούπολη, οι πρεσβευτές του ηγεμόνα των Μοραβίων Ραστισλάβ. Ο Βίος του Μεθοδίου, μας παρέχει με εκτενέστερο τρόπο, το μήνυμα των πρεσβευτών:¹²⁸

«Μὲ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ εἴμαστε ὑγιεῖς, ἦρθαν δὲ σὲ ἐμᾶς πολλοὶ διδάσκαλοι χριστιανοὶ ἀπὸ τοὺς Λατίνους, τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Γερμανοὺς, διδάσκοντάς μας διαφορετικά. Ἐμεῖς ὅμως οἱ Σλάβοι εἴμαστε ἄνθρωποι ἀπλοῖκοι καὶ δὲν ἔχουμε ποιὸν νὰ μᾶς διδάξει τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ μᾶς ἐξηγήσει τὴ γνώση. Γι' αὐτό, κράτιστε δέσποτα, στείλε μας ἄνδρα ὁ ὁποῖος θὰ μᾶς κατευθύνει σὲ ὅλη τὴν ἀλήθεια»

Με αυτή, λοιπόν, την εμπειρία στην εξωτερική διπλωματία του Κράτους, την ιεραποστολή της Εκκλησίας και με όργανα, την, πρόσφατα ανακαλυφθείσα, σλαβική γραφή· ο Κωνσταντίνος και ο Μεθόδιος, μαζί με αυτοκρατορική συνοδεία, αποστέλλονται στην Μοραβία και το κράτος του Ραστισλάβου και του Σβιατοπλόκου, με τις ευχές του Φωτίου και του Μιχαήλ Γ', περί το 863. Στη Μοραβία, οι αδελφοί, χωρίς καμία χρονοτριβή, αφιερώθηκαν στο έργο τους. Άρχισαν να κηρύττουν το χαρμόσυνο μήνυμα της Εκκλησίας, στη σλαβική γλώσσα, να εκπαιδεύουν τους τοπικούς ιερείς. Εδώ έμειναν για τρία έτη – ή τεσσαράκοντα μήνες¹²⁹, κατά τον Βίο του Κυρίλλου.¹³⁰ Τότε, ο πάπας Νικόλαος Α', ο αποκαλούμενος και αποστολικός, τους προσκάλεσε στην Ρώμη, μέσω επιστολής του, όταν εκείνη ευρίσκοντο εν Ενετία. Οι αδελφοί, υπακούοντας, αναχώρησαν από την Μοραβία και μέσω μιας εμπορικής οδού, γνωστή ως Κεχριμπαριού¹³¹, αφίχθησαν εν Ενετία.

Στην Ενετία, οι αδελφοί αντιμετωπίζουν κάποιους φράγκους κληρικούς, οι οποίοι θεωρούν το έργο των αδελφών αντικανονικό. Θεωρούσαν ότι υπήρχαν μόνο τρεις γλώσσες, στις οποίες μπορεί να κηρύσσεται το ευαγγέλιο –τα εβραϊκά, τα ελληνικά και λατινικά.¹³² Ο Κωνσταντίνος, όμως, με όπλο την σοφία και την μόρφωσή του, τους αποστομώνει. Στη Ρώμη, έχαιραν νέας θερμής υποδοχής, από τον νέο πάπα Αδριανό Β', στον οποίο δώρισαν τα λείψανα του πάπα Κλήμεντος Α'.

Η αντίδραση του πάπα ήταν καθοριστική. Τούτος ευλόγησε τα σλαβικά έργα των αδελφών.¹³³ Οι αυτάδελφοι περιηγήθηκαν στους σπουδαιότερους ναούς και μοναστήρια της Ρώμης, όπως εκείνον της αγίας Μαρίας, της επονομαζόμενης ως Φάτνης ή εκείνον προς τιμήν της αγίας Πετρονίλλης ή του αγίου Ανδρέα και του αγίου Παύλου. Ενώ, ύστερα από

¹²⁸ ΒΚ, κεφ. 14 και ΒΜ, κεφ. 5.

¹²⁹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 124.

¹³⁰ ΒΚ, κεφ. 15 και ΒΜ, κεφ. 5.

¹³¹ Πρόκειται για ένα δίκτυο οδών, που ήδη απ' την Πρώμη Εποχή του Χαλκού, συνέδεε την βόρεια Ευρώπη, με την Μεσόγειο. Μέσω της διαδρομής αυτής, το Κεχριμπάρι της Βαλτικής έφθανε στην Ιταλία και στον υπόλοιπο Μεσογειακό κόσμο. Το Κεχριμπάρι, ή αλλιώς ήλεκτρο, είναι απολιθωμένη ρητίνη δένδρου. Το ήλεκτρο είναι αρκετά συχνό στην βόρεια Ευρώπη, όπου ευρίσκονται τα σημαντικότερα κοιτάσματα. Το ήλεκτρο, το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή σκαλιστών διακοσμητικών αντικειμένων, όπως περιδεραιών, κοσμημάτων κ. α. Βλ. Catacchio & Gallo, *L' Ambra in Italia-Le vie di penetrazione e la diffusione durante la protostoria*, σ. 313 και Ήλεκτρο, στο: Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, σ. 282.

¹³² Χατζηλέλεκας, *Η Ιστορική εξέλιξη των πηγών για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο – τους διδασκάλους και φωτιστές των Σλάβων (με έμφαση στην αυθεντικότητά τους)*, σ. 207.

¹³³ Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, σ. 240-241.

χειροτονία μερικών μαθητών τους, ετελέσθη Θεία Λειτουργία στον Καθεδρικό Ναό του Αγίου Πέτρου, στη σλαβική, μάλιστα, γλώσσα.¹³⁴

Δυστυχώς, κατά την παραμονή τους, εν Ρώμη, η ήδη ασθενική φύση του Κωνσταντίνου, επιδεινώνεται και ύστερα από τρεις μήνες, απέθανε. Προτού, όμως, να κοιμηθεί, είχε ασπαστεί το μοναχικό σχήμα, με το όνομα Κύριλλος. Ο Κύριλλος, πέθανε στις 14 Φεβρουαρίου, του 869.¹³⁵ Ο Κύριλλος ετάφη στον Ναό του Αγίου Κλήμεντος Ρώμης, πλησίον του Κολοσσαίου. Σύμφωνα με τον Βίο του, προτού κοιμηθεί, απηύθη μια προσευχή στον Θεό, Τον οποίο ευχαριστούσε, υμνούσε, δοξολογούσε, παρακαλούσε υπέρ του αδελφού του, του ποιμνίου του, να εξαλείψει τις αιρέσεις και να αυξήσει την Εκκλησία.

*«Έτσι αναπαύθηκε εν Κυρίω, όντας σαρανταδύ χρόνων, στις δεκατέσσερις
Φεβρουαρίου, ίνδικτιώνος β', από κτίσεως κόσμου ζ τοζ¹³⁶»*

Η κηδεία του ετελέσθη, παρουσία απάντων των ελλήνων μοναχών εν Ρώμη και του αυτού του πάπα. Ο Κύριλλος είχε ως τελευταία επιθυμία, απ' τον Μεθόδιο, να μην σταματήσει το ιεραποστολικό έργο τους, «διότι με τι μπορείς περισσότερο να σωθείς;». Τότε, ο Κότσελ, μέσω επιστολής προς τον πάπα, του γνωστοποιούσε την επιθυμία του να προσέλθει στη χώρα του ο «μακάριος διδάσκαλος» Μεθόδιος. Ο δε πάπας, που συμφωνούσε, δεν τον απέστειλε μόνο σ' αυτόν, αλλά και σ' όλες τις σλαβικές χώρες. Ως διαπιστευτήριο ο πάπας παρέδωσε στον Μεθόδιο μια επιστολή, η οποία σώζεται στον Βίο του Μεθοδίου.¹³⁷ Ο Μεθόδιος, λοιπόν, χειροτονήθη επίσκοπος Παννονίας.

Η παρουσία του Μεθοδίου, εν Παννονία, δυσαρέστησε τους λατίνους και φράγκους ιερείς, οι οποίοι τον διέβαλαν στον ηγεμόνα των Φράγκων και των Μοραβών. Το έργο του Μεθοδίου, πλέον, ήταν δυσχερέστερο, καθ' ότι δεν έχαιρε πολιτικής στήριξης. Οι Φράγκοι τον κατηγορούσαν για θέματα καταπάτησης δικαιοδοσίας. Τον Νοέμβριο του 870, συλλαμβάνεται και δικάζεται. Στην αντιπαράθεσή του και με τον Λουδοβίκο και με τους επισκόπους του, ο Μεθόδιος επέδειξε θάρρος, σεβασμό, ειλικρίνεια και πίστη στο Θεό. Η ετυμηγορία της δίκης ήταν να τον περιορίσουν στη Μονή του Ράιχενου, όπου παρέμεινε περί δύομιση έτη,¹³⁸ Κατά τον εγκλεισμό του, εδώ, υπέστη πολλά βασανιστήρια. Η απελευθέρωσή του ήταν προϊόν του μεγάλου αγώνος που έκανε ο πάπας Ιωάννης Η', ο οποίος έστειλε τον επίσκοπο Αγκώνος, Παύλο, να ψέξει τους Φράγκους για τον ανάρμοστο τρόπο αντιμετώπισης του Μεθοδίου.¹³⁹ Ούτως, ο Μεθόδιος επέστρεψε στη Ρώμη για να λάβει

¹³⁴ Curta, *Conversion to Christianity: Moravia and Bulgaria*, σ. 190-191.

¹³⁵ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 137-8 και Νιχωρίτης, *Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 55.

¹³⁶ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 90.

¹³⁷ ΒΜ, κεφ. 8.

¹³⁸ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 153.

¹³⁹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 158-9.

εκ νέου την άδεια του πάπα. Απ' τη Ρώμη, μετέβη πίσω στην Μοραβία, όπου συνέχισε το ιεραποστολικό και μεταφραστικό του έργο.¹⁴⁰

Το 883 μ. Χ., ο Μεθόδιος, ύστερα απ' τις απογοητεύσεις και δυσκολίες, που αντιμετώπισε μεταξύ των Λατίνων, Φράγκων και Σλάβων, πήρε το δρόμο της επιστροφής, προς τη Κωνσταντινούπολη, μαζί με μερικούς μαθητές του.¹⁴¹ Ο Αυτοκράτωρ του ζήτησε έναν εκ των ιερέων και διακόνων του και διάφορα σλαβικά βιβλία του. Ο Βασίλειος, ίσως, επιθυμούσε να τους ανακρίνει, διότι τον ενδιέφερε το ζήτημα της μεταστροφής των Σλάβων.¹⁴² Ο Μεθόδιος αναχώρησε και πάλι για το ποιμνιό του, εν Μοραβία. Εκεί, όντας ήδη ταλαιπωρημένος απ' τα πολλά ταξίδια, τους διωγμούς και τα βασανιστήρια, κοιμήθηκε εν Κυρίω την έκτη Απριλίου του 884¹⁴³, ορίζοντας ως διάδοχό του τον Μοραβό, Γοράδζο.¹⁴⁴

Πληροφορηθείς το θάνατο του Μεθοδίου, ο ραδιούργος Γουίτσινγκ κατευθύνθηκε στη Ρώμη, όπου, με πλαστά έγγραφα, έπεισε τον πάπα Στέφανο Ε', ότι ο Μεθόδιος διέδιδε αιρετικά βυζαντινά δόγματα, αλλά και τελούσε τις Ακολουθίες στη σλαβική γλώσσα, παρά την απαγόρευση του πάπα Ιωάννη Η'. Παρασυρόμενος, πιθανώς, ο πάπας, απ' τα ψέματα και τις μισές αλήθειες του Γουίτσινγκ, καταδίκασε τις ενέργειες και τη διδασκαλία του Μεθοδίου και μέσω επιστολής του, προς τον πρίγκιπα Σβιατοπλόυκ, ο Γουίτσινγκ πέτυχε την φυλάκιση και την εξορία του Μεθοδίου και αργότερα, ύστερα απ' την κοίμηση του Μεθοδίου, την εκδίωξη και των τελευταίων μαθητών του¹⁴⁵, οι οποίοι βρήκαν καταφύγιο στη Βουλγαρία.¹⁴⁶ Τα άγια λείψανα του αγίου Μεθοδίου ετάφησαν στον Μητροπολιτικό Ναό της Μοραβίας¹⁴⁷, ο οποίος, δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί.¹⁴⁸ Όπως κι ο Κύριλλος, ούτως κι ο Μεθόδιος, προτού παραδώσει το πνεύμα του στον Θεό, προσευχήθηκε, προς θεϊκή επιστασία και προστασία των μαθητών του.

Το έργο τους όμως δεν χάθηκε. Μερικοί κατέφυγαν στη Βουλγαρία, όπου ιδρύθηκε η σχολή Αχρίδος¹⁴⁹ κι άλλοι μαθητές έφτασαν μέχρι τη Πολωνία¹⁵⁰. Απ' την Βουλγαρία, κατά τον ΙΑ', εισήχθη η σλαβική γραφή στους Ρως του Κιέβου.¹⁵¹ Οι Απόστολοι και Φωτιστές

¹⁴⁰ Ivanič, & Lukáčová, *Saint Methodius on missionary and diplomatic journeys* (The historical geographical connections). *Historický časopis*, 2015, 63, 4, σ. 649-660, Bratislava.

¹⁴¹ Curta, *Conversion to Christianity: Moravia and Bulgaria*, σ. 195-196.

¹⁴² Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 161 και Dvornik, *Byzantine Missions among Slavs*, σ. 172-173.

¹⁴³ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 164.

¹⁴⁴ Mahoney, *The History of Czech Republic and Slovakia*, σ. 29.

¹⁴⁵ Vavřínek, *Christianity and the Byzantine mission in Great Moravia*, σ. 87.(rework)

¹⁴⁶ Rohdewald, *Cyril and Methodius as figures of (trans-)national memory*, σ. 290.(rework)

¹⁴⁷ Dvornik, *Byzantine Missions among Slavs*, σ. 187.

¹⁴⁸ Dvornik, *Byzantine Missions among Slavs*, σ. 188.

¹⁴⁹ Πρόκειται περί κέντρου αντιγραφής και μετάφρασης κειμένων, ιδρυμένο απ' τον άγιο Κλήμη (ή Κλήμεντα) ενός εκ των μαθητών του Μεθοδίου. Βλ. Σίσιου, *Οι παλαιότερες απεικονίσεις των Αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σ. 78. Στο: Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Η συμβολή τους στη θρησκευτική και πολιτισμική διαμόρφωση της Ευρώπης ως παράγοντας ενότητας και συνεργασίας των λαών της (Ολυμπιακό Χωριό 3 Μαΐου 2014)*, Ολυμπιακό Χωριό – Αθήνα, 2015.

¹⁵⁰ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, σ. 167.

¹⁵¹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, σ. 193-5.

των Σλάβων, όπως δικαιωματικά καλούνται, επιτέλεσαν καθοριστικό έργο. Προκειμένου κανείς να συνειδητοποιήσει την σημασία των δύο, αξίζει να αναφερθεί το γεγονός, ότι θεωρούνται «προστάτες της Ευρώπης»¹⁵² και ιδρυτές πολλών σλαβικών χωρών.¹⁵³

3.2. Αποτίμηση της δράσης των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Είναι γεγονός πως, κατά τα τελευταία χρόνια, το όνομα και το έργο των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου εμφανίζεται ολοένα και συχνότερα στην επικαιρότητα.¹⁵⁴ Η πιο πρόσφατη μνεία τους έγινε στο διεθνές συνέδριο της Θεσσαλονίκης, αφιερωθέν εις την τιμήν των Αγίων, υπό την διεύθυνση και οργάνωση της καθηγήτριας κα Δεληκάρη.¹⁵⁵ Είχε προηγηθεί η επίσκεψη του Έλληνα Υπουργού Εξωτερικών, Ν. Δένδια, στη Ρωσική Ομοσπονδία, ανήμερα της εορτής τους, στις 24 Μαΐου, του 2008.¹⁵⁶ Τα αίτια αυτού του γεγονότος είναι σύνθετα. Κατά τους Ταρνανίδη και Ευαγγέλου, δύνανται να αποτελούν αποτέλεσμα επιστημονικής έρευνας, εκκλησιαστικών και πολιτικών παραγόντων, είτε απλής συγκυρίας.¹⁵⁷ Κορυφαίο γεγονός, όμως, είναι, αναμφισβήτητα, η ένταξη των Αυταδέλφων και των Μαθητών τους, από του Συμβούλιο της Ευρώπης, στο πρόγραμμα των Πολιτισμικών Διαδρομών, κατά το 2021 και η βράβευσή του, κατά το επόμενο έτος.¹⁵⁸

Εκείνο, που πρέπει κανείς να κατανοήσει, εάν επιθυμεί να αντιληφθεί την βαρύτητα των δύο ελλήνων αδελφών και των μαθητών τους, είναι ότι δεν πρόκειται για κοινούς αγίους. Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία χαίρεται, διότι άγιοι δεν έχουν σταματήσει να αναδύονται απ' τα σπλάχνα της, με πιο πρόσφατη την περίπτωση του πατρός και αγίου, πλέον, Ευμενίου

¹⁵² Sajlonić, *Η Κυριλλομεθοδιανή παράδοση και ο σύγχρονος διάλογος*, *Fragmenta Hellenoslavica*, 3/2016, σ. 125.

¹⁵³ Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι το ο καταστατικός χάρτης του Συντάγματος της Σλοβακίας ορίζει: «Εμείς, το σλοβακικό έθνος, Συνειδητοποιώντας την πολιτική και την πολιτιστική κληρονομιά των προγόνων μας, και τους αιώνες της εμπειρίας από τον αγώνα για την εθνική ύπαρξη και οντότητα μας, με την έννοια της πνευματικής κληρονομιάς του Κυρίλλου και του Μεθοδίου και την ιστορική κληρονομιά της μεγάλης Μοραβικής Αυτοκρατορίας [...]». Καμπούρης, *Το Σύνταγμα της Σλοβακικής Δημοκρατίας: Μια σύντομη παρουσίαση* (Διπλωματική), σ. 5.

¹⁵⁴ Ταρνανίδης & Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων - Ιστορία και διαχρονική Εξέλιξη*, σ. 19-20.

¹⁵⁵ Το συνέδριο είχε τίτλο: «Οι Θεσσαλονικείς άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος και η συμβολή τους στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού» και διοργανώθηκε στην Θεσσαλονίκη, στις 9-11 Μαΐου. Δήμος Θεσσαλονίκης, *Διεθνές Συνέδριο: Οι Θεσσαλονικείς άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος και η συμβολή τους στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, <https://thessaloniki.gr/conference-invitation/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

¹⁵⁶ Χολέβας, *Ο Κύριλλος και Μεθόδιος στο επίκεντρο της Διεθνούς Διπλωματίας - Geopolitics and Daily News*, <https://geopolitics.iisca.eu/2021/06/09/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

¹⁵⁷ Ταρνανίδης & Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων - Ιστορία και διαχρονική Εξέλιξη*, σ. 19-20.

¹⁵⁸ Council of Europe, *Cyril and Methodius Route: Special price at the 15th Tourism Grand Prix of the Czech Republic - Cultural Routes: newsroom*, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/-/cyril-and-methodius-route-special-price-at-the-15th-tourism-grand-prix-of-the-czech> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Σαριδάκη¹⁵⁹ και του οσίου Βησαρίωνος, του Αγαθωνίου.¹⁶⁰ Κατά κανόνα, ένας υποψήφιος άγιος χαρακτηρίζεται από μια έντονη πίστη στον Θεό, έχουσα το γνώρισμα του θείου έρωτος. Τη πίστη¹⁶¹ χαρακτηρίζουν, κατά τον άγιο Νεκτάριο, η ελπίδα, η αγάπη, η πνευματική καθαρότητα και η μακροθυμία.¹⁶² Επιπλέον, ο άγιος αποκτά και κάποια χαρίσματα εκ του Αγίου Πνεύματος, τα οποία, συνήθως, είναι η δυνατότητα επιτελέσεως θαυμάτων, θεραπειών και απομακρύνσεως παντός κινδύνου.

Η περίπτωση των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, όπως ελέχθη, είναι ξεχωριστή κι ίσως μοναδική, στην παγκόσμια ιστορία. Αξίζει, λοιπόν, στο σημείο αυτό, να σκιαγραφηθούν οι δύο αυτοί Άγιοι της Εκκλησίας μας. Διαβάζοντας κανείς τους βίους τους, ένας βασικός παράγοντας για την όλη πορεία τους, είναι η οικογένειά τους. Οι γονείς τους, κατά τις βιογραφίες των αγίων, χαρακτηρίζονται ως ευσεβείς. Ο πατέρας τους, Λέων, υπήρξε τίμιος, δίκαιος δρουγγάριος, υπηρετών την πατρίδα του. Συγχρόνως, μεριμνούσε για την πρόοδο των τέκνων του, με την κατάλληλη εκπαίδευσή τους.¹⁶³

Ο Μεθόδιος υμνείται σ' όλο τον Βίο του, για την πίστη και την αγιότητά του. Ο βιογράφος του τον συγκρίνει μ' άλλους «θεοφιλείς» ανθρώπους, τους οποίους άλλους ξεπερνά, άλλους όχι, και μ' άλλους είναι ίσος.¹⁶⁴ Ο Μεθόδιος είχε φόβο Θεού και, συνεπώς, έντονη πίστη, ούτως κατάφερε να διατηρεί την καθαρότητα και την αγνεία της ψυχής του. Δεν παραμελούσε, ποτέ, την επικοινωνία με τον Θεό, διά της προσευχής και της τηρήσεως των θείων εντολών. Ο λόγος του ήταν πρᾶος και γαλήνιος. Ως πρότυπό του είχε τους αγίους και αυτούς προσπαθούσε να μιμηθεί. Επιθυμούσε τα αιώνια αγαθά, περιφρονών τα επίγεια. Ο Μεθόδιος, παρ' ότι πρεσβύτερος του αδελφού του, τον υπηρετούσε, επιδεικνύοντας τέλεια υπακοή. Κατά την παραμονή του, στο μοναστικό κέντρο του Ολύμπου της Βιθυνίας, τηρούσε τα μοναχικά του καθήκοντα. Ο Μεθόδιος, όπως φαίνεται απ' το έργο που επιτέλεσε, ήταν δεινός συγγραφέας.¹⁶⁵ Οι δε πράξεις του ήταν πάντοτε σύμφωνες με τους κανόνες της Εκκλησίας. Στον Βίο του περιγράφεται ως «τέλειος ανήρ, φρόνιμος, ορθόδοξος», ενώ είχε και το προφητικό χάρισμα. Παρά τις αντιξοότητες, ο Μεθόδιος συνέχισε το έργο του και δεν

¹⁵⁹Romfea, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την αγιοκατάταξη του Γέροντος Ευμενίου Σαριδάκη*, <https://www.romfea.gr/oikoumeniko-patriarxeio/49434-to-oikoumeniko-patriarxeio-gia-tin-agiokatataksi-tou-gerontos-evmeniou-saridaki>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

¹⁶⁰Ορθοδοξία Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, *Αγιοκατάταξη*, <https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairotiata/agiokatataksi-tou-osiou-vissariona-tou-agathonitou/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

¹⁶¹ Κατά τον άγιο Νεκτάριο, επίσκοπο Πενταπόλεως, την πίστη ορίζει σαφέστατα ο μέγας Απόστολος Παύλος, ως εξής: «ἔστι δὲ πίστις ἐλπίζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (Ἐβρ. ια' 1). αγ. Νεκταρίου, Πενταπόλεως, *Τὸ Γνῶθι σαυτόν*, σ. 35.

¹⁶² αγ. Νεκταρίου, Πενταπόλεως, *Τὸ Γνῶθι σαυτόν*, σ. 45-6.

¹⁶³ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 15-17.

¹⁶⁴ ΒΜ, κεφ. 2.

¹⁶⁵ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 155-6.

απελπίστηκε. Υπήρξε μέγιστος διδάσκαλος και ικανός ποιμήν. «Ἔγινε τὰ πάντα γιὰ τοὺς πάντες, γιὰ νὰ κερδίσει τοὺς πάντες».¹⁶⁶

Ο χαρακτήρας και η ποιότητα του νεαρότερου Κωνσταντίνου ήταν εξ' ίσου αξιοθαύμαστος. Κατά την βρεφική του ηλικία, εξιστορεί ο βιογράφος του, ο Κωνσταντίνος ηρνήθη να λάβει γάλα, εάν δεν ήταν εκ της μητρός του, διότι «ὁ καλὸς βλαστός, τῆς καλῆς ρίζας, νὰ μὴν τραφεῖ με ἀκάθαρτο γάλα».¹⁶⁷ Ολίγα ἔτη μετέπειτα, του παρουσιάστηκαν, κατ' ὄναρ, τρεις κοπέλες, απ' τις οποίες διάλεξε την «ὠραιότερη ἀπὸ ὅλες, πού τὸ πρόσωπό της ἔλαμπε, καὶ ἦταν πολὺ στολισμένη, με χρυσὰ περιδέραια καὶ μαργαριτάρια καὶ κάθε ὁμορφιά, τὴν ἔλεγαν δὲ Σοφία».¹⁶⁸ Δηλώνεται, οὕτως, ο λόγος, που ο ἅγιος επέμενε στην ἀπόκτηση της Σοφίας, διότι εἶχε, κατὰ νου, αὐτὴν τὴν εικόνα. Αὐτὴ ἦταν ο οδηγὸς της ζωῆς του. Ο Κωνσταντίνος ἦταν ευφύεστατος, εἶχε τάλαντο στην τέχνη της Γραμματικῆς, διότι ἦταν σε θέσει να μελετᾶ πατερικά ἔργα και να συνθέτει ὕμνους και εγκώμια προς τιμὴν τους. Παράλληλα, ὁμως, προσηύχeto ἀδιαλείπτως, διὰ τούτο ηξιώθη θεϊκῆς προνοίας και προστασίας. Ο βιογράφος μας παραθέτει, περιστασιακά, το ποιὸν του χαρακτήρος του: «ἡ εὐστροφία του συναντιόταν με τὴν ἐπιμέλειά του» και «εἶχε ἤρεμο χαρακτήρα». Επίσης, ο ἅγιος «συνομιλοῦσε μόνο μ' ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ εἶχε ὄφελος». Ως γνήσιος μιμητῆς του Χριστοῦ, ἀντάλλασε «τὰ ἐπίγεια με τὰ ἐπουράνια». Η ἀπέραντη μὀρφωσή του, ταπεινῶναν και τους πιο δεινούς συζητητές. Ο ἴδιος δήλωνε ὅτι «δὲν ὑπάρχει τίποτε καλύτερο ἀπὸ τὴ μάθηση»¹⁶⁹. Προσπαθοῦσε να γευθεῖ το ἀρχαῖον κάλλος, ἡδη απ' τὴν ἐπίγεια ζωὴ του. Ο Κωνσταντίνος υπῆρξε Σοφός και κατὰ Χριστόν, ἀλλά και της θύραθεν παιδείας, διὰ τούτο ἐκλήθη «Φιλόσοφος». Δίδασκε τὴν ἀλήθεια, διαχωρίζοντάς τὴν ἀπὸ τὴν αἵρεση και τὸ ψέμα. Ο Κωνσταντίνος ἦταν ἑτοιμος, να θυσιάσει για τὴν Ἀγία Τριάδα, διότι αὐτός θα εἶναι «γλυκύτερος» θάνατος. Ἦλπιζε στο Θεό, εναποθέτοντας εἰς Αὐτόν τις καθημερινές του μέριμνες. Εἶχε δε τρομερὴ γλωσσομάθεια¹⁷⁰, ἐνῶ αν κρίνει κανεῖς απ' τα ἐπιχειρήματά του, στις διάφορες διπλωματικές ἀποστολές, που συμμετείχε, σαφῶς εἶχε φωτισμένο νου και ἦτο δεινὸς ρήτορας. Προωθοῦσε τὸν διάλογο, τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ως τὸν μόνον τρόπο ἐπίλυσης διαφορῶν. Ἀπηχθάνετο τὴν βία. Ἀγαποῦσε τὴν πατρίδα του και τους συμπατριώτες του, ὅπως φαίνεται απ' τὴν ἐπιτυχή ἀπελευθέρωση ἐλλήνων αἰχμαλώτων απ' τὸν Χαγάνο¹⁷¹. Τέλος, ας σημειωθεῖ η συμμόρφωσή του με τὴν αυτοκρατορική βούληση, παρά τὴν ἀσθενική του κράση, αἰτία που θα του κοστῖσει ἀργότερα τὴν ζωὴ.

¹⁶⁶ Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι ἀρχαιότερες βιογραφίες, σ. 212.

¹⁶⁷ Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι ἀρχαιότερες βιογραφίες, σ. 48.

¹⁶⁸ Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι ἀρχαιότερες βιογραφίες, σ. 49.

¹⁶⁹ Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι ἀρχαιότερες βιογραφίες, σ. 51.

¹⁷⁰ Λέγεται ὅτι μπορούσε να χρησιμοποιεῖ τέσσερις γλώσσες (σλαβικά, εβραϊκά, συριακά, ἀραβικά). Βλ. Ντότσικα, *Τὸ ἔργο των ἁγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σ. 22.

¹⁷¹ ΒΚ, κεφ. 11.

«ἐλεήμων καὶ εὖσπλαχνος, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ φτάσουν στὴν ἐπίγνωση τῆς ἀλήθειας, γιὰτὶ δὲν θέλει τὸν θάνατο τῶν ἁμαρτωλῶν, ἀλλὰ τὴ μετάνοια καὶ τὴ ζωὴ»¹⁷²

Αὐτὴ τὴ φράση διαβάζει κανεὶς, στὸ Α' κεφάλαιο τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Κυρίλλου. Επιθυμῶν, νὰ μας δώσει νὰ κατανοήσουμε τὴν υπέρμετρη ἀγάπη καὶ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὰ δημιουργήματά Του. Ἀπ' τὰ παραπάνω καθίσταται φανερό, ὅτι οἱ ἅγιοι Αὐτάδελφοι ἀποτελοῦν λόγο χαράς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν χωρῶν, στὶς ὁποῖες ἐδρασαν. Ἀμφότεροι εἶχαν ἐντονὴ πίστη, ἐδειχναν τέλεια υπακοή στο θεῖο Θέλημα, ἐνῶ ἐπιτελοῦσαν καὶ πολλὰ θαύματα. Ἐκτός, ὁμῶς, ἀπ' τὰ ἐσωτερικά χαρακτηριστικά, προικίστηκαν καὶ με τὴ δωρεὰ τοῦ ἱεραποστολικοῦ χαρίσματος. Παρὰ τὶς ἀντιξοότητες, δὲν δυσανασχέτησαν. Ἀντιθέτως, υπάκουσαν στο αὐτοκρατορικό διάταγμα καὶ μετέβησαν στὴν μακρινὴ χώρα τῶν Ἀράβων, Χαζάρων καὶ τέλος Σλάβων. Ἀποτελοῦν, σαφῶς, ὄργανα τῆς Θείας Οἰκονομίας.

3. 3. Το ἀποδιδόμενο εἰς τοὺς ἅγιο Κύριλλο καὶ Μεθόδιο ἔργο

Κατὰ τὸ ἔτος 2013 μ. Χ., ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ. κ. Βαρθολομαῖος Α' ἐπισκέφθη τὴν Πράγα, πρωτεύουσα πόλη τῆς Δημοκρατίας τῆς Τσεχίας, ὅπου ἀπηύθηνε λόγο, πρὸς τιμὴν τῆς 1150^{ης} ἐπετείου ἀπ' τὴν ἀφίξη τῶν ἀδελφῶν εἰς τὴν Κεντρικὴ Ἑυρώπη.

«Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἔχουσα διαχρονικῶς, ἐν συνεχείᾳ καὶ συνεπείᾳ, χωρὶς κλυδωνισμοῦς, τὴν μέριμναν διὰ τὸν εὐαγγελισμόν τῶν ἀγνοούντων τὴν πίστιν ἀδελφῶν ἡμῶν, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ περιτράνωσ αἱ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀρξάμεναι ἱεραποστολικά προσπάθειαι, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κωφεύσῃ εἰς τὸ αἴτημα καὶ τὴν κλήσιν ταύτην τοῦ Θεοῦ»¹⁷³

«Though these two apostles of the Christian faith went from Constantinople to preach to people in foreign lands, it was from this Apostolic See, the center of Catholic unity, that they received the investiture of their mission or, as happened more than once, its solemn approbation. Truly it was here in this city of Rome that they rendered an account of their mission and answered their accusers. It was here at the tombs of Peter and Paul that they swore to keep the Catholic faith. It was here that they received episcopal consecration and the power to establish the sacred hierarchy, while observing in it the distinction of each order. Finally, it was here that they sought and obtained permission to use the Slavic language in holy rites (...»¹⁷⁴

¹⁷² Ταχιάος, Κύριλλος καὶ Μεθόδιος - Οἱ ἀρχαιότερες βιογραφίες, σ. 47.

¹⁷³ Ἐκκλησία Online, Μία σημαντικὴ ομιλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου γιὰ τοὺς ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο στὴν Πράγα, <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/mia-simantiki-omilia-tou-ikoumenikou-patriarchou-gia-tous-agious-kyrillo-ke-methodio-stin-pragal/>, (τελ. ἀνάκτηση 11/07/2022).

¹⁷⁴ Leo, Pope XIII, Grande Munus - Encyclical on SS Cyril and Methodius, https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_1-xiii_enc_30091880_grande-munus.html (τελ. ἀνάκτηση 11/07/2022). (=«Ἀν καὶ αὐτοὶ οἱ δύο ἀπόστολοι τῆς χριστιανικῆς πίστεως πῆγαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ κηρύξουν σε ἀνθρώπους σε ξένες χώρες, ἦταν ἀπὸ αὐτὴν τὴν Ἀποστολικὴ Ἴδρα, τὸ κέντρο τῆς Καθολικῆς ἐνότητος, ποῦ ἔλαβαν τὴν ἀνάθεση τῆς ἀποστολῆς τοὺς ἡ, ὅπως συνέβη πολλές φορές, πανηγυρικὴ ἐγκριση. Πράγματι, ἦταν ἐδῶ, σε αὐτὴ τὴν πόλη τῆς Ρώμης, ποῦ ἔδωσαν ἕνα ἀπολογισμό τῆς

Όπως καθίσταται φανερό απ' τους λόγους του Οικουμενικού Πατριάρχου, Βαρθολομαίου, έργο της Εκκλησίας ήταν, είναι και θα είναι η διάδοση του χαρμόσυνου μηνύματος της ενανθρωπίσεως του Υιού και Λόγου του Θεού, στους «αγνοούντες» τούτο. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης τονίζει τον ρόλο και σημασία της Μητέρας Εκκλησίας, της οποίας σκοπός ήταν η μέριμνα αυτή. Ιδιαίτερη αξία, όμως, έχει η μνεία των Κωνσταντίνου του Μεγάλου, βασιλέως του Ρωμαϊκού Κράτους, και Χρυσοστόμου, επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, επί των οποίων η ιεραποστολή άνθισε.

Προκειμένου, όμως, να εξηγηθούν οι λόγοι του Οικουμενικού Πατριάρχου, αξίζει να παρατεθεί ένα σύντομο ιστορικό του ιεραποστολικού κινήματος. Το ιεραποστολικό κίνημα είχε ξεκινήσει, ήδη απ' τον Α' αιώνα μ. Χ. Τις περισσότερες πληροφορίες, περί του ιεραποστολικού αγώνος, αντλούμε απ' την Καινή Διαθήκη, την μαρτυρούσα «τὰ κίνητρα, τὸν σκοπὸν, τοὺς ἀποδέκτας, τὴν ἔκτασιν, τὴν χρησιμοποιοιουμένην μέθοδον, τὰ ἀποτελέσματα-καρποφορίαν του εὐαγγελικοῦ κηρύγματος».¹⁷⁵ Η πορεία της «μεταποστολικής» Εκκλησίας θα βασιστεί στην διδασκαλία και στο έργο των Αποστόλων και των μαθητών τους.

Οι απηνείς διώξεις και βιαιότητες κατά των Χριστιανών θα αποτύχουν να περιορίσουν την διάδοση του χαρμόσυνου και σωτηριώδους μηνύματος του Χριστού.¹⁷⁶ Σ' αυτό συνέδραμαν τα μέγιστα σπουδαίες προσωπικότητες της Εκκλησίας, όπως οι Αποστολικοί Πατέρες κι οι Απολογητές.¹⁷⁷ Κατά τους πρωτοχριστιανικούς αιώνες, ιεραποστολές ανελάμβαναν, συνήθως και ανεπισήμως, ιερείς των κατώτατων βαθμίδων του κλήρου, μοναχοί¹⁷⁸, λαϊκοί και κυρίως αιχμάλωτοι.¹⁷⁹ Το έργο τους δεν έχαιρε στηριξέως, δια τούτο δεν ηδυνήθησε το μήνυμά τους να ανθίσει, πέραν των ιδίων ή των μαθητών τους. Μέχρι την ίδρυση της Κωνσταντίνου Πόλης, η ιεραποστολή ήτο έργο της Εκκλησίας και μόνο.¹⁸⁰

Η βασιλεία του Κωνσταντίνου, πλην της προστασίας της Εκκλησίας, συμπίπτει με την ανάληψη του ιεραποστολικού έργου κι από κρατικούς φορείς. Η ιεραποστολή ταυτίστηκε με την εξωτερική πολιτική του Κράτους, στοχεύουσα, σαφώς, στην σωτηρία των ανθρώπων, την διάδοση του χριστιανικού μηνύματος και τον εκπολιτισμό των λαών, μέσω της

αποστολής τους και απάντησαν στους κατηγορούς τους. Ήταν εδώ στους τάφους του Πέτρου και του Παύλου που ορκίστηκαν να διατηρήσουν την Καθολική πίστη. Εδώ έλαβαν τον επισκοπικό αγιασμό και την εξουσία να καθιερώνουν την ιερή ιεραρχία, ενώ τηρούσαν σε αυτήν τη διάκριση κάθε τάγματος. Τελικά, ήταν εδώ που αναζήτησαν και πήραν άδεια να χρησιμοποιούν τη σλαβική γλώσσα σε ιερές τελετές[...]»).

¹⁷⁵ Σταυρίδου, *Η ιεραποστολική δράσις του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί τη βάσει των αρχών των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου εις την Ευρώπη και αλλαχού*, Θεολογία ΝΣΤ', 3, σ. 530-50.

¹⁷⁶ Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α' - Απ' άρχής μέχρι την Εικονομαχία*, σ. 129-138.

¹⁷⁷ Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία Α'*, σ. 41, 64.

¹⁷⁸ Shepard, *The Coming of Christianity to Rus: Authorized and Unauthorized Versions*, σ. 201.

¹⁷⁹ Ivanov, *Pearls before swine*, σ. 22-23.

¹⁸⁰ Σταυρίδου, *Η ιεραποστολική δράσις του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί τη βάσει των αρχών των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου εις την Ευρώπη και αλλαχού*, Θεολογία ΝΣΤ', 3, σ. 530-50.

«ἐξημερώσεως τῶν ἠθῶν, τὴν κοινωνικὴ ἀναγέννηση [...] καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ».¹⁸¹ Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, εὐλόγησε τὴν λειτουργία στη γοτθικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἰδρυση Ἐκκλησίας δια τούτων, ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁸². Ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως δὲν κρύβει τὴν χαρὰ του γιὰ τὴν διάδοση τοῦ σωτηριώδους μηνύματος εἰς τὰ πέρατα τῆς Οἰκουμένης:

«ἀλλὰ καὶ Σύροι,
καὶ Αἰγύπτιοι, καὶ Ἰνδοὶ, καὶ Πέρσαι, καὶ Αἰθίοπες, καὶ
μυρία ἕτερα ἔθνη, εἰς τὴν αὐτῶν μεταβαλόντες γλῶτταν
τὰ παρὰ τούτου δόγματα εἰσαχθέντα, ἔμαθον ἄνθρωποι
βάρβαροι φιλοσοφεῖν¹⁸³»

Ἀπ' τὸν Δ' αἰῶνα καὶ ὕστερα, πραγματοποιεῖται μιὰ μεταβολή. Ἀρχικῶς, ἐπιχειρεῖται μιὰ καλύτερη οργάνωση τοῦ ιεραποστολικοῦ ἔργου καὶ τῆς διεύρυνσής του, ὄχι πλέον σε ἀπλούς ἀνθρώπους, ἀλλὰ στους ηγεμόνες αὐτῶν. Οἱ ιεραπόστολοι, ὑπὸ τὸν μανδῦα τοῦ ἐμπόρου, δούλου ἢ διπλωμάτη, θὰ δράσουν στὶς περιοχὲς τῆς Κασπίας καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, μέχρι καὶ τὴν Ἀδριατικὴ, τὴν Βόρεια Ἀφρικὴ καὶ τὴν Ἀραβία, μέχρι τὴν Αἰθιοπία καὶ τὴν Νουβία. Ἀπόγειο τοῦ ιεραποστολικοῦ ἔργου εἶναι ὁ ΣΤ' αἰῶνας καὶ ἡ Ἰουστινιάνεια περίοδος, με τὴν μεταστροφή πολλῶν λαῶν.

Οἱ ἐπιχειρίσαντες τὴν διάδοση τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος ἐκκινούσαν, κατὰ κανόνα, ἀπ' τὴν Βασιλεύουσα. Χρησιμοποιούσαν δε πάντοτε τὴν ἀποστολικὴ ἀρχὴ τῆς μετάφρασης τῶν λόγων τους στὶς τοπικὲς διαλέκτους, ἀκολουθούσε ἡ μετάφραση τῶν ἱερῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων κι ἡ σύσταση τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων. Το ὅλο ἔργο, σαφῶς, ἐπηρέαζε κι ἄλλους τομεῖς ἐνός λαοῦ, ὅπως τὴν τέχνη, ἀρχιτεκτονικὴ, παιδεία, κ. α.

Το ἔργο καὶ ἡ ἀποστολὴ τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἀδιάφορο τῆς γενικότερης ἀνθίσης τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ὑπὸ τὴν δυναστεία τῶν Μακεδόνων. Ἄλλως τε, συμπίπτει με τὸν περίφημο «Πρῶτο Βυζαντινὸ Οὐμανισμό». Αὐτὴ δε ἀκριβῶς τὴν περίοδο, λαμπρύνουν σπουδαίαις προσωπικότητες, ὅπως, τὸν πολυμαθὴ καὶ μέγα διδάσκαλο, Φώτιο.¹⁸⁴

Οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὶ δὲν ἦταν οἱ πρῶτοι, ποὺ ἐπεχείρησαν νὰ μεταστρέψουν τοὺς λαοὺς αὐτοὺς εἰς τὴν μόνην καὶ ἀληθινὴ πίστη. Εἶχαν προηγηθεῖ οἱ Φράγκοι¹⁸⁵, Ἰρλανδοί, Σκωτσέζοι¹⁸⁶, Λατίνοι κι ἄλλοι Ἕλληνες.¹⁸⁷ Ἐν τούτοις, κανεὶς τους δὲν ἐπέτυχε νὰ διαδώσει

¹⁸¹ Σταυρίδου, *Ἡ ιεραποστολικὴ δράσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐπὶ τῆ βᾶσει τῶν ἀρχῶν τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Ἑυρώπη καὶ ἀλλαγῶν*, Θεολογία ΝΣΤ', 3, σ. 530-50.

¹⁸² Ivanov, *Pearls before Swine*, σ. 35.

¹⁸³ Joannem (Homiliae 1-88).

¹⁸⁴ Λεμερλέ, *Πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμός*, σ. 154.

¹⁸⁵ Betti, *Early Conversion to Christianity, Judaism and Islam: The Christianization of the Danubian Bulgars and of the Moravians*, σ. 83-120.

¹⁸⁶ Avenarius, *Ὁ Βυζαντινὸς Πολιτισμὸς καὶ οἱ Σλάβοι*, σ. 99.

¹⁸⁷ Ivanov, *Pearls before Swine*, σ. 92-3.

το χριστιανικό μήνυμα, διότι επέμεναν εις την λατινική γλώσσα ή ελληνική γλώσσα.¹⁸⁸ Οι δύο θεσσαλονικείς αδελφοί, με θάρρος και παρρησία, τήρησαν την αποστολική επιταγή της μεταφοράς του Ευαγγελίου εις την τοπική διάλεκτο, προκειμένου το έργο τους να έχει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας.

«Συνέβη εκείνες τις ημέρες, ό Ραστισλάβ, ό ήγεμόνας τών Σλάβων, με τόν Σβατοπλόκ [νὰ] στείλουν [γράμμα] από την Μοραβία προς τόν αυτοκράτορα Μιχαήλ, λέγοντας αυτά: Με τó έλεος του Θεού είμαστε υγιείς, ήρθαν δέ σε έμας πολλοί διδάσκαλοι χριστιανοί από τούς Λατίνους, τούς Έλληνες και τούς Γερμανούς, διδάσκοντάς μας διαφορετικά. Έμεις όμως οί Σλάβοι είμαστε άνθρωποι άπλοϊκοί και δέν έχουμε ποιόν να μάς διδάξει την αλήθεια και να μάς εξηγήσει τή γνώση. Γι' αυτό, κράτιστε δέσποτα, στείλε μας άνδρα, ό οποίος θα μάς κατευθύνει σε όλη την αλήθεια».¹⁸⁹

Με τούτα τα λόγια περιγράφεται στον Βίο του Μεθοδίου, το μήνυμα του Ραστισλάβ προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'. Πρόκειται για ένα μήνυμα, που θα αλλάξει τον ρου της Ιστορίας, διότι παρακινεί τον Ρωμαίο Αυτοκράτορα να αποστείλει σ' αυτόν, τους αδελφούς Κωνσταντίνο τον Φιλόσοφο και τον Μεθόδιο. Το έργο, λοιπόν, των δύο κατά σάρκα αδελφών διαιρείται σε τρία μέρη¹⁹⁰:

- I. η διάδοση του εμπνευσμένου αλφαβήτου και γραπτού λόγου, του επονομαζομένου «ένυλου λόγου»
- II. η μετάφραση των λειτουργικών εγχειριδίων, χρησιμοποιώντας το σλαβικό αυτό αλφάβητο
- III. να κηρύξουν το χαρμόσυνο μήνυμα της Εκκλησίας στους Σλάβους

Πρωταρχικό μέλημα του Κωνσταντίνου ήταν η μεταφορά του Ευαγγελίου στην σλαβική γλώσσα. Διά τούτο,

«Ό Φιλόσοφος έφυγε, και κατά την παλαιά του συνήθεια επιδόθηκε στην προσευχή, μαζί με τούς άλλους συνεργάτες. Και συντόμως ό Θεός, ό οποίος είσακούει τις προσευχές τών δούλων του, τού αποκάλυψε (τό αλφάβητο), και τότε συνέθεσε τά γράμματα και άρχισε να γράφει τον εύαγγελικό λόγο (...)»¹⁹¹.

Η επινόηση του αλφαβήτου αποτελεί έμπνευση του Κωνσταντίνου. Ο άγιος, εκτός απ' το αλφάβητο, δημιούργησε και νέους όρους και λέξεις, προς αποδόσεως των βαθύτερων νοημάτων της χριστιανικής πίστης, όπως «ουσιαστικά, επίθετα και σύνθετες λέξεις».¹⁹²

A) Η έμπνευση και διάδοση του πρώτου σλαβικού αλφαβήτου

Το δημιουργηθέν αλφάβητο, υπό του Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου και την συνεργεία του αδελφού του, Μεθοδίου, εκλήθη *γλαγολιτικό ή γλαγολιτσα*, εκ του γλαγόλ, που σημαίνει ρήμα.¹⁹³ Πρόκειται για ένα μοναδικό αλφάβητο, το οποίο δεν δύναται να συγκριθεί με κανένα

¹⁸⁸ Barford, *The Early Slavs*, σ. 215.

¹⁸⁹ Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι αρχαιότερες βιογραφίες, σ. 197.

¹⁹⁰ Ντότσικα, Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, σ. 41-2.

¹⁹¹ Ταχιάος, Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι αρχαιότερες βιογραφίες, σ. 80-1.

¹⁹² Ντότσικα, Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, σ. 41.

¹⁹³ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 109.

απ' τα προϋπάρχοντα συστήματα γραφής. Η γλαγολιτική γραφή φέρει ομοιότητες με την μικρογράμματη ελληνική γραφή, ενώ για τους φθόγγους, ο Κωνσταντίνος, πήρε στοιχεία απ' το εβραϊκό αλφάβητο¹⁹⁴, ή δημιούργησε νέα σύμβολα, ανταποκρινόμενα στις φωνολογικές και γλωσσολογικές απαιτήσεις των Σλάβων.¹⁹⁵ Η γραφή αυτή, όμως, υπήρξε αρκετά σύνθετη, γεγονός που προκάλεσε την απλοποίησή της, ήδη κατά τον Γ' αι., από την Σχολή Πρεσλάβας και Αχρίδος. Η νέα γραφή εκλήθη «Κυρίλλειος», προς την τιμήν του αγίου Κυρίλλου και διαδόθηκε σ' όλο τον σλαβικό κόσμο.¹⁹⁶

Β) Η μετάφραση των λειτουργικών εγχειριδίων

Η ύπαρξη ενός συστήματος γραφής είναι απαραίτητη για την μετάφραση των αναγκαίων, για την τοπική εκκλησιαστική κοινότητα, λειτουργικών βιβλίων. Το έργο αυτό αποδίδεται και στους δύο αδελφούς. Το πρώτο σλαβικό βιβλίο, στην ιστορία, είναι το Ευαγγέλιο.¹⁹⁷ Μετέφρασαν, σλαβιστί, «*όλόκληρη τὴ Ἁγία Γραφή, ἐκτὸς [ἀπὸ τὸ βιβλίο] τῶν Μακκαβαίων*», «*όλόκληρη τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη*»¹⁹⁸, το Ψαλτήριο, το Ευαγγέλιο, ο Απόστολος και μερικές Ακολουθίες Αγίων της Εκκλησίας.¹⁹⁹ Τούτα τα κείμενα αποτελούσαν τον πρώτο πυρήνα της Εκκλησίας της Μοραβίας, στην οποία η Λειτουργία ετελείτο σλαβιστί.

Εκτός, όμως, απ' τα παραπάνω, οι Αυτάδελφοι μετέφεραν και πλήθος άλλων κειμένων. Ο Κωνσταντίνος σύνταξε μιας ομιλία, στην οποία υπεράσπιζε το δημιούργημά του. Στον δε Μεθόδιο αποδίδεται η σύνθεση των ομιλιών του αδελφού του σε «*ὀκτώ βιβλία*», η μετάφραση του πρώτου γραπτού δικαστικού και νομικού κώδικα, κάποια πατερικά συγγράμματα, η διάδοση του αγίου Δημήτριου, δια της μεταφράσεως της Ακολουθίας του, στα σλαβικά. Η πρώτη σλαβική γραμματεία, εν Μοραβία, συμπεριελάμβανε λειτουργικά εγχειρίδια, πατερικά έργα, έναν νομικό κώδικα.²⁰⁰

3. 4. Η διάδοση της τιμής και ο τρόπος τιμής των Αγίων σε διεθνές επίπεδο

Ο μύθος είναι μια επίσημη διήγηση με βαρύτατη σημασία για μια συγκεκριμένη κοινότητα. Συνήθως, αποτυπώνεται στην ιεροτελεστία και τέχνη της κοινότητας αυτής. Οι θρησκευτικοί δε μύθοι σχετίζονται με θεούς, θεϊκές καταβολές ιδρυμάτων, το μυστήριο της ζωής και του θανάτου, κ. α. Ένας μύθος δεν σβήνεται απ' την λαϊκή μνήμη, αλλά μεταλλάσσεται από εποχή σε εποχή. Οι άγιοι της Εκκλησίας μας αποτελούν ένα μεταβατικό τύπο μεταξύ εθνικής και θρησκευτικής μυθολογίας, σ' αυτούς αποδίδεται η διάδοση της

¹⁹⁴ Comrie & Corbett, *The Slavonic Languages*, σ. 25-9.

¹⁹⁵ Ντότσικα, Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, σ. 44.

¹⁹⁶ Δεληκάρη, *Η Κυριλλική Γραφή: Το ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας και της εδραίωσης της στο κόσμο των Σλάβων*, σ. 389-398, στο: Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων (Θεσσαλονίκη, 2015).

¹⁹⁷ Ταρνανίδης & Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων*, σ. 183.

¹⁹⁸ ΒΜ, κεφ. 5.

¹⁹⁹ Ταρνανίδης & Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων*, σ. 183-184.

²⁰⁰ Ταρνανίδης & Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων*, σ. 186-7.

πίστης και κάποιων ζωτικών πολιτισμικών στοιχείων, όπως η γραφή σ' ένα λαό, θέτοντας, ούτως, τις βάσεις για την ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας του λαού αυτού. Οι μύθοι δεν είναι απλές διηγήσεις, αλλά αποτελούν πρότυπα σκέψης, δράσης και επίλυσης προβλημάτων μεταξύ των λαών. Οι μύθοι τιμώνται και μνημονεύονται σε σχολικά εγχειρίδια και δημόσιες τελετές.²⁰¹

Είναι αμέτρητοι οι άγιοι, οι χαίροντες τιμήσεως, υπό πολλών λαών.²⁰² Τιμούνται, ένεκα της ασκήσεως κάποιου επαγγέλματος, όπως ιατρού, ως ικανοί στρατηλάτες και υπερασπιστές της πατρίδος, ή λόγω της αγιότητας του βίου τους. Είναι λίγοι, όμως, εκείνοι που τιμούνται ως οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος. Στους θεσσαλονικείς αδελφούς αποδίδονται χαρακτηρισμοί, όπως «διδάσκαλοι των Σλάβων» και «φωτισταί» αυτών. Ο άγιος δε Μεθόδιος εχρημάτησε Αρχιεπίσκοπος των Σλάβων. Η υστεροφημία τους είναι διαδεδομένη σ' όλη την Ευρώπη. Στους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο είναι αφιερωμένα δημόσια κτίρια και αγάλματα, από την Τσεχική Δημοκρατία και την Βουλγαρία, μέχρι την Ουκρανία και Ρωσική Ομοσπονδία.²⁰³

Κατά τις πηγές της Κυριλλομεθοδιανής Παράδοσης, οι οποίες αποτελούνται από τους Βίους του Κυρίλλου και Μεθόδιου και μερικά άλλα κείμενα, γραμμένα στην παλαιότερη Γλαγολιτική Γραφή, δύναται κανείς να διακρίνει ένα γενικότερο φάσμα παραγόντων, που ορίζουν την τιμήσή τους. Τέτοιοι είναι θρησκευτικοί, θεολογικοί, εκκλησιαστικοί, πολιτισμική ή εθνικοί παράγοντες. Ούτως, είναι αναγκαίο να αναζητηθεί η ιστορία της τιμήσεώς τους. Στην περίπτωση των Αυταδέλφων, παράγοντες, που δεν σχετίζονται άμεσα με την αγιότητά τους, επέδρασαν στην διάδοση και ανάδειξη της τιμήσής τους, όπως το γεγονός ότι έδρασαν στην περίοδο της «Σλαβικής Αρχαιότητας».²⁰⁴ Παρ' ότι στην πορεία, επεχειρήθη μια αλλοίωσις της πραγματικότητας, τούτη δεν είχε θέση στην αρχική κι αληθινή τους λατρεία. Τα κύρια χαρακτηριστικά των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου υπήρξαν η ιεραποστολική αυτοθυσία και αγιότητά τους.

Προς κατανόηση της τιμήσης των Κυρίλλου και Μεθοδίου, πρέπει, εν πρώτοις, να γίνει λόγος εις την προέλευση της τιμήσής τους, του τρόπου εκφράσεως και τόπου ανάδυσης της

²⁰¹ Bennett, *The Myth of Cyril and Methodius and Competing Maps of Europe*, *Journal of Religion in Europe*, 4(2), 2011, σ. 245-272.

²⁰² Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι Απόστολοι, ο Άγιος Δημήτριος, ο Άγιος Γεώργιος, η Αγία Αικατερίνη κ. α.

²⁰³ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, σ. 131-2, στο: Shepard, J. (1990). *Christianity among the Slavs. The heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the eleventh centenary of the death of St Methodius, Rome, October 8-11, 1985.* Edited by Edward G. Ferrugia, Robert F. Taft and Gino K. Piovesana. (Orientalia Christiana Analecta, 231.) Pp. x 409. Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1988. *The Journal of Ecclesiastical History*, 41(3), σ. 518-519.

²⁰⁴ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, *Christianity Among the Slavs - The Heritage of Cyril and Methodius*, σ. 131-2.

και του ρόλου, που αυτή είχε στην θρησκευτική και εθνική ιστορία των άμεσα ή έμμεσα σχετιζόμενων κρατών. Η Κυριλλομεθοδιανή τίμησή διέπεται από πολλαπλά ερωτήματα και αντιθέσεις.²⁰⁵

Οι πηγές δε παρέχουν πληροφορίες περί της προελεύσεως της τιμής των αγίων, ούτως, μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Παρ' όλα αυτά, οι Βίοι των Αγίων παραθέτουν μια ιδιαίτερος ζωντανή εικόνα των πρωταγωνιστών τους και της αγιότητός τους. Άλλως τε, οι Βίοι τους εγράφησαν μ' αυτή τη προοπτική. Τα κείμενα αυτά ανήκουν αποκλειστικά στην εκκλησιαστική, μοναστική λογοτεχνία, διότι είναι αγιογραφικά μνημεία. Προς διαλεύκανση της προελεύσεως της τιμήσεώς τους, συνεπώς, είναι βασικό να καθοριστούν ο τόπος και χρόνος συγγραφής τους, καθ' ότι ορίζουν το πότε ξεκίνησαν να τιμώνται ως άγιοι.²⁰⁶

Σύμφωνα με δεδομένα, που αντλούμε απ' τον Βίο του Κυρίλλου και του αδελφού του, μπορούμε να συμπεράνουμε, τα εξής: εφ' όσον ο Βίος α) συνετάχθη μεταξύ 869-880, β) αρχικώς εγράφη ελληνιστί, γ) διάφορα γεγονότα του Βίου του στοχεύουν στην ανάδειξη της τιμήσής του στο νου, εκείνων, οι οποίοι τον γνώρισαν και έζησαν, δ) οι μαθητές, που γνώριζαν την αγιοσύνη του, επέστρεψαν στην Μοραβία – απ' την Ρώμη – δια να την διακηρύξουν και, ε) στα μαρτυρούμενα θαύματα, που επιτελέστηκαν στο μνήμα του, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα πως η απόδοση τιμής ξεκίνησε στην Ρώμη, αμέσως μετά την κοίμησή του.²⁰⁷

Η περίπτωση του Μεθοδίου ήταν κάπως διαφορετική. Τούτο οφείλεται στο γεγονός πως πέθανε, χωρίς να έχει ολοκληρώσει το ιεραποστολικό του έργο. Παρ' όλα αυτά η κατάληξη ήταν η ίδια. Κατά την επικρατούσα άποψη, ο Βίος του συνεγράφη μεταξύ 885 και 905, πρόκειται περί ενός αμιγώς αγιογραφικού κειμένου, στοχεύοντας στην ανάδειξη της Ορθοδοξίας του Αγίου, ο οποίος υμνείται ως άγιος ποιμενάρχης, με τονισμό στις δυσκολίες, που αντιμετώπισε και στα πνευματικά χαρίσματά του (προφητικό χάρισμα). Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην αναγνώρισή του, τόσο απ' τον Αυτοκράτορα και τον Πατριάρχη Πόλεως, όσο και τον Πάπα. Τέλος, ο τρόπος περιγραφής της κηδείας του θυμίζει τον αντίστοιχο των σπουδαιότερων ιεραρχών της Εκκλησίας. Συνεπώς, η απόδοση τιμών και ύμνων προς το πρόσωπό του, ξεκίνησε άμα τη τελευτή του, εν Μοραβία (885).²⁰⁸

²⁰⁵ Vukoja, *The Cultural Route of Saints Cyril and Methodius: Scholarly Basis*, σ. 4.

²⁰⁶ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, Christianity Among the Slavs - The Heritage of Cyril and Methodius, σ. 132.

²⁰⁷ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, Christianity Among the Slavs - The Heritage of Cyril and Methodius, σ. 133-4.

²⁰⁸ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, σ. 133-4. Στο: Shepard, J. (1990). Christianity among the Slavs. The heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress

Και στους δύο Βίους των Αγίων περιγράφεται το σύνθετο περιβάλλον, στο οποίο έδρασαν. Τούτο αποτελείτο από τρεις εθνικότητες: την ελληνική, την λατινική και τη σλαβική. Ο Κύριλλος εκοιμήθη στην πρωτεύουσα του λατινικού κόσμου, Ρώμη, πλαισιωμένος από την ελληνική μοναστική κοινότητα και από Σλάβους μαθητές του. Ο δε Μεθόδιος εξέπνευσε επί των χειρών του σλαβικού ποιμνίου του, με την κηδεία του να τελείται στα σλαβικά, ελληνικά και λατινικά. Η σταδιακή παρακμή της ελληνικής κοινότητας στη δυτική αυτή πρωτεύουσα επέφερε την διακοπή της λατρείας του Κυρίλλου για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Εφ' όσον οι Βίοι δεν ηδύναντο να χρησιμοποιηθούν προς λειτουργικούς σκοπούς, ήταν αναγκαία η σύνθεση εγκωμίων, ύμνων ή συναξαρίων, τα οποία πραγματοποιήθηκαν, με έντονες τις επιρροές από βουλγαρικό περιβάλλον.²⁰⁹

Ότι δεν επιτεύχθη εις τους δυτικούς, έγινε πράξη στους νοτίους και ανατολικούς Σλάβους. Η περίπτωση της Βουλγαρίας είναι χαρακτηριστική. Εδώ, σ' ένα ασφαλέστερο περιβάλλον και με κρατική στήριξη, οι μαθητές και συνεχιστές των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, συνέχισαν το έργο τους.²¹⁰ Η δε μεταστροφή της Ρωσίας (987/8), περιείχε αρκετά στοιχεία της Κυριλλομεθοδιανής Παράδοσης, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στην Βουλγαρία. Οι δύο Θεσσαλονικείς άγιοι μνημονεύονται απ' το Πρώτο Χρονικό.²¹¹

Κατά τα φαινόμενα, η λειτουργική τους μνήμη ξεκίνησε στην Βουλγαρία, κατά τα τέλη του Ι' ή αρχές ΙΑ' αιώνας. Αρχικώς, τους τιμούσαν την ημέρα της κοίμησής τους.²¹² Ένα κέντρο, το οποίο ήταν καθοριστικής σημασίας για την λατρεία των αγίων Επταρίθμων, ήταν η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος, η συσταθείσα υπό τον Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο, μετά την κατάλυση του Α' Βουλγαρικού Κράτους.²¹³ Η ακτίνα δικαιοδοσίας τούτης της Αρχιεπισκοπής απλωνόταν σ' όλες τις περιοχές, που έδρασαν ο Κύριλλος και Μεθόδιος κι οι Μαθητές του. Εδώ, η τιμήση των αγίων διεδόθη και στον ελληνικό πληθυσμό, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Θεοφύλακτο, αρχιεπίσκοπο Αχρίδος, τον Δημήτριο

held on the eleventh centenary of the death of St Methodius, Rome, October 8–11, 1985. Edited by Edward G. Ferrugia, Robert F. Taft and Gino K. Piovesana. (*Orientalia Christiana Analecta*, 231.) Pp. x 409. Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1988. *The Journal of Ecclesiastical History*, 41(3), 518-519.

²⁰⁹ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, σ. 134. Στο: Shepard, J. (1990). *Christianity among the Slavs. The heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the eleventh centenary of the death of St Methodius, Rome, October 8–11, 1985.* Edited by Edward G. Ferrugia, Robert F. Taft and Gino K. Piovesana. (*Orientalia Christiana Analecta*, 231.) Pp. x 409. Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1988. *The Journal of Ecclesiastical History*, 41(3), 518-519.

²¹⁰ Νιχωρίτης, *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος: Ο πνευματικός βίος και ο πολιτισμός των Σλάβων*, σ. 157.

²¹¹ Obolensky, *The Heritage of Cyril and Methodius in Russia. Dumbarton Oaks Papers*, 19, 1965, σ. 45–65.

²¹² 14 Φεβρουαρίου για τον Κύριλλο και 6 Απριλίου για τον Μεθόδιο. Βλ. Καμπούρη, *Ο Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη (Διπλωματική)*, σ. 54.

²¹³ Sikorski, *Church Organization*, σ. 316-337.

Χωματιανό, τον Κωνσταντίνο Καβάσιλα, τον Γρηγόριο κ. α.²¹⁴

Μέχρι και την τουρκική προέλαση και κατάκτηση των Βαλκανίων, τους αγίους τους τιμούσαν εντόνως. Οι άγιοι λοιπόν λειτουργούσαν ως ενωτικός παράγοντας των διαφόρων κατεκτημένων λαών. Η τιμήσή τους άνθισε στην Ρωσσική Αυτοκρατορία. Οι Ρώσσοι, οι οποίοι τους τιμούσαν την 1Α' Μαΐου, διέσωσαν αντίγραφα των Βίων τους, τα οποία είχαν εκδοθεί και διανεμηθεί σ' όλη την Αυτοκρατορία. Πρωταγωνιστές υπήρξαν οι Μακάριος, Μητροπολίτης Μόσχας (1542-63) και Δημήτριος Τυρταλό, Μητροπολίτης Ροστώβ (1651-1709). Η αναθέρμανση της τιμήσεώς των αγίων στα Βαλκάνια, με κέντρο την Αχρίδα, οφείλεται στην Ρωσσία. Εδώ, κατά τις αρχές του 17' αιώνα, άνθισε η τιμήσή τους και η έκδοση πολλών έργων αφιερωμένων εις τους Αγίους. Σπουδαίο κέντρο υπήρξε και η Μοσχόπολη, στην οποία λειτουργούσε τυπογραφείο. Καίρια ήταν η προσωπικότητα του Ιωάσαφ, αρχιεπισκόπου Αχρίδος. Η Αχρίδα αποτελούσε ένα ιδανικό δείγμα αρμονικής και ειρηνικής συμβίωσης Ελλήνων και Βουλγάρων, υπό του συμβόλου της ειρήνης, Κυρίλλου και Μεθοδίου. Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος θεωρήθηκαν σύμβολα της Ορθοδοξίας και πρότυπα πνευματικού διαφωτισμού και πολιτισμού.²¹⁵ Κατά την επόμενη περίοδο, χαρακτηριζόμενη απ' την άνθιση του ρομαντικού εθνικισμού, παρατηρήθηκε αναθέρμανση ενδιαφέροντος προς τους αγίους σ' όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η Ρωσσία τίμησε την μνήμη των Αποστόλων, το 1863 και 1885, όταν εκτυπώθηκαν και διανεμήθηκαν περί τα 350.000 αντίγραφα των Βίων τους.

Κατά τα τέλη του περασμένου αιώνα, κοσμούσε τον θρόνο του Ρωσσικού Πατριαρχείου, ο Αλέξιος Β', ο οποίος θεωρείται ότι συνέβαλε τα μέγιστα στην διαποίμανση του ρωσσικού λαού, σε μια κρίσιμη για την Εκκλησία και Κράτος εποχή. Επί αυτού, ανηγέρθησαν πολλά μνημεία των αγίων σ' όλη την επικράτειά του, ενώ προωθήθηκε η λειτουργική τους τιμήση σε ειδική ημέρα, την Ημέρα Σλαβονικής Γραφής και Πολιτισμού, κατά την 24^η Μαΐου. Οι πράξεις αυτές συνέδραμαν στον καθορισμό της ρωσσικής ταυτότητος σε σχέση με την Δύση. Ο ποιμένας αυτός της Ρωσσικής Εκκλησίας θέλησε να αναδείξει το ιεραποστολικό έργο της Εκκλησίας, ύστερα από δεκαετίες επιβληθείσας υπό το κράτος αθεΐας. Κατά το επόμενο διάστημα, παρατηρήθηκε ένας κατασκευαστικός πυρετός με αγάλματα και μνημεία των αγίων να εγείρονται σ' όλη την επικράτεια της Ρωσσίας, και δη εκεί, όπου νωρίτερα ίσταντο οι μορφές του Marx και Lenin, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Σλαβονική Πλατεία, στην Μόσχα, κατά το 1992. Μνημεία των αγίων υφίστανται στο Dmitrov, Samara, Vladivostok,

²¹⁴ Νιχωρίτης, *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 178.

²¹⁵ Tachiaos, *The cult of Saint Methodius in the Byzantino-slavic World*, Christianity Among the Slavs - The Heritage of Cyril and Methodius, σ. 139-42.

Στην πορεία, όμως, και υπό την επίδραση του πανσλαβικού κινήματος, το οποίο επηρέασε βαθύτατα την βουλγαρική ταυτότητα, η ημερομηνία μνήμης τους ορίστηκε η 24^η Μαΐου, κατά το Ιουλιανό, είτε η 11^η, κατά το Γρηγοριανό Ημερολόγιο. Οι άγιοι τιμούνται διτώς. Αφ' ενός ως άγιες προσωπικότητες κι αφ' ετέρου ως εθνικοί ήρωες και ιδρυτές της βουλγαρικής γραμματείας και παιδείας. Έτος σταθμός ήταν το 1860, όταν και ορίστηκε το καθεστώς της Εκκλησίας της Βουλγαρίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αφ' ότου δε οι Βούλγαροι απέκτησαν την πολυπόθητη κρατική ανεξαρτησία τους, οι κρατικές αρχές επιδόθηκαν στην αναγέννηση της ταυτότητος τους. Συστάθηκε, ούτως, επίσημο εορτολόγιο, που περιείχε όλες τις εορτές, εθνικές και θρησκευτικές. Οι άγιοι θα εορτάζονταν στις 24 Μαΐου. Αυτή είναι και η ημερομηνία, που τιμούνται και σήμερα. Η ημέρα αυτή εκλήθη Ημέρα Βουλγαρικής Παιδείας και Πολιτισμού της Σλαβικής Γραμματείας. Ύστερα από απόφαση της Βουλής, ορίστηκε ως αργία (1990). Το 2017, πραγματοποιήθηκε μια έκθεση, αφιερωμένη στην αξία του κυριλικού αλφάβητου, στις Βρυξέλλες, την οποία ακολούθησε συναυλία τιμησης των Αγίων.²¹⁷

Η τιμηση των αγίων, κατά την νεότερη εποχή, ανθερμάνθη υπό τον πρώτο σλάβο, στην καταγωγή, πάπα, Ιωάννη Παύλο Β'. Είχε προηγηθεί ο πάπας Λέων XIII, ο οποίος εξέδωσε το *Grande Munus*, εγκύκλιο αφιερωμένη στους θεσσαλονικείς αγίους. Ο πάπας Ιωάννης Παύλος Β', τίμησε τους αγίους, μέσω της ανακήρυξής τους προστάτες της Ευρώπης, από κοινού με τον άγιο Βενέδικτο, τον θεμελιωτή του δυτικού μοναχισμού. Διά τούτο εξέδωσε το *Egregiae Virtutis*, εγκύκλιο με την οποία θέλησε να χρησιμοποιήσει την ιστορία των αγίων ως μέσο επίλυσης ζητημάτων, που ταλάνιζαν την ευρωπαϊκή ήπειρο. Κατά τον Πάπα, οι αδελφοί αποτελούν την γέφυρα, η οποία ενώνει την Ανατολή με την Δύση. Αναδεικνύουν δε τις κοινές πνευματικές καταβολές της Ευρώπης.²¹⁸

Στην Ελλάδα, η λειτουργική τους τιμηση καθυστέρησε, παρ' ότι οι Άγιοι ήταν Έλληνες και εστάλησαν απ' το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τον Βυζαντινό Αυτοκράτορα. Δεν έχαιραν, όμως, τιμησης υπό των κατοπινών συμπατριωτών τους. Τούτο δικαιολογείται, διότι αρκετών αγίων η φήμη εορτάζεται τοπικά και σταδιακά, μέσω της διάδοσης της φήμης τους, και σταδιακά αναγνωρίζεται η αγιότητα κι η συναρίθμισή τους στο χορό των Αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αυτή η μεταβατική περίοδος δύναται να διαρκέσει αρκετό χρονικό διάστημα. Στην Θεσσαλονίκη, γενέτειρα πόλη τους, η τιμή και μνήμη τους ανεδείχθη, υπό

²¹⁶ Bennett, The Myth of Cyril and Methodius and Competing Maps of Europe, *Journal of Religion in Europe*, 4(2), 2011, σ. 245-272.

²¹⁷ Βλ. Καμπούρη, *Ο Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη* (Διπλωματική), σ. 56.

²¹⁸ Bennett, The Myth of Cyril and Methodius and Competing Maps of Europe, *Journal of Religion in Europe*, 4(2), 2011, σ. 245-272.

την εγκατασταθείσα στην πόλη, βουλγαρική κοινότητα. Οι Βούλγαροι εγκαινίασαν ναό και γυμνάσιο αφιερωμένα εις τους Αγίους (1876). Στην κλειστή αυτή κοινότητα, τα αφορούντα τους αγίους γεγονότα παρουσιάζονταν αλλοιωμένα, διά εθνικιστικών ιδεολογημάτων, γεγονός που αμαύρωνε την φήμη τους, στους ομόδοξους Έλληνες. Έπρεπε να περάσουν ια΄ αιώνες, έως ότου οι άγιοι να συγκαταλεχθούν στο αγιολόγιο της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης (1957). Μετά δε από την πρωτοβουλία του μακαριστού κ. κ. Παντελεήμονος Α΄, όστις συνέστησε την εορτή της Συνάξεως «πάντων τῶν ἐν Θεσσαλονίκη διαλαμπάντων ἁγίων καὶ Θεῶ ἐυαρεστησάντων», κατά την Β΄ Κυριακή του Ματθαίου και ύστερα, κατά την Κυριακή των Μυροφόρων. Οι άγιοι θα μνημονεύονται την εορτή αυτή. Η μνήμη των αγίων προικίστηκε με την Ακολουθία τους, έργο του μακαριστού μοναχού, π. Γερασίμου Μικραγιαννανίτη. Την πρωτοβουλία αυτή πλαισίωσε συνέδριο με λαμπρούς και καταξιωμένους ομιλητές. Ολίγα δε έτη μετέπειτα, συνεκλήθη ακόμη ένα Συνέδριο, με πανορθόδοξο και οικουμενικό χαρακτήρα. Σ΄ αυτό συμμετείχαν και τίμησαν με την παρουσία τους σπουδαίες προσωπικότητες του επιστημονικού πολιτικού και εκκλησιαστικού χώρου.²¹⁹

Η Ελλάδα και συγκεκριμένα η Θεσσαλονίκη χαιρείται, διότι κοσμεείται από λείψανα πολλών αγίων ανδρών και γυναικών, μεταξύ αυτών και του αγίου Δημητρίου. Προσφάτως, η πόλη προικίστηκε και με τμήμα ιερού λειψάνου του αγίου Κυρίλλου. Το λείψανο εναποτέθηκε εν Θεσσαλονίκη, ύστερα από την δωρεά του Πάπα Παύλου ΣΤ΄, προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, κ. κ. Δημήτριο, στις 30 Σεπτεμβρίου του 1974. Πρωταγωνιστικό ρόλο, βέβαια, είχε η δράση του μακαριστού κ. κ. Παντελεήμονος Β΄, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Το λείψανο αφίχθη στον ομώνυμο Ι. Ναό, στις 7 Φεβρουαρίου του 1976. Το γεγονός χαιρέτησαν πολλοί εκκλησιαστικοί ποιμένες. Στις 27 δε Μαρτίου του 1983, ανήμερα της εορτής της Ορθοδοξίας, τελέσθηκαν τα θυρανοίξια του Ναού και το 1985, με την συμπλήρωση ένδεκα αιώνων απ΄ την κοίμηση του αγίου Μεθοδίου και είκοσι τριών αιώνων ιστορικού βίου της Θεσσαλονίκης, τα εγκαινία του. Σήμερα, η μνήμη τους συνεχίζεται με την διοργάνωση συνεδρίων, εκθέσεων, φεστιβάλ και προπαντός διά της επικλήσεώς τους, με την Ακολουθία τους. Επιπλέον, την πόλη λαμπρύνουν και σπουδαία μνημεία, σχετιζόμενα με τους αγίους.

Η περιοχή δράσης των Κυρίλλου και Μεθοδίου συνδέεται με την σημερινή Τσεχική και Σλοβακική Δημοκρατία. Η τίμηση των Αγίων, σ΄ αυτά τα κράτη, έχει ένα αξιόλογο παρελθόν. Η Κυριλλομεθοδιανή παράδοση εργαλειοποιήθηκε για την επάνοδο στις χώρες αυτές του Ρωμαιοκαθολικισμού, αλλά και από τους Χουσίτες και Διαμαρτυρούμενους. Οι

²¹⁹ Βαλαής, Η καθιέρωση της τιμής των Ιεραποστόλων Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη γενέτειρά τους Θεσσαλονίκη, Synthesis, Vol. 2, No. 2, σ. 68-92.

Ultraquist²²⁰ έκαναν επίκληση σε δύο στοιχεία της τσεχικής θρησκευτικής ιδιαιτερότητας, το δικαίωμα τέλεσης των μυστηρίων στην τοπική διάλεκτο και στη παράδοση των Αυταδέλφων, κατά τους αγώνες τους για αναγνώριση απ' την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Οι Κύριλλος και Μεθόδιος και το έργο τους είναι μια απ' τις ρίζες της ταυτότητας των λαών αυτών. Κατά τον Ιστ' αιώνα, συνεγράφησαν πολλά έργα, τα οποία είτε μνημονεύουν ήδη απ' τον τίτλο τους, τους Αποστόλους, είτε περιγράφονται στο περιεχόμενό τους. Ενδεικτικό είναι το έργο, *Ecclesiae Slavonicae ab ipsis Apostolis Fundatae ab Hieronymo, Cyrillo, Methodio [...]*, (εκδοθέν, 1660). Πρόκειται περί της ιστορίας της Σλαβονικής Εκκλησίας, ιδρυθείσα απ' τους Αποστόλους, με μνείες στο έργο του Ιερωνύμου, Κυρίλλου και Μεθοδίου. Στους Αγίους έκανε επίκληση και η Λουθηρανική Εκκλησία της Μοραβίας. Επί Καρόλου Δ', η τιμήση των αγίων γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση. Τότε, εγείρονται μνημεία ή αφιερώνονται παρεκκλήσια σ' αυτούς. Ημέρα τιμήσής τους ήταν η 9^η Μαρτίου, στη Βοημία. Ήδη απ' τον ΙΖ' αιώνα, Τσέχοι πραγματοποιούσαν προσκυνήματα σε διάφορα μνημεία σχετιζόμενα με τους Αγίους. Το 1863, πραγματοποιούνται στο Velehrad, λαμπρές εορτές, με αφορμή την συμπλήρωση μιας χιλιετίας απ' την άφιξη των Θεσσαλονικέων στην Μ. Μοραβία. Η εορτή χρησιμοποιείται προς ενίσχυση των εθνικών αισθημάτων των Τσεχοσλοβάκων. Ιδιαίτερα συγκινησιακή ήταν η εορτή, το 1885, με την συμπλήρωση χιλίων ετών απ' την κοίμηση του αγίου Μεθοδίου. Κατά το διάστημα 1907 και 1936, οργανώθηκαν επτά θεολογικά συνέδρια, αποσκοπούντα στον διάλογο Ρωμαιοκαθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας, στο Velehrad. Το 1993, ύστερα απ' την διάλυση της Τσεχοσλοβακίας, κάθε κράτος θέσπισε την 5^η Ιουλίου, ημέρα μνήμης των Αγίων.²²¹

²²⁰ Ο *Ultraquism* προέρχεται εκ του λατινικού *sub ultraque specie*, που σημαίνει ότι η Θεία Κοινωνία πρέπει να λαμβάνεται και απ' τα δύο είδη (άρτος και οίνος). Ο Ουλτρακουκισμός ήταν το αποκορύφωμα ενός μεταρρυθμιστικού κινήματος στη Βοημία, το οποίο ξεκίνησε στα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα. Αυτό το κίνημα, κατά την περίοδο του μέσου δέκατου τέταρτου αιώνα έως την επανάσταση του 1419, απέκτησε μια διάταξη τεσσάρων θεμάτων-άρθρων. Μεταξύ των πρωτεργατών του κινήματος, το οποίο είχε έδρα το Πανεπιστήμιο της Πράγας ήταν κι ο Κάρολος Δ'. Βλ. και Graham, *The Evolution of the Ultraquist Mass, 1420-1620*, *The Catholic Historical Review*, vol. XCII, October, 2006, No. 4, σ. 553-573 (Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/25166687>).

²²¹ Parma, *The Legacy of Cyril and Methodius in the plans for Recatholisation of Moravia*, σ. 334-340. Στο: Bromby L. Kouřil P. Betti M. & Akademie věd České republiky. (2014). *The Cyril and Methodius mission and Europe : 1150 years since the arrival of the Thessaloniki brothers in Great Moravia*. Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic.

Μέρος Β΄

Τα μνημεία και τα προσκυνήματα που συνδέονται με τους δυο Θεσσαλονικείς Αγίους

Οι άγιοι Κύριλλος-Κωνσταντίνος και Μεθόδιος έζησαν και έδρασαν, κατά τον Θ΄ αιώνα. Απ' τους βίους των αγίων και την σύγχρονη έρευνα αντλούμε πολλά στοιχεία ως προς τον τόπο δράσης τους, αλλά και τα μέρη, όπου επισκέφθηκαν ή έμειναν. Στο κεφάλαιο αυτό, επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση αρκετών τέτοιων μνημείων. Κριτήριο επιλογής των μνημείων ήταν μόνο αυτά τα μνημεία. Επικεντρωνόμαστε, μόνο, σε μνημεία τα οποία, είδαν, επισκέφθηκαν οι δύο άγιοι.²²²

Στους βίους τους δηλώνονται αρκετοί τόποι δράσης των δύο αδελφών. Στο πρώτο κιάλας κεφάλαιο δηλώνεται η Θεσσαλονίκη, ως τόπος γέννησης. Ύστερα, για τον μεν Μεθόδιο, ο Όλυμπος, Βιθυνίας, για τον δε Κωνσταντίνο, η πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η Κωνσταντινούπολη, όπου φοίτησε και έμεινε αρκετό διάστημα. Στη συνέχεια, οι δύο άγιοι μεταβαίνουν στη σπουδαία πόλη της Σαμάρρας, πρωτεύουσα του, τότε, αραβικού κράτους.²²³ Στο πλαίσιο της πρώτης διπλωματικής τους αποστολής, οι άγιοι επισκέπτονται την Χερσώνα, και απ' εκεί, την πρωτεύουσα του κράτους των Χαζάρων, το Ιτήλ, στη βορειοδυτική ακτή της Κασπίας θάλασσας.²²⁴ Λίγο αργότερα, θα μεταβούν στο κράτος του Ραστισλάβ, τη Μεγάλη Μοραβία, η οποία, υπολογίζεται ότι, περιελάμβανε περιοχές, κυρίως, της σύγχρονης Δημοκρατίας της Τσεχίας και Σλοβακίας.²²⁵ Ακολούθως, μεταβαίνουν στην Ρώμη, καθ' οδόν, όμως, θα διασχίσουν την Σλοβενία και Ενετία. Στην άλλοτε πρωτεύουσα του Ρωμαϊκού Κράτους, θα έχουν την ευκαιρία να περιηγηθούν και να λειτουργήσουν σε πολλούς ναούς, όπως τον Καθεδρικό Ναό του Αγίου Πέτρου, την έδρα του πάπα. Άλλα σημαντικά μέρη, τα οποία θα παρουσιαστούν εδώ, είναι κάποιοι αρχαιολογικοί χώροι της Τσεχίας, με έντονο το

²²² Δεν θα αναφερθούμε, για παράδειγμα, σε μνημεία αφιερωμένα στους αγίους σε κράτη όπως η Ρωσία, Ουκρανία, Βουλγαρία, κ. α.

²²³ Η Σαμάρρα διετέλεσε πρωτεύουσα του Αββασικού Βασιλείου των Αράβων απ' το 836, μέχρι το 892. Βλ. Collins, *Early Medieval Europe*, σ. xxxi-xxxii.

²²⁴ Στην περιοχή υπήρχε, ήδη απ' τον Η΄ αι., η επισκοπή Αστήλ, μέσω της οποίας επηρεάζονταν οι Χαζάροι, απ' το Βυζάντιο. Βλ. Καρδαράς, *Το Βυζάντιο και οι Άβαραι*, σ. 196. Για την πρωτεύουσα των Χαζάρων, Ιτήλ ή Αστήλ. Βλ. Ivanov, *Religious Missions* (Χάρτης 15), σ. 306.

²²⁵ Ακριβέστερα, το κράτος, ιδρύθηκε εκ του Mojmir I΄, (βασίλευσε 833-836). Ο διάδοχός του, Ραστισλάβ (βασίλευσε 846-869), επέκτεινε τα σύνορα, προς τα ανατολικά, φθάνοντας μέχρι τον ποταμό Tisza και τα σύνορα με το Βουλγαρικό Βασίλειο. Επί Σβιατοπλούκ (βασίλευσε 870-894), η επικράτεια κι η επιρροή του απλωνόταν βόρεια, πολύ πέραν των Καρπαθίων και νότια, στην Παννονία. Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe - Third Edition, Revised and Updated*, σ. 10. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι το ζήτημα της ακριβούς τοποθεσίας του κράτους αυτού έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης, απ' τα τέλη του Κ΄ αι. Πλέον, όλοι συμφωνούν ότι το κράτος ευρισκόταν βόρεια του Μέσου Δούναβη κι όχι κατά μήκος του ποταμού Μοράβα, στη σημερινή Σερβία. Βλ. Betti, *Early Conversions to Christianity, Judaism and Islam*, σ. 95, υποσημ. 9, όπου και η βιβλιογραφία. Η ονομασία του κράτους αυτού, ως «Μεγάλη Μοραβία», οφείλεται στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, στο έργο του *De Administrando imperio*. Ο όρος «Μεγάλη» εννοεί κάποια απομακρυσμένη απ' το Βυζάντιο περιοχή. Βλ. περισσότερα Averagious, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι*, σ. 85.

κυριλλομεθοδιανό στοιχείο, καθώς και μερικά μνημεία της Γερμανίας, όπου θεωρείται ότι φυλακίστηκε ή πέρασε²²⁶ ο Μεθόδιος και της Πολωνίας, όπου πιθανόν, εκήρυξε.²²⁷

4. 1. Θεσσαλονίκη, Ελλάδα

Η Θεσσαλονίκη είναι η δεύτερη σε πληθυσμό και μέγεθος πόλη της Ελλάδος. Ιδρύθηκε, το 315 π. Χ., απ' τον Μακεδόνα στρατηγό Κάσσανδρο.²²⁸ Εδώ, γεννήθηκαν οι αδελφοί και φωτιστές των Σλάβων, Κύριλλος και Μεθόδιος. Η πόλη είναι ένα κόσμημα και ένα ζωντανό μουσείο, διότι διαθέτει αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία παλαιοχριστιανικής, μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής τέχνης.²²⁹ Χαρακτηριστική είναι η λίστα των δεκαπέντε μνημείων της, τα οποία εντάσσονται στην Πολιτιστική Κληρονομιά της Unesco. Η πόλη ευρίσκεται στο δυτικό τμήμα της περιφερειακής ενότητας Θεσσαλονίκης, στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου. Βόρεια της πόλης είναι το όρος Χορτιάτης, και στα ανατολικά τα όρη Βερτίσκο και Κερδύλλιο. Η θέση της πόλης είναι στρατηγικής σημασίας για οικονομικούς και πολιτισμικούς λόγους. Προσφάτως, η Θεσσαλονίκη συμπεριλήφθηκε στους πενήντα καλύτερους προορισμούς, του 2020, απ' το περιοδικό Time.²³⁰ Εκτός αυτού, λίγο νωρίτερα, έγινε η πρώτη ελληνική πόλη, που προστέθηκε στο δίκτυο Δημιουργικών Πόλεων Γαστρονομίας της Unesco.²³¹ Η πρωτεύουσα του νομού Μακεδονίας ήταν ανέκαθεν ένα ζωντανό, πολύχρωμο μωσαϊκό, αποτελούμενο από ανθρώπους, γεύσεις, πολιτισμούς και μουσικές. Στην πόλη διοργανώνονται αρκετές πολιτιστικές εκδηλώσεις και συνέδρια. Χαρακτηριστικά είναι τα Φεστιβάλ Κινηματογράφου, Φεστιβάλ Ντοκυμαντέρ, το Φεστιβάλ Θεάτρου, η Εθνική Έκθεση Βιβλίου, η οποία διοργανώνεται στην Νέα παραλία της Θεσσαλονίκης, πλάι στο Λευκό Πύργο, ενώ ιδιαίτερης σημασίας είναι ο θεσμός των

²²⁶ Πρόκειται για την περιοχή Swabia, και πιθανότατα το Μοναστήρι Ellwangen. Dvornik, *Byzantine Missions among Slavs*, σ. 153. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως το αβαείο του Ellwangen ευρίσκεται πλησίον της ομώνυμης πόλης (Ellwangen), η οποία είναι στην βορειοδυτική άκρη του σύγχρονου Baden-Württemberg. Την πόλη διασχίζουν αρκετοί ποταμοί, συμπεριλαμβανομένου του Jagst, στις όχθες του οποίου ιδρύθηκε το αβαείο. Ένα μοναστήρι Βενεδικτίνων ιδρύθηκε εδώ απ' τον Hariolf, επίσκοπο Langres, το 764. Απ' το 814, το Ellwangen αποτελούσε αυτοκρατορικό αβαείο. Βλ. Ghosh, *The imperial abbey of Ellwangen and its tenants: a study of the polyptych of 1337*, *Agricultural History Review*, Vol. 62:2 (2014), σ. 187-209. Τέλος, το Αβαείο συμμετέχει και αποτελεί προορισμό πολλών διαδρομών πεζοπορίας, ποδηλάτων, ενώ οργώνονται και προσκυνηματικές εξορμήσεις.

²²⁷ Dvornik, *Byzantine Missions among Slavs*, σ. 183.

²²⁸ Καπάτση, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα* (Διπλωματική), σ. 62.

²²⁹ Στο παρόν κεφάλαιο δεν παρουσιάζονται όλα τα μνημεία της, αλλά μόνο εκείνα που θεωρείται ότι σχετίζονται περισσότερο με το θέμα που διαπραγματεύομαι, χωρίς να υποβαθμίζεται η σημασία άλλων μνημείων, όπως π. χ. της Μονής του Οσίου Δαβίδ ή του παρεκκλησίου του αγίου Ευθυμίου, πλησίον του Αγ. Δημητρίου. Επιπλέον, μια ολοκληρωμένη και πλήρης ανάλυση των μνημείων της πόλης θα απαιτούσε περισσότερη έκταση. Άλλωστε, το θέμα αυτό έχει ήδη αναλυθεί στην εργασία της Καμπούρη. Βλ. Καμπούρη, *Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη*.

²³⁰ Time, *World's greatest places: Thessaloniki, Greece*, <https://time.com/collection/worlds-greatest-places-2022/6194509/thessaloniki-greece/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²³¹ Δήμος Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε στο Δίκτυο Δημιουργικών Πόλεων της UNESCO στον τομέα της Γαστρονομίας*, <https://thessaloniki.gr/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Δημητρίων, προς τιμήν του Μεγαλομάρτυρος και πολιούχου της πόλεως. Στα παραπάνω να προστεθεί κι η διεθνής έκθεση HELEXPO.²³²

Η Θεσσαλονίκη την εποχή των δύο αδελφών, τον Θ' αιώνα, ήταν η σημαντικότερη πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετά την Κωνσταντινούπολη. Η γενικότερη παρακμή που χαρακτηρίζει τα αστικά κέντρα, ήδη απ' τον Ζ' αι. επιδρά και στην Θεσσαλονίκη. Οι συνεχείς επιδρομές κι ο οικονομικός περιορισμός στοιχειώνουν την πόλη κι αυτό μαρτυρείται απ' τον περιορισμό της οικοδομικής δραστηριότητας. Αποκορύφωμα αποτελεί η Εικονομαχία. Την περίοδο αυτή, στην Θεσσαλονίκη, θα καταφύγουν σπουδαίες προσωπικότητες, αναζητώντας καταφύγιο ή γι' άλλους λόγους. Την περίοδο μετά την λήξη της Εικονομαχίας και μέχρι το 904, οπότε θα αλωθεί για πρώτη φορά, η πόλη των Θεσσαλονικέων σημειώνει ιδιαίτερη άνθιση, από πολιτισμικής, οικονομικής άποψης.

Στο κεφάλαιο αυτό θα περιγράψουμε κάποια απ' τα σημαντικότερα μνημεία της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στον Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου, τον Ι. Ναό του Αγίου Δημητρίου, τον Ι. Ναό της Αχειροποιήτου, τον Ι. Ναό της Του Θεού Σοφίας και, σαφώς, τον Ι. Ναό των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, στην παράκτια ζώνη της Θεσσαλονίκης.

Ι. Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο Ι. Ναός του μάρτυρος και πολιούχου της Θεσσαλονίκης, Αγίου Δημητρίου, ανεγέρθηκε κατά τον Ε' αιώνα, πάνω στο τόπο, όπου, σύμφωνα με την Παράδοση, μαρτύρησε ο άγιος, Με την δωρεά του έπαρχου του Ιλλυρικού, Λεοντίου.²³³ Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, εδώ, υφίστατο ένα συγκρότημα δημοσίων λουτρών κι ο ιππόδρομος, όπου μονομάχησε ο μαθητής του αγίου Δημητρίου, Νέστορας. Τους επόμενους αιώνες μετατράπηκε στην σημερινή Κρύπτη. Το σημείο αυτό είχε κι έχει χαρακτήρα ιερού προσκυνήματος. Από αρχιτεκτονικής άποψης, ο ναός²³⁴ είναι μια πεντάκλιτη βασιλική, με εγκάρσιο κλίτος και υπερώα και μακρές διπλές κιονοστοιχίες. Ο ναός κατεστράφη, τουλάχιστον δύο φορές, στην πορεία των αιώνων.²³⁵ Κατά την περίοδο απ' το 1493-1912, λειτουργούσε ως τζαμί των μουσουλμάνων.²³⁶ Το 1917, μια τεράστια πυρκαϊά έπληξε την Θεσσαλονίκη και το ναό. Αμέσως, ξεκίνησαν οι επιχειρήσεις ανακαίνισής του, οι οποίες ήταν χρονοβόρες. Κράτησαν

²³² Tsiftelidou & Kourkouridis & Xanthopoulou-Tsitsoni, *Assessment of Impact-Contribution of Cultural Festival in the Tourism Development of Thessaloniki*, σ. 414-416.

²³³ Καζαμία - Τσέρνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, σελ. 205.

²³⁴ Ο δε σημερινός ναός του αγίου Δημητρίου οικοδομήθη κατά τα τέλη του Ζ' αι. και μετά από νέα πυρκαϊά, που έπληξε την πόλη (περί το 690 μ. Χ.). Βλ. Μ. Ι. Καζαμία - Τσέρνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, σελ. 228.

²³⁵ Μία σημαντική καταστροφή ήταν τον Ζ' αιώνα, από πυρκαϊά και στις 5-6 Αυγούστου, του 1917, απ' τον ίδιο λόγο. Φυσικά, φθορές υπέστη κι απ' τις διάφορες επιδρομές άλλων λαών (Σαρακηνών, 904 μ. Χ. – Νορμανδών, 1185μ. Χ.). Βλ. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, σελ. 106, Shepard, *Equilibrium to expansion (886-1025)*, σ. 499 και Magdalino, *The Empire of the Komnenoi (1118-1204)*, σ. 660.

²³⁶ Kourkoutidou-Nikolaidou & Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, σ. 152.

μέχρι το 1948, οπότε επαναλειτούργησε ο Ναός.²³⁷ Είναι ένα απ' τα δεκαπέντε Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλονίκης, που συμπεριλήφθηκαν στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Unesco, το 1988.²³⁸ Ιδιαίτερης σημασίας είναι κι ο ψηφιδωτός διάκοσμος του Ναού.

I. Ναός Κυρίλλου και Μεθοδίου

Τα τελευταία χρόνια, η τιμή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου γνωρίζει άνοδο και μεταξύ των Ορθοδόξων Ελλήνων. Απόδειξη αυτού αποτελεί η ανέγερση του περιλάμπρου ομωνύμου Ναού, στην γενέτειρά τους, τη Θεσσαλονίκη. Ο Ι. και Προσκυνηματικός Ναός των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, Θεσσαλονίκης, ανεγέρθηκε, με πρωτοβουλία του μακαριστού Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμωνος Β' (Χρυσοφάκη), μετά πολλών κόπων και βασάνων, στις 17 Ιουνίου, του 1981, σ' έναν έρημο χώρο, επί των οδών Μεγάλου Αλεξάνδρου και στρατηγού Καλλιδοπούλου. Η ι. τελετή των θυρανοξίων του ναού έγινε, στις 26 Μαρτίου, του 1983, ενώ τα εγκαίνιά του, τον Μάιο, του 1985, απ' τον μακαριστό μητροπολίτη και υπό την παρουσία, λαμπρών προσκεκλημένων. Ταυτοχρόνως, διοργανώθηκε και Θεολογικό Συνέδριο, προς τιμήν των δύο Αγίων. Ο Ι. Ναός δραστηριοποιείται, όχι μόνο στην συχνή τέλεση της Θείας Λειτουργίας και των λοιπών Ακολουθιών, αλλά και με την διοργάνωση επιστημονικών και πολιτιστικών δρωμένων. Το 1997, στο ναό προσήλθε ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος. Υπεύθυνος του Ναού είναι ο αρχιμανδρίτης κ. Ιωάννης Τασσιάς. Στην αυλή του Ι. Ναού, προσφάτως, ανεγέρθηκε ένα μνημείο προς τιμήν των Αγίων, οι οποίοι κρατούν ένα βιβλίο, με την σλαβική γραφή, την οποία οι ίδιοι επινόησαν.²³⁹

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου ή Ροτόντα Θεσσαλονίκης

Στο κέντρο της πόλης των Θεσσαλονικέων, βορειοανατολικά της πλατείας Αριστοτέλους, δεσπόζει ένα περίτεχνο και ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής μνημείο με σπουδαίο εσωτερικό διάκοσμο. Η Ροτόντα, όπως αποκαλείται, είναι ένα κυκλικό θολοσκέπαστο κτίσμα, του Δ' αιώνας.²⁴⁰ Απ' το 1988, ανήκει στα μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Unesco και απ' τις 18 Δεκεμβρίου, του 2015, άνοιξε τις πύλες του, στο κοινό.²⁴¹ Διαχρονικά, λειτούργησε ως Μουσουλμανικό, Χριστιανικό και Μουσουλμανικό ναός και θα έλεγε κανείς ότι συμβολίζει την ιστορία της πόλης. Είναι το μοναδικό κτίριο, κυκλικής μορφής του ελλαδικού χώρου και βασίστηκε στο Πάνθεον της Ρώμης.²⁴² Στο εσωτερικό, εκείνο που

²³⁷ Ηλιοστάλακτη, *Διερεύνηση των χαρακτηριστικών και προοπτικών ανάπτυξης του Θρησκευτικού Τουρισμού στη Θεσσαλονίκη* (Διπλωματική), σ. 86.

²³⁸ Μοίρα, *Θρησκευτικός Τουρισμός και Προσκύνημα: Πολιτικές – Διαχείριση – Αειφορία*, σ. 349-350.

²³⁹ Ι. Προσκυνηματικός Ναός Κυρίλλου και Μεθοδίου, *Σύντομο ιστορικό Ναού*, <http://www.cymeth.gr/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁴⁰ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, σ. 54 και Μ. Ι. Καζαμία - Τσέρνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, σ. 10.

²⁴¹ Thessaloniki Guide, *Ροτόντα*, <https://www.thessalonikiguide.gr/place/rotonta/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁴² S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, σ. 54.

κεντρίζει το ενδιαφέρον του επισκέπτη είναι σαφώς τα αρχαιότερα ψηφιδωτά της Ανατολής.²⁴³ Η Ροτόντα, ήταν αφιερωμένη στον μεγαλομάρτυρα Γεώργιο, ήδη απ' τον Ι' αι.²⁴⁴ Ο ναός είναι επισκέψιμος Τρίτη με Κυριακή, απ' τις 8.30 π. μ., έως τις 15.30 μ. μ., ενώ το κόστος εισιτηρίου ανέρχεται στα τρία με έξι ευρώ. Πανηγυρίζει στις 23 Απριλίου.²⁴⁵

Ιερός Ναός Αγίας Σοφίας

Στην συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας και Ερμού, στην ομώνυμη πλατεία, δεσπόζει ένα άλλο παλαιοχριστιανικό μνημείο της πόλης, ο Ι. Ναός της Αγίας Σοφίας. Συμπεριλαμβάνεται στα σπουδαιότερα μνημεία της Ελλάδος. Το μνημείο διασώζει αρκετά χαρακτηριστικά του αρχαίου ναού, ένα απ' αυτά είναι και τα ψηφιδωτά, στο εσωτερικό, τα οποία θεωρούνται τα ωραιότερα της πόλης.²⁴⁶ Στην σημερινή του μορφή ανήκει στον τύπο του μεταβατικού, σταυροειδούς, εγγεγραμμένου ναού²⁴⁷ κι ανεγέρθηκε, μάλλον, τον Η' αιώνα.²⁴⁸ Για την οικοδόμηση του μνημείου, εργάστηκε προσωπικό προερχόμενο απ' την πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη.²⁴⁹ Εντός του Ναού, σώζονται αξιόλογα ψηφιδωτά²⁵⁰ και τοιχογραφίες. Ένα απ' αυτά είναι η Ανάλυση του Κυρίου, έργο του ενάτου αιώνα, που βρίσκεται στον τρούλο. Πρόκειται περί μιας ισορροπημένης, μνημειακής σύνθεσης με πολυχρωμία και άψογη τεχνική εκτέλεση. Το όλο σκηνικό εντάσσεται σ' ένα υπερβατό, βραχώδες τοπίο, με τον Αναληφθέντα Κύριο, εν μέσω της δόξης Αυτού και τους Αποστόλους να θαυμάζουν κάτωθεν, ενώ, η Θεοτόκος ίσταται ανέκφραστη. Χαρακτηρίζεται από έντονα και τολμηρά χρώματα, εκφραστικότητα, καθαρά περιγράμματα και ασύμμετρα

²⁴³ Μουτσόπουλος, *Η Ροτόντα: Απ' την ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό*, σ. 50.

²⁴⁴ Καζαμία - Τσέρνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, σ. 23.

²⁴⁵ Ροτόντα, *Θεσσαλονίκη – Πληροφορίες*, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh255.jsp?obj_id=1812 (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁴⁶ Ο ψηφιδωτός διάκοσμος εντοπίζεται στο ιερό και στον τρούλο. Έχουν μελετηθεί διεξοδικά απ' την επιστημονική κοινότητα. Το ψηφιδωτό του ιερού, σύμφωνα με την Θεοχαρίδου «αποτελείται από τον διάκοσμο της κυλινδρικής καμάρας κάτω από δύο ζώνες με μικρούς σταυρούς και φύλλα τοποθετημένα εναλλάξ σε τετράγωνα πλαίσια, που διατάσσονται σε έξι σειρές σχηματίζοντας είδος ταπέτου, βρίσκουμε την επιγραφή «Χρίστε' βωήθη Θεοφίλου/ ταπινοῦ επισκόπου» και τα μονογράμματα του Κωνσταντίνου ΣΤ', στην βόρεια πλευρά, και της Ειρήνης, στην νότια. Στην κορυφή της καμάρας παριστάνεται σταυρός μέσα σε κυκλική δόξα και όλη η υπόλοιπη έκταση καλύπτεται με χρυσό φόντο [...] Στο τεταρτοσφαιρίο της κόγχης μέσα σε χρυσό φόντο εικονίζεται η μορφή της ένθρονης Παναγίας με τον Χριστό, στον τύπο της Πλατυτέρας [...]» Βλ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, σ. 59-60.

²⁴⁷ Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, σ. 121-122.

²⁴⁸ Kourkoutidou-Nikolaïdou & Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, σ. 195. Έκτοτε και μέχρι την εποχή των Αυταδέλφων θα πρέπει να αποτελούσε τον Μητροπολιτικό Ναό της Θεσσαλονίκης.

²⁴⁹ Καραγιάννη, *Βυζαντινές εικόνες από την Θεσσαλονίκη*, σ. 62.

²⁵⁰ Τα ψηφιδωτά διακρίνονται σε εικονιστικά και ανεικονικά και είναι τριών φάσεων, αποδεικνύουν δε την άνθιση της πόλης σ' όλους τους τομείς, ανά τους αιώνες. Εδώ παρατηρούνται σταυροί με κόκκινα περιγράμματα. Πλησίον αυτών υπάρχουν δύο σταυρικά μονογράμματα, δεήσεις, δύο αυτοκρατορικά ονόματα – αυτά της Ειρήνης και του Κωνσταντίνου – κι ενός επισκόπου – του Θεοφίλου. Σύγχρονο των ανωτέρω έργων ήταν κι ένας ευμεγέθης σταυρός, δεσπόζων σε χρυσό βάθος του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης της αφίδος. Το σύνολο χρονολογείται, περί τα έτη 780/97. Η χρονολόγηση αυτή συμπεραίνεται απ' το γεγονός ότι τα ονόματα των αυτοκρατόρων και του επισκόπου συνδέονται με πρόσωπα της προαναφερθείσας περιόδου. Η μεν Ειρήνη συνδέεται με την Αυγουστα Ειρήνη την Αθηναία, ο δε Κωνσταντίνος ταυτίζεται με τον υιό της Κωνσταντίνου τον συναυτοκράτορα. Τέλος, ο επίσκοπος φαίνεται να είναι ο τότε επίσκοπος Θεσσαλονίκης, ο υπογράφας τα Πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. Βλ. Καζαμία - Τσέρνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, σελ. 391-3.

χαρακτηριστικά.²⁵¹ Ο ναός σώζει και αρκετά στοιχεία μουσουλμανικής τέχνης, ανάμνηση της λειτουργίας του, ως ισλαμικό τέμενος, όπως ο πύργος της βορειοδυτικής, εξωτερικής πλευράς. Ο ναός λειτουργεί καθημερινά, απ' τις 8 π. μ. έως τις 12 μ. μ. και απ' τις 5 μ.μ. έως τις 7 μ.μ. κι η είσοδος είναι δωρεάν. Πανηγυρίζει στις 14 Σεπτεμβρίου.²⁵²

Ιερός Ναός Αχειροποιήτου

Ανατολικά της Εγνατίας, επί της ομώνυμου οδού βρίσκεται ένας απ' τους ομορφότερους ναούς της πόλης, αφιερωμένος στην Θεοτόκο Μαρία. Ο ναός χρονολογείται στον πέμπτο αιώνα και εξ' αρχής αφιερώθηκε στην Παναγία.²⁵³ Η παλαιοχριστιανική βασιλική αναφέρεται ως εκκλησία της Παναγίας, και μάλιστα ως η «Μεγάλη Εκκλησία της Θεοτόκου», μέχρι τον 14ο αιώνα, οπότε επικράτησε η ονομασία «Αχειροποίητος». Η ονομασία εμφανίζεται, για πρώτη φορά, σε έγγραφο που χρονολογείται από το 1320²⁵⁴. Το όνομα πιθανόν να συνδέεται με τη λατρευτική εικόνα της Παναγίας, που φυλάσσονταν στον ναό.²⁵⁵ Η Αχειροποίητος είναι κτισμένη, σε κεντρικό σημείο της παλαιάς πόλης, μεταξύ Ροτόντας και Αρχαίας Αγοράς. Ο εσωτερικός χώρος του ναού χρησιμοποιήθηκε ως καταυλισμός των προσφύγων Ελλήνων, της Μικράς Ασίας (1922).²⁵⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο γλυπτός διάκοσμος του ναού, με κίονες και σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα, κατασκευασμένα από λευκό μάρμαρο, απ' την Προκόννησο και επεξεργασμένα στα εργαστήρια της Βασιλεύουσας.²⁵⁷ Τα ψηφιδωτά δεν λείπουν ούτε απ' αυτό το μνημείο και κοσμούν τις εσωτερικές ράχες των τόξων των κιονοστοιχιών. Φέρουν γεωμετρικά σχέδια, ζώα και χριστιανικά σύμβολα, υψηλής τέχνης. Το ωράριο λειτουργίας του ναού είναι καθημερινά απ' τις 8 π.μ., μέχρι τις 12 μ.μ. και απ' τις 5 μ.μ., έως τις 7 μ.μ. και εορτάζει στις 15 Αυγούστου.²⁵⁸

4. 2. Κωνσταντινούπολη, Τουρκία

Ο Κύριλλος-Κωνσταντίνος, μόλις ολοκλήρωσε τις σπουδές του, στη Θεσσαλονίκη, όπως αναφέραμε ήδη, προσκλήθηκε στη Κωνσταντινούπολη, για να λάβει την ανώτατη παιδεία. Απ' την Βασιλεύουσα, επίσης, ξεκινούσε, για να φέρει εις πέρας τις διάφορες αποστολές, που του ανέθεταν, ο Αυτοκράτορας κι ο Πατριάρχης, όπως εκείνη στους Άραβες, ή εκείνη στους Χαζάρους. Άλλωστε, στον ίδιο τον ΒΚ, διαβάζουμε: «Καί σὰν ἔφτασε στὴ

²⁵¹ Καζαμία - Τσέρνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, σελ. 397-400.

²⁵² Thessaloniki Tourism, *I. N. της του Θεού Σοφίας*, <https://www.thessalonikiturismo.gr/index.php/el/component/k2/item/339-church-of-the-wisdom-of-god-church-of-agia-sophia> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁵³ Τσίμπας, *Η Αναγνώριση Βυζαντινών Χριστιανικών Μνημείων από την Unesco ως Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς: Η Περίπτωση της Θεσσαλονίκης*, σ. 63.

²⁵⁴ Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης*, σ. 81-2, 84-5.

²⁵⁵ Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης*, σ. 89-90.

²⁵⁶ Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης*, σ. 224, όπου κι η βιβλιογραφία.

²⁵⁷ Kourkoutidou-Nikolaidou, *Acheiropoietos*, σ.18 και Τσίμπας, *Η Αναγνώριση Βυζαντινών Χριστιανικών Μνημείων από την Unesco*, σ. 63.

²⁵⁸ Thessaloniki Tourism, *I. N. Παναγίας Αχειροποιήτου*, <https://www.thessalonikiturismo.gr/index.php/el/component/k2/item/342-church-of-panagia-acheiropoietos>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

βασιλεύουσα, τὸν παρέδωσαν σὲ δάσκαλο γιὰ νὰ σπουδάσει»²⁵⁹ και ὅταν ἐπέστρεψε ἀπ' τὴν Χερσῶνα, «ζοῦσε χωρὶς ταραχὴ στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων».²⁶⁰ Ἐπιπλέον, ὅταν ολοκλήρωσε τὶς ἀνώτατες σπουδές του, ἡ αυτοκρατορική αὐλή κι ὁ Θεόκτιστος ἀποφάσισαν νὰ του ἀναθέσουν τὸ ἀξίωμα τοῦ βιβλιοθηκάρου παρὰ τῷ πατριάρχῃ, στὴν Ἁγία Σοφία.²⁶¹ Συνεπῶς, γνωρίζουμε τρεῖς τοποθεσίες, οἱ ὁποῖες σχετίζονται ἀμεσα με τὸν Κύριλλο. Μία εἶναι ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἄλλος εἶναι ὁ Ἰ. Ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας και τέλος, τὸ ἀνακτορικό συγκρότημα, ἔδρα τοῦ αυτοκράτορος και τῆς αὐλῆς του.

Ἁγία Σοφία, Κωνσταντινουπόλεως

Υπάρχει ἡ λαϊκὴ ρῆση, που λέει ὅτι, και «οἱ τοῖχοι ἔχουν αὐτιά»²⁶², ἀλλὰ τι θα γινόταν ἀν εἶχαν και φωνή, νὰ διηγηθοῦν τὴν ἱστορία τους; Τι ἱστορία θα μας διηγείτο τότε ἡ Ἁγία Σοφία, τῆς Κωνσταντίνου Πόλης και σε ποια γλώσσα; Στὰ λατινικά, ἐλληνικά, ἢ τούρκικα; Ὁ Ναὸς Τῆς Τοῦ Θεοῦ Σοφίας εἶναι ἓνα κτίριο, που ἀμέσως παρακινεῖ τὸν ἐπισκέπτη νὰ εἰσέλθει και νὰ ἐμβαθύνει στὸ ἐνδοξο παρελθόν τῆς. Βρίσκεται στὴν σημερινὴ Ἰστανμποῦλ, μὴ πόλη που ἦταν και εἶναι γέφυρα ἡπείρων και πολιτισμῶν.²⁶³ Στὴ διάρκεια τῶν αἰῶνων διήλθε πολλῶν μεταβολῶν, τόσο στὴ δομὴ, ὅσο και στὸ σκοπὸ. Ἄλλωστε, τούτο φαίνεται στα ἐξωτερικά και ἐσωτερικά στοιχεῖα κάθε περιόδου, τὰ ὁποῖα «μιλοῦν» σ' αὐτοὺς που μποροῦν νὰ «ακούσουν». Ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι μὴ υπενθύμιση τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς, τὰ τελευταῖα δύο χιλιάδες πεντακόσια και πλέον ἔτη. Ὅταν ἡ ἀρχαία πόλη τοῦ Βυζαντίου μετονομάσθηκε σε Νέα Ρώμη²⁶⁴, τὸ μέλλον προδιαγραφόταν λαμπρό. Λίγο ἀργότερα, ἀνεγέρθηκε κι ὁ πρῶτος ναὸς²⁶⁵ και μετὰ ὁ δεῦτερος. Ἀμφότεροι, ὁμως, υπέστησαν θύματα τῆς λαϊκῆς οργῆς και τῶν πυρκαγιῶν.²⁶⁶ Καθὼς εἰσέρχεται κανεὶς στὸ ἐσωτερικό ἀπ' τὴ πύλη, που προοριζόταν ἀποκλειστικά γιὰ τοὺς Ἀυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου²⁶⁷, δε μπορεῖ παρὰ θαυμάσει τὸν ἐσωτερικό τῆς χώρου. Ἀμέσως, σαφῶς, θα ἐπικεντρωθεῖ στὸν τεράστιο και ὑψηλὸ τρούλο, που περιβάλλεται ἀπὸ μὴ σειρά παραθύρων, στὴ βάση του, που δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι δεν στηρίζεται πουθενά, ἀλλὰ αἰωρεῖται.

Ἀν, ὄντως μὴ εἰκόνα εἶναι χίλιες λέξεις, κατὰ τὸ λαϊκὸ γνωμικό, τότε τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας δεν δύνανται νὰ περιορισθοῦν σε ὄρους και περιγραφές. Ἀυτὰ παρουσιάζουν αυτοκράτορες και αυτοκρατορίσσεις, ἁγίους, τὸν Χριστὸ και τὴν Θεοτόκο. Στὸ ἀντίκριμά τους, σαφῶς, ἀπηχοῦν οἱ ἐκκωφαντικὲς κραυγές ἀπ' τὰ τραυματισμένα ἀπ' τὴν φύση, και ὄχι

²⁵⁹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οἱ ἀρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 51.

²⁶⁰ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οἱ ἀρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 79.

²⁶¹ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οἱ ἀρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 52.

²⁶² Νατσούλη, *Λέξεις & Φράσεις Παροιμιώδεις*, σ. 256.

²⁶³ Salihoglu, *Ἰστανμποῦλ: Ἡ Κοιτίδα τῶν Πολιτισμῶν*, σ. 3.

²⁶⁴ Stephenson, *New Rome*, σ. 129-131.

²⁶⁵ Kaldellis, *A Cabinet of Byzantine Curiosities*, σ. 122 και Gregory, *A History of Byzantium*, σ. 68.

²⁶⁶ Ἡ Ἁγία Σοφία, ἀρχικά, ὀνομαζόταν ὡς Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ολοκληρώθηκε ἀπ' τὸν Κωνσταντῖνο Β', τὸ 360 μ. Χ.. Τὸ 404, ὁμως, πυρπολήθηκε, κατὰ τὶς ἀναταραχές τοῦ λαοῦ, γιὰ ἓνα ζήτημα με τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο. Ὁ Θεοδόσιος Β' ἀναστήλωσε τὸν ναὸ, τὸ 415, ἀλλὰ κι αὐτὸς καταστράφηκε κατὰ τὴ Στάση τοῦ Νίκα, τὸ 532. Hennessy, *Topography of Constantinople*, σ. 208.

²⁶⁷ Doig, *A History of the Church through its Buildings*, σ.82 και σ. *Saints and Spectacle: Byzantine Mosaics in their Cultural Setting*, σ. 39.

μόνο, ψηφιδωτά κι εικόνες, τα οποία εξάρουν την φαντασία του επισκέπτη για το πως μπορεί να ήταν ο ναός, την εποχή εκείνη.

Ιερών ή Μέγα Παλάτιον, Κωνσταντινούπολεως

Το Μέγα ή Ιερών Παλάτιον των Αυτοκρατόρων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι σήμερα αξιοσημείωτο για την απουσία του. Μερικά λείψανα του σώζονται μεταξύ του Μνημείου της Αγίας Σοφίας και των διαμορφωμένων υπολειμμάτων του Ιπποδρόμου. Ένα μικρό τμήμα του χώρου έχει ανασκαφεί. Ανακαλύφθηκαν μερικά ψηφιδωτά, του πέμπτου-έβδομου αιώνας, τα οποία μπορεί κανείς να θαυμάσει.²⁶⁸ Υπήρχαν ειδικά περάσματα, τα οποία συνδέαν τα Ανάκτορα με την Αγία Σοφία και τον Ιππόδρομο. Όταν ο Κωνσταντίνος εγκαταστάθηκε στο Βυζάντιο, σαφώς χρειαζόταν ένα ανάκτορο, αντίστοιχο της Ρώμης. Τα ανάκτορα ήταν πάντοτε σε περίοπτη θέση των αστικών κέντρων και ξεπερνούσαν σε αρχιτεκτονική και τέχνη τα υπόλοιπα κτίρια.²⁶⁹ Εδώ, διοργανώνονταν δεξιώσεις, και τελετουργικά, εορτές²⁷⁰ και, φυσικά, εδώ κατοικούσαν ο αυτοκράτορας, ο οίκος και οι αυλικοί του.²⁷¹ Πέριξ αυτού, υπήρχαν και οι διάφορες δημόσιες υπηρεσίες.²⁷² Το ανακτορικό συγκρότημα του Κωνσταντίνου, σταδιακά, επεκτάθηκε.²⁷³ Κατά την περίφημη Στάση του Νίκα (532), αρκετά τμήματα του μνημείου καταστράφηκαν απ' το εξαγριωμένο πλήθος.²⁷⁴ Ύστερα απ' την επικράτηση, όμως, του Ιουστινιανού και την επαναφορά της τάξης, ανακαινίστηκε εκ βάθρων, πλουσιότερο.²⁷⁵ Βρισκόταν σ' έναν απ' τους λόφους της Πόλης και είχε θέα, τόσο προς τη θάλασσα του Μαρμαρά, όσο και προς την υπόλοιπη πόλη.²⁷⁶ Κατά την Δ' Σταυροφορία, υπέστη αρκετές ζημιές και λεηλατήθηκε σε μεγάλο βαθμό, οπότε σταδιακά εγκαταλείφθηκε. Όταν η Πόλη αλώθηκε απ' τους Οθωμανούς, ο χώρος του Ιερού Παλατίου ήταν έρημος και ακατοίκτης. Οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν αρκετά υλικά για να κατασκευάσουν δικά τους μνημεία. Το 1609, κατασκευάστηκε το Τζαμί του Σουλτάν Αχμέτ, επί των ερειπίων του αυτοκρατορικού ανακτόρου.²⁷⁷

²⁶⁸ Stephenson, *New Rome*, σ. 136.

²⁶⁹ Όταν ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να ιδρύσει την Νέα Ρώμη, στο αρχαίο Βυζάντιο, το 324, βρήκε την ακρόπολη, ένα συγκρότημα λουτρών και οχυρωματικά τείχη, έργα του Σεπτίμου Σεβήρου. Αποφάσισε, λοιπόν, να χτίσει τα ανάκτορά του, στα νότια. Hennessy, *Topography of Constantinople*, σ. 202.

²⁷⁰ Westbrook, *The Great Palace in Constantinople*, σ. 19.

²⁷¹ Bakirtzis, *Secular and Military Buildings*, σ. 374-375.

²⁷² Westbrook, *The Great Palace in Constantinople*, σ. 117.

²⁷³ Westbrook, *The Great Palace in Constantinople*. σ. 21-22.

²⁷⁴ Συνοπτικά, φθορές ή ολέθριες ζημιές υπέστησαν: το Ξενοδοχείο του Σαμψόνος, το Αυγουσταίον, το Βουλευτήριον, τα Λουτρά του Ζεύξιππου, η Αγία Σοφία. Βλ. Paspates, *The Great Palace of Constantinople*, σ. 67, 81, 153, 229.

²⁷⁵ Louth, *Justinian and his Legacy (500-600)*, σ. 111, 120.

²⁷⁶ Hennessy, *Topography of Constantinople*, σ. 202.

²⁷⁷ Ήδη απ' την Μέση Βυζαντινή Περίοδο και συγκεκριμένα επί βασιλείας Αλεξίου Α' Κομνηνού (βασίλευσε 1081-1118), παρατηρείται μια μεταβολή στην έδρα του Βασιλέα, η οποία μετακινήθηκε προς το Ανάκτορο των Βλαχερνών, στην βορειοδυτική πλευρά της πόλης, πλησίον του Κεράτιου Κόλπου. Το ανακτορικό συγκρότημα σταδιακά παρήκμαζε, ενώ υπέστη και ζημιές λόγω πυρκαϊών, φθοράς, κατά την Λατινική Κατοχή της Κωνσταντινούπολης (1204-1261). Βλ. περισσότερα σ. Westbrook, *The Great Palace in Constantinople*, σ. 22.

4. 4. Ρώμη, Ιταλία

Στον Βίο του Κυρίλλου διαβάζουμε, πώς, αφ' ότου οι αδελφοί έφθασαν στην Παλαιά ή Πρεσβυτέρα Ρώμη, ο Πάπας τους προϋπάντησε, «μὲ ὄλους τοὺς πολίτες, κρατώντας κεριά, διότι εἶχαν πληροφορηθεῖ ὅτι μεταφέρει τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Κλήμεντος, τοῦ μάρτυρα καὶ πάπα τῆς Ρώμης». Επίσης, στη συνέχεια, «ἀφοῦ παρέλαβε ὁ πάπας τὰ σλαβικά βιβλία, τα καθηγίασε και τα κατέθεσε στην ἐκκλησία τῆς ἁγίας Μαρίας αὐτὴν ποὺ ἐπονομάζεται Φάτνη, καὶ τέλεσαν ἐπάνω σ' αὐτὰ τη Λειτουργία.» Ακολούθως, λειτουργία ετελέσθη και στον «ναὸ τῆς ἁγίας Πετρονίλλης», ἀλλά και στο ναό, του «μεγάλου καθηγητῆ τῶν ἐθνῶν, τοῦ ἀποστόλου Παύλου».²⁷⁸

Αγία Μαρία της Φάτνης

Η Βασιλική της Αγίας Μαρίας Ματζόρε είναι ο μεγαλύτερος ναός, εντός των τειχών της Ρώμης, μετά το Λατερανό. Ανεγέρθηκε απ' τον Πάπα Σίξτο Γ' (432-40). Η Βασιλική εξελίχθηκε σε κέντρο λατρείας της Παναγίας, αφού ανεγέρθηκε ένα χρόνο μετά την λήξη της Γ' Οικουμενικής Συνόδου της Εφέσου (431), στην κορυφή του λόφου Esquiline, ο οποίος δεσπόζει πάνω απ' την παλαιά γειτονιά Suburra. Μέχρι τον έβδομο αιώνα, όμως, δεν διέθετε κάποιο λείψανο, όταν μνημονεύονται η Κούνια κι η Φάτνη του Χριστού. Προσκυνητές προσέρχονταν απ' όλη την χριστιανική Ευρώπη. Όμως, πολλοί δεν προσέρχονταν μ' αυτό το σκοπό. Η λατρεία της Παναγίας, παρά την ανέγερση του ναού και την εμφάνιση πολλών θαυματουργικών εικόνων, δεν ήταν το κύριο αξιοθέατο των πιστών. Μόνο μετά τον ΙΒ' αι., η Βασιλική της Αγίας Μαρίας Ματζόρε άρχισε να θεωρείται ως μία απ' τις επτά πιο σπουδαίες Βασιλικές της Ρώμης. Η Βασιλική εντάσσεται στον πυκνό ιστό μνημείων της Ρώμης και του Βατικανού. Είναι ορατή απ' το Φόρουμ του Λατερανού. Ο ναός χτίστηκε επί των υπολειμμάτων οικιών, τα οποία είχαν εγκαταλειφτεί, κατά την άλωση και σύληση της Ρώμης, απ' τον Αλάριχο. Η Αγία Μαρία υπαγόταν απ' ευθείας στον Πάπα, ο οποίος, όταν λειτουργούσε και λειτουργεί εδώ, πλήθη πιστών συρρέουν.. Η Βασιλική συνδέεται με τις αρχαιότερες μαρτυρίες της λατρείας της Παναγίας. Ο ναός έχει διαστάσεις 79 επί 35 μ. και έχει αρκετά κοινά στοιχεία με την Βασιλική της Αγίας Σαμπίνα. Διαθέτει πλούσιο ψηφιδωτό διάκοσμο, μάρμαρο απ' την Προκόνησσο και ιωνικά κιονόκρανα. Στην αψίδα του ναού διαβάζουμε την εξής αφιέρωση: «Ο Σίξτος προς τον λαό του Θεού». Αποτελεί ιδιοκτησία της Αγίας Έδρας, ενώ απολαμβάνει μια θέση, παρόμοια μ' αυτή της ξένης πρεσβείας. Η Κρύπτη της Γέννησης, κάτω απ' την γιγαντιαία Αγία Τράπεζα, περιέχει ξύλο, απ' την Τίμια Κούνια της γεννήσεως του Ιησού Χριστού. Εδώ είναι θαμμένοι έξι Πάπες, όπως επίσης κι ο άγιος Ιερώνυμος.²⁷⁹ Ο Ναός σχετιζόταν με τον Πατριάρχη της Αντιοχείας. Ως παπική Βασιλική, ο

²⁷⁸ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος - Οι αρχαιότερες βιογραφίες*, σ. 88.

²⁷⁹ Ο Άγιος Ιερώνυμος πέθανε στις 20 Σεπτεμβρίου του 420. Αρχικά, ετάφη πλησίον του Σπηλαίου της Γεννήσεως, στη Βηθλεέμ. Αργότερα, όμως, μεταφέρθηκαν στην Βασιλική της Αγίας Μαρίας Ματζόρε, στη Ρώμη. Βλ. Wright, *Select Letters of St. Jerome, with an English Translation*, σ. x.

Ναός λειτουργεί, χοροστατούντος του Πάπα, ιδιαιτέρως την Αναλήψεως της Θεοτόκου, την 15^η του Αυγούστου. Θεωρείται ο αρχαιότερος ναός της Ρώμης, αφιερωμένος στην Παρθένο Μαρία. Η ονομασία του, ως Αγία Μαρία ή Μεγάλη της Φάτνης, προέρχεται απ' τον έβδομο αιώνα, καθ' ότι υπήρχε μια φάτνη σε μια απ' τις εσοχές του.

Ναός της Αγίας Πετρονίλλης

Ένας άλλος ναός, που επισκέφθηκαν και μάλιστα λειτούργησαν οι δύο αδελφοί, κατά την παραμονή τους, στην πρεσβυτέρα Ρώμη, ήταν ο Ναός της Αγίας Πετρονίλλης. Η Βασιλική βρίσκεται πολύ κοντά του Ναού της Αγίας Μαρίας της Φάτνης. Ειδικότερα, ίσταται στην Via Urbana, στο κέντρο της Ρώμης. Αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα μιας κοσμικής βασιλικής, η οποία μετατράπηκε σε ναό. Ενσωματώνει το μεγαλύτερο τμήμα ενός λουτρού-θήρμες, του δευτέρου αιώνας. Το συγκρότημα εκαλείτο Pudens, επειδή ανήκε σ' έναν Ρωμαίο συγκλητικό, εξ ου και η ονομασία του ναού. Σήμερα, δεν υφίστανται στοιχεία για την μάρτυρα Pudenziana. Το κτίριο μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό, το 384, οπότε και έγιναν οι απαραίτητες τροποποιήσεις. Κατά τα επόμενα δεκαπέντε έτη, προστέθηκε η ασίδα, στο δυτικό άκρο και μια επέκταση, προς τα ανατολικά. Με τη πάροδο του χρόνου, προστέθηκαν κι άλλα στοιχεία. Η αγία Πουντεζιάννα περιέχει το παλαιότερο σωζόμενο χριστιανικό μνημειακό ψηφιδωτό ασίδας και συνδέεται με τον Πάπα Ιννοκέντιο Α' (401-417). Σ' αυτό, παρουσιάζεται ο Χριστός σε θρόνο, ενδεδυμένος με χρυσό, πλαισιωμένος απ' τους δώδεκα αποστόλους, οι οποίοι φορούν συγκλητικά ρούχα. Οι δύο γυναικείες μορφές συμβολίζουν η μία την Εκκλησία των Εβραίων και η άλλη των Εθνικών. Ο ναός επέζησε την άλωσης του 410.²⁸⁰

Ναός του Αγίου Παύλου ο Εκτός των Τειχών

Ο Άγιος Παύλος, ο εκτός των τειχών, κρύβει μια μακράιωνη ιστορία. Μετά τον θάνατο του αποστόλου, δια αποκεφαλισμού, το 67 μ. Χ., τα λείψανά του εναποτέθηκαν σ' ένα χώρο κατά μήκος της Οστίας (Ostian) Οδού, νότια της Ρώμης. Περί την γ' δεκαετία του Δ' αιώνας, ο Κωνσταντίνος Α'²⁸¹, ή πιθανότατα ο Κωνσταντίνος Β'²⁸², περιέκλεισαν το χώρο, όπου πιστεύεται ότι αποκεφαλίστηκε ο Απόστολος Παύλος²⁸³, με μια Βασιλική. Οι συναυτοκράτορες Θεοδόσιος Α'²⁸⁴, Βαλεντινιανός Β' και Αρκάδιος εξέδωσαν διάταγμα, με το οποίο όριζαν την ανάπλαση και επέκταση του μνημείου, όπως άρμοζε σ' έναν τέτοιας εμβέλειας Άγιο.²⁸⁵ Ο Ναός αυτός, ο οποίος ήταν ο μεγαλύτερος στη Ρώμη, δυστυχώς, ισοπεδώθηκε, στις 15 Ιουλίου, του 1823, από πυρκαϊά, με την οποία διαγράφηκαν χίλια πεντακόσια έτη ιστορίας και τέχνης. Το 1830, μέσα απ' τα ερείπια και τις στάχτες,

²⁸⁰ Συλλογικό, *Encyclopedia of Early Christianity, Second Edition*, Everett Ferguson (editor), σ. 1031.

²⁸¹ Camerlenghi, *St. Paul's Outside the Walls*, σ. 4.

²⁸² Camerlenghi, *St. Paul's Outside the Walls*, σ. 38.

²⁸³ Maskarinec, *City of Saints Rebuilding Rome in the Early Middle Ages*, σ. 121.

²⁸⁴ Maskarinec, *City of Saints Rebuilding Rome in the Early Middle Ages*, σ. 69.

²⁸⁵ Ο Camerlenghi, *St. Paul's Outside the Walls*, σ. 4, προτείνει το 386, ως ημερομηνία ανέγερσης του Ναού. Ο Lee, *From Rome to Byzantium. AD 363 to 565*, σ. 59-60, υποστηρίζει το έτος 384.

ανεγέρθηκε ο σημερινός νέος ναός. Ο εσωτερικός του χώρος μαρτυρεί αρκετά στοιχεία απ' την romanesque αρχιτεκτονική.²⁸⁶ Ο Ναός, πιθανώς, να διετελέσε κάποια στιγμή και ελληνικό μοναστήρι.²⁸⁷ Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος, κατά την παραμονή τους, στην Αιώνια Πόλη, τίμησαν και τον Προστάτη τους, τον μεγάλο καθηγητή των εθνών, Απόστολο Παύλο. Ο ναός, στον οποίο λειτούργησαν, ταυτίζεται μ' αυτόν τον Ναό. Βρίσκεται στην Via Ostiense 186, στην Ρώμη και είναι ανοικτή, στο κοινό, απ' τις 7 π.μ., έως τις 6.30μ.μ.

Βασιλική του Αγίου Κλήμεντα

Η Βασιλική του Αγίου Κλήμεντος ευρίσκεται, μόλις, μερικά εκατοντάδες μέτρα απ' το Κολοσσαίο, επί της οδού, η οποία οδηγεί προς τον Άγιο Ιωάννη του Λατερανού. Η βασιλική ένας μικρός ναός, αφιερωμένος στον πάπα Κλήμη Α', ο οποίος εκοιμήθη περί το 100 μ. Χ. Ο ναός έχει ιδιαίτερη αρχαιολογική σημασία. Το μνημείο αποτελείται από «στρώματα». Επί Πάπα Πασχάλη Β', ανεγέρθηκε ο σύγχρονος Ναός, που ολοκληρώθηκε, το 1108μ. Χ. Το ταπεινό του εξωτερικό παραπλανά τον απλό περαστικό, διότι, εσωτερικά, υφίστανται πολυάριθμοι και ασύλληπτοι θησαυροί. Περιέχει ψηφιδωτά του δωδεκάτου αιώνας. Το μνημείο βρίσκεται στην Via Labicana, 95 και είναι ανοικτό Δευτέρα, με Σάββατο, απ' τις 9π.μ., έως τις 12μ.μ. και απ' τις 3μ.μ., έως τις 6μ.μ. Ενώ, ανοίγει και τις Κυριακές, μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας και μέχρι τις 6μ.μ. Η τιμή εισιτηρίου ανέρχεται, για την Βασιλική, στα 10 ευρώ και οι κάτω των 18 ετών και άνω των 65, δικαιούνται το μειωμένο εισιτήριο των 5 ευρώ. Εντός του Ναού διατηρούνται τα λείψανα του Αγίου Κλήμεντος και του Αγίου Κυρίλλου. Αποτελεί έναν απ' τους παλαιότερους ναούς, στη Ρώμη. Το συγκρότημα αποτελείται από τρία ιστορικά κτίρια. Τον τάφο του Κυρίλλου, μπορεί κανείς να τον προσεγγίσει, στο χώρο του πρώτου ναού (Δ' αι.) Ο τάφος φέρει επιγραφές σε διάφορες γλώσσες, με τις οποίες εκφράζονται ευχαριστίες στο έργο του.²⁸⁸

4. 5. Δημοκρατία της Τσεχίας

Πράγα, Βοημία

Η Πράγα, πρωτεύουσα της Βοημίας και της Τσεχικής Δημοκρατίας, ευρίσκεται επί του Vltava ποταμού – έναν παραπόταμο του Elbe –, σ' ένα σημείο που ο διάπλους του ποταμού γίνεται ευκολότερος από περάσματα και η τοποθεσία ενδείκνυται για την κατασκευή γεφυρών.²⁸⁹ Απ' τα προϊστορικά χρόνια, τα εδάφη, εδώ, ήταν απομονωμένα απ' τα υπόλοιπα οικονομικά, πολιτιστικά και αργότερα πολιτικά κέντρα, παρ' ότι τα διέσχίζαν σημαντικές

²⁸⁶ Camerlenghi, *St. Paul's Outside the Walls*, σ. 4.

²⁸⁷ Maskarinec, *City of Saints Rebuilding Rome in the Early Middle Ages*, σ. 12

²⁸⁸ Basilica San Clemente, *History*, <https://www.basilicasanclemente.com/eng/index.php/history/basilica> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁸⁹ Βλ. Prague (Praha). Στο: Hochman & Fawn, *Historical Dictionaries Of The Czech State* (Second Edition), σ. 199.

εμπορικές δίοδοι, όπως η οδός του ήλεκτρου.²⁹⁰ Στην περιοχή κατοικούσαν σλαβικά φύλα, ήδη απ' τον έκτο αιώνα. Τον δέκατο, ή Πράγα ήταν έδρα της Δυναστείας των Přemyslid. Η πολιτική της παραχώρησης προνομίων, των πριγκίπων, μετέτρεψε τους μικρούς οικισμούς σε αστικά κέντρα.²⁹¹ Ενδεικτικό της ταχύτατης άνθισης της πόλης είναι η αύξηση των κατοίκων της, απ' το 1200-1350 μ. Χ., κατά 250%.²⁹² Τούτος ήταν ένας απ' τους λόγους, που ο γηγενής Κάρολος Α΄ της Βοημίας, του Οίκου των Λουξεμβούργων, την επέλεξε ως πρωτεύουσα του βασιλείου του, ιδρύοντας παράλληλα και το Πανεπιστήμιο της Πράγας, το 1347 μ. Χ. Η άνοδος της Πράγας ήταν τέτοια, που ξεπέρασε το Ρένγκενσμπουργκ σε δύναμη και σημασία.²⁹³ Η ιστορία των Τσέχων και ιδιαίτερος των Βοημών είναι βαθιά επηρεασμένη απ' τις εξελίξεις στην Γερμανία. Η Δημοκρατία της Τσεχίας σήμερα αποτελεί έναν κορυφαίο τουριστικό προορισμό.²⁹⁴ Εκείνο όμως για το οποίο φημίζεται είναι η τοπική μπύρα.²⁹⁵ Λίγες πόλεις μπορούν να ανταγωνιστούν την γοητεία της Τσεχικής Δημοκρατίας. Η Πράγα λεηλατήθηκε απ' τους Σουηδούς (1648), κυριεύθηκε απ' τους Γάλλους (1742) και τους Πρώσους (1744). Απ' τα τέλη του δεκάτου ογδόου, έως το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, η πόλη εξελίχθηκε σ' ένα απ' τα περισσότερα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κέντρα της Αυστροουγγαρίας. Το 1918, η Πράγα ανακηρύχθηκε έδρα της Τσεχοσλοβακίας. Μέχρι το 1938, η φιλελεύθερη πολιτική και πολιτιστική ανάπτυξη και ατμόσφαιρα έκαναν αρμονική την συνύπαρξη Γερμανών, Εβραίων και Τσέχων. Μεταξύ 1939-45, η Πράγα αποτέλεσε διοικητικό κέντρο του Προτεκτοράτου της Βοημίας και Μοραβίας, των Ναζί. Κατόπιν, επανάκτησε την ανεξαρτησία της και την θέση της ως πρωτεύουσα, μέχρι το 1992. Έκτοτε (1/1/1993), η Πράγα είναι πρωτεύουσα της Τσεχικής Δημοκρατίας. Έδρα του Πρωθυπουργού του Κράτους, του Κοινοβουλίου και πολλών πανεπιστημίων.²⁹⁶

Κάστρο της Πράγας, Πράγα

Το κυρίαρχο αρχιτεκτονικό μνημείο της Πράγας, το Κάστρο της, ήταν η ιστορική έδρα των Τσέχων πριγκίπων και βασιλέων, ήδη απ' τον ένατο αιώνα και μέχρι την διάλυση του βασιλείου απ' τους Αψβούργους, κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα. Τα έτη 1919-92, το κάστρο ήταν έδρα του Τσεχοσλοβάκου πρίγκιπα (πλην τα έτη της ναζιστικής κατοχής). Απ' το 1993,

²⁹⁰ Ο οδός του Ήλεκτρου (Amber Road) ένωνε την Μεσόγειο με τα εδάφη της Βαλτικής θάλασσας. Βλ. Pánek, *A History of Czech Lands*, σ. 25.

²⁹¹ Βλ. Prague (Praha). Στο: Hochman & Fawn, *Historical Dictionaries Of The Czech State* (Second Edition), σ. 199.

²⁹² Απ' τους 22.000, κατά το έτος 1200, στους 77.000, το 1350 μ. Χ.

²⁹³ Tellier, *Urban World History – An Economic and Geographical Perspective* (Second Edition), σ. 206.

²⁹⁴ «Η πιο δημοφιλής πόλη στην Τσεχία για διεθνείς ταξιδιώτες είναι η Πράγα. Το 2019 έφτασε στην 22η θέση των πιο δημοφιλών πόλεων του κόσμου με 9,15 εκατομμύρια τουρίστες». Βλ. World Data.Info, Tourism in Czechia,

<https://www.worlddata.info/europe/czechia/tourism.php#:~:text=The%20most%20popular%20city%20in,cities%20with%209.15%20million%20tourists> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

²⁹⁵ Η δημοφιλέστερες μπύρες είναι, στο Plzeň, η Pilsner Urquell και στο České Budějovice η Budvar, Budweiser, κάθε μία με τη δικιά της ξεχωριστή ιστορία. Βλ. Agriculture. Στο: Hochman & Fawn, *Historical Dictionaries Of The Czech State* (Second Edition), σ. 4.

²⁹⁶ Prague (Praha). Στο: Hochman & Fawn, *Historical Dictionaries Of The Czech State* (Second Edition), σ. 199-201.

είναι η έδρα του προέδρου της Δημοκρατίας της Τσεχίας. Το κάστρο βρίσκεται στο ιστορικό επίκεντρο της κρατικής υπόστασης των Τσέχων. Ο κύριος ναός, ο Καθεδρικός του Αγίου Βίτου είναι το μέρος ταφής πολλών Τσέχων πριγκίπων και βασιλέων. Το κάστρο ανάγεται στον ένατο αιώνα, συνδεδεμένο με την Δυναστεία των Přemyslid. Εντός των τειχών υφίσταντο κι άλλοι ναοί. Τους ενδέκατο και δωδέκατο αιώνες, το αρχικό, ξύλινο τείχος αντικαταστάθηκε απ' ένα πέτρινο. Τότε, άρχισαν να ανεγείρονται και πολλές αρχοντικές οικίες και πύργοι, όπως ο πύργος του Černá věž (Μαύρος πύργος), που ακόμη ίσταται εδώ. Το 1303, το παλαιό κάστρο καταστράφηκε ολοκληρωτικά και ανακατασκευάστηκε απ' τον Κάρολο Δ' του Λουξεμβούργου, κατά τη σύγχρονη Γαλλική Γοτθική τεχνοτροπία. Με την ανακήρυξη της Πράγας σε αρχιεπισκοπή, ξεκίνησε και η μετατροπή του ναού του Αγίου Βίτου σ' έναν Γοτθικού τύπου Καθεδρικό ναό. Επί βασιλείας Βλαδισλάβ Β' (1471-1526), κατασκευάστηκε το ομώνυμο μέγαρο (*Vladislavský sál*). Ο χώρος αυτός ήταν αίθουσα στέψης. Εδώ έγιναν οι εκλογές των πρώτων Τσεχοσλοβάκων προέδρων. Το κάστρο επεκτάθηκε επί των Αψβούργων, Φερδινάνδου Α' (1526-64) και Ροδόλφου Β' (1576-1611), με την ανέγερση του Βασιλικού θερινού Οίκου (*Královský letohrádek*).²⁹⁷

Miculcice, Hodonín

Κατά τους όγδοο και ένατο αιώνες, υπήρχε εδώ ένα ευρύτατο φρούριο, μ' ένα εκτεταμένο συγκρότημα κατοικιών, περιφραγμένο από οχυρωματικά τείχη και ευρισκόταν στις νησίδες, οι οποίες σχηματίζονταν απ' την ροή του ποταμού Μοράβα. Ο χώρος πιστεύεται ότι είχε έκταση, έως 50 εκτάρια. Είναι σημαντικός τόπος, διότι σχετίζεται με τις απαρχές, σχηματισμού κράτους, απ' τις εντόπιες πρώιμες σλαβικές φυλές. Τα θεμέλια του ανακτόρου του πρίγκιπα, δώδεκα λίθινοι ναοί, ένας χώρος ταφής νεκρών με πάνω από δύο χιλιάδες πεντακόσιες ανακαλυφθέντες τάφους, τα ερείπια ενός τεραστίου προμαχώνα έχουν ανασκαφεί. Διαθέτει σήμερα μόνιμη αρχαιολογική έκθεση. Ευρίσκεται στο φυσικό καταφύγιο Skařiny, στα σύνορα των Δημοκρατιών της Τσεχίας και Σλοβακίας, μεταξύ των μαιάνδρων του Μοράβα. Ο περιβάλλον χώρος είναι ιδιαίτερης ομορφιάς, λόγω της πανίδας και χλωρίδας του. Το 2019, προστέθηκε γέφυρα, η οποία ενώνει τα δύο κράτη. Η πεζογέφυρα Velké Morava, όπως καλείται, εξυπηρετεί τόσο τους πεζούς, όσο και τους ποδηλάτες, ως τμήμα του δικτύου των ποδηλατοδρόμων. Η γέφυρα οδηγεί σ' ένα μνημείο, κοντά στο Korčany, το ναό της Αγίας Μαργαρίτας της Αντιόχειας. Κατά τις επισκέψεις ώρες, είναι προσβάσιμες δύο στεγασμένες μουσειακές εκθέσεις: το αρχικό μνημείο και τα θεμέλια του δευτέρου. Τα θεμέλια του πριγκιπικού ανακτόρου και των ναών είναι ελεύθερα επισκέψιμα.²⁹⁸

²⁹⁷ Βλ. Prague Castle (Pražský Hrad). Στο: Fawn & Hochman, *Historical Dictionary of the Czech State*, σ. 201-2.

²⁹⁸ St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Slavic Keep in Mikulčice*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/slavic-keep-in-mikulcice> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022). Η βιβλιογραφία για τους αρχαιολογικούς χώρους της εποχής της Μεγάλης Μοραβίας είναι εκτεταμένη. Ενδεικτικά, παρατίθενται εδώ: Poláček, *Great Moravia, the Power Centre at Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure*. Στο: P. Velemínský/L. Poláček (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*.

Staré Město – Uherské Hradiště

Η δεύτερη αρχαιολογική τοποθεσία, στο Staré Město, ευρίσκεται στο κέντρο του θρυλικού Veligrad, ενός οχυρού της Μεγάλης Μοραβίας, το οποίο βρισκόταν στη θέση του σημερινού Staré Město και Uherské Hradiště, τον 9^ο αιώνα.²⁹⁹ Η έρευνα έδειξε ότι σλαβικά φύλα, που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή πολύ πριν από την εμφάνιση του πριγκιπάτου της Μεγάλης Μοραβίας³⁰⁰ και είχαν εμπορικές επαφές με άλλες περιοχές.³⁰¹ Το 1949, οι αρχαιολόγοι κατάφεραν να αποκαλύψουν τα θεμέλια μιας πέτρινης εκκλησίας στα μέσα του ένατου αιώνα στο Valy. Στην εποχή του ήταν ο πρώτος πλινθόκτιστος ναός της Μεγάλης Μοραβίας.³⁰² Το μνημείο της Μεγάλης Μοραβίας, με έκθεση πολυμέσων, ανεγέρθηκε πάνω από τα θεμέλια του ναού και επί των απέραντων ταφικών χώρων του. Ο επισκέπτης μπορεί να θαυμάσει, όχι μόνο διοράματα ειδωλίων σε φυσικό μέγεθος με ενδύματα, παπούτσια, πολύτιμα κοσμήματα και αντίγραφα όπλων της εποχής, αλλά και τα θεμέλια του ναού, μαζί με αρκετούς τάφους και παραδείγματα μεθόδων και διαδικασιών εργασίας που χρησιμοποιούν οι σημερινοί αρχαιολόγοι.³⁰³

Προσκύνημα, Velehrad

Το Velehrad, που πήρε το όνομά του από το κοντινό οχυρό της Μεγάλης Μοραβίας Veligrad, ανήκει στους κορυφαίους προσκυνηματικούς προορισμούς της Βοημίας. Είναι ο κύριος προορισμός των Προσκυνηματικών διαδρομών των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και κάθε χρόνο στις 5 Ιουλίου, ημέρα τιμής των Αγίων, εορτάζεται ο ερχομός των Αποστόλων της με ένα προσκύνημα, που συμμετέχουν αμέτρητοι πιστοί.³⁰⁴ Η παράδοση του προσκυνήματος χρονολογείται πριν από περισσότερα από οκτακόσια χρόνια, όταν ιδρύθηκε εδώ το πρώτο μοναστήρι των Κιστερκιανών της Μοραβίας.³⁰⁵ Το σημερινό συγκρότημα προσκυνήματος χρονολογείται από την ανακατασκευή μαπαρόκ του 11^{ου} αιώνα. Το συγκρότημα προσκυνήματος στο Velehrad διαθέτει τη μικρή βασιλική της Κοίμησης της

Brno 2008, 11-44 *Anthropological and epidemiological characterization of Great-Moravian population in connection with the social and economic structure*. Hladík & Mazuch & Látková, *Great Moravian Settlement in Mikulčice-Trapkov and Economic Hinterland of the Power Centre Rural Economy, Centres and Organisational and Functional Principles of Great Moravia*. Στο: *Studien Zum Burgwall Von Mikulčice*. Poláček, Mikulčice. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 184-188.

²⁹⁹ Vavřínek, *The Question of the Legendary Welegrad (Veligrad) as the Alleged Seat of the Moravian Archbishop Methodius*, σ. 771-790. Στο: Slovo, časopis Staroslavenskoga institute Zagrebu, Vol. No. 60, 2010.

³⁰⁰ Měřinský, *The History and Progress of Research into Great Moravia*, Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 16-23.

³⁰¹ Měřinský, *Production, Crafts and Trade in the Pre-Great Moravian and Great Moravian Periods in Moravia and Silesia*. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 105-131.

³⁰² Οι ανασκαφές έγιναν υπό την καθοδήγηση του Jaroslav Böhm. Βλ. Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882)*, σ. 23.

³⁰³ St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Staré Město (Old Town)- Archaeological Site, Na Valách and the Great Moravia Monument*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/stare-mesto-old-town-archaeological-site-na-valach-and-the-great-moravia-monument> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³⁰⁴ Vogler, *Czech Republic – The essential guide to Customs & Culture*, σ. 69.

³⁰⁵ Η παρουσία των Κιστερκιανών στη περιοχή ανάγεται στην δεκαετία του 1250. Βλ. Klápště, *The Czech Lands in Medieval Transformation*, σ. 429-32.

Θεοτόκου και των Αγίων Κύριλλου και Μεθοδίου. Θεωρείται ότι ήταν ο μεγαλύτερος ναός στην περιοχή της Τσεχίας την εποχή του. Η Βασιλική έχει βραβευτεί, απ' τον Πάπα Ιωάννη Παύλο Β', με το Χρυσό τριαντάφυλλο, το 1985.³⁰⁶ Τα χαραγμένα μπαρόκ στασίδια της χορωδίας και το όργανο των μέσων του ΙΗ' αιώνα είναι αληθινά κοσμήματα τέχνης. Ο επισκέπτης μπορεί επίσης να δει την αυλή του παραδείσου, τις υπόγειες κατακόμβες και ένα Lapidarium με έκθεση romanosque και γοθτικής αρχιτεκτονικής ή το παρεκκλήσι των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, που ονομάζεται Cyrilka.³⁰⁷

Chapel of St. Cyril and Methodius, Radhošť

Το Radhošť, μια από τις δημοφιλέστερες κορυφογραμμές της οροσειράς Beskydy με εκπληκτική θέα στη γύρω περιοχή, ήταν τόπος λατρείας για τους αρχαίους Σλάβους. Σύμφωνα με το μύθο, ο πρώτος σταυρός υψώθηκε εδώ από τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο, αφού γκρέμισαν τα παγανιστικά είδωλα.³⁰⁸ Το παρεκκλήσι, που ολοκληρώθηκε το 1898, είναι ο ναός με το υψηλότερο υψόμετρο στη Μοραβία, το εσωτερικό με τα παράθυρα με πολύπλευρα παράθυρα παραπέμπει σε βυζαντινούς ναούς. Ο επισκέπτης μπορεί να θαυμάσει τον πίνακα της Παναγίας με τη λαϊκή ενδυμασία της περιοχής Valašsko – τη Βαλαχική Παναγία του Adolf Liebscher. Η πινακίδα πάνω από την είσοδο καλεί τους Σλάβους να ενωθούν στην πίστη, που διακηρύσσουν οι δύο άγιοι. Το χάλκινο άγαλμα των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου δίπλα στο παρεκκλήσι, καθώς και το κοντινό άγαλμα του ειδωλολατρικού θεού Radegast, είναι έργο ενός τοπικού καλλιτέχνη από το Frenštát, του Albín Polášek.³⁰⁹ Ο ευκολότερος τρόπος για να προσεγγίσει ο ενδιαφερόμενος το Radhošť είναι από το ορεινόέρασμα Pustevny, την τοποθεσία με όμορφα τουριστικά ορεινά σαλέ, από τα τέλη του ΙΘ' αιώνα, χτισμένα σύμφωνα με τα σχέδια του αρχιτέκτονα Dušan Jurkovič.³¹⁰

Pohansko Hillfort, Břeclav

Το Pohansko ευρίσκεται περίπου τρία χιλιόμετρα νότια του Břeclav, επί των συνόρων της Μοραβίας και Αυστρίας, στην ανατολικότερη άκρη της Δημοκρατίας της Τσεχίας, στο δάσος της πλυμμυρικής πεδιάδας, πάνω στη συμβολή των ποταμών Morava και Dyje. Απ' το 1958, διεξάγονται εδώ ανασκαφές από το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας και Μουσειολογίας της Σχολής

³⁰⁶ Bubik, *Tell a Story of the Nation: Image of Religion and Non-religion in the Czech National Museum*, σ. 11-33.

³⁰⁷ St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *The Pilgrimage Basilica of the Assumption of the Virgin Mary and St. Cyril and Methodius at Velehrad*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/the-pilgrimage-basilica-of-the-assumption-of-the-virgin-mary-and-st-cyril-and-methodius-at-velehrad> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³⁰⁸ Filip, Osolsobě & Osolsobě, *Kult sv. Cyrila a Metoděje ve výtvarném umění (klíč k jejich ikonografii)*, *Národopisná revue* 2/2013, σ. 120-133.

³⁰⁹ Filip, Osolsobě & Osolsobě, *Kult sv. Cyrila a Metoděje ve výtvarném umění (klíč k jejich ikonografii)*, *Národopisná revue* 2/2013, σ. 120-133.

³¹⁰ St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Pilgrimage Chapel of St. Cyril and Methodius at Radhošť*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/pilgrimage-chapel-of-st-cyril-and-methodius-at-radhost> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Τεχνών του Πανεπιστημίου Masaryk, στο Brno.³¹¹Ο οχυρωματικός οικισμός Pohansko, που περιβαλλόταν από ξύλινο τείχος³¹², ήταν έδρα ισχυρών αρχόντων.³¹³Στο περιβάλλοντα χώρο ευρέθησαν υπολείμματα οικιών, οι οποίες είχαν δάπεδα από κονίαμα.³¹⁴ Ανακαλύφθηκε κι ένας χριστιανικός ναός, ο οποίος λειτουργούσε ως *ecclesia propria*.³¹⁵Ένα παρόμοιο φρούριο κατασκευάστηκε, κατά τον Θ΄ αιώνα, πλησίον του χωριού Strachotin.³¹⁶Το 1959, ανακαλύφθηκαν οι βάσεις ενός ναού, ο οποίος υπολογίζεται στα 20μ. μήκος και 7,5μ. πλάτος, με ημισφαιρική αψίδα και ορθογώνιο σκευοφυλάκιο.³¹⁷Κατά τον Dvornik, ο ναός, ίσως, ανεγέρθηκε απ' την βυζαντινή αποστολή.³¹⁸Επί του μεσαιωνικού οχυρού και του περιβάλλοντος χώρου, ανεγέρθηκε ένα αρχαιολογικό μουσείο, με δωρεάν πρόσβαση. Στο μουσείο εκτίθενται αντίγραφα των ειδωλολατρικών θεοτήτων των αρχαίων σλαβικών φυλών. Πολύ κοντά, υπάρχει μια έκθεση σ' έναν απ' τους κυνηγητικούς πύργους της Μεγάλης Μοραβίας, απ' το 1812, όπου κανείς μπορεί να μνηθεί στον καθημερινό τρόπο ζωής, την εργασία και τις χειροτεχνίες των απλών Μοραβίων ανθρώπων και την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή Pohansko.³¹⁹

Μοναστήρι των Βενεδικτίνων, Rajhrad

Το Rajhrad θεωρείται το παλαιότερο μοναστήρι στη Μοραβία και ανήκει στο Τάγμα των Βενεδικτίνων. Παρ' ότι, επισήμως, ιδρύθηκε από τον πρίγκιπα Břetislav γύρω στο 1045, σύμφωνα με τον θρύλο, στο σημείο αυτό καθαγίασε έναν ναό ο αρχιεπίσκοπος Μεθόδιος, το 884.³²⁰Στη γύρω περιοχή ανακαλύφθηκαν ανθρώπινα ίχνη, που χρονολογούνται στην Ύστερη Παλαιολιθική Περίοδο.³²¹ Αργότερα, υπήρχε ένας περιφραγμένος οικισμός και χώροι λατρείας, όπως τεκμηριώνεται από το όνομα Rajhrad - πιθανώς μια σύνθεση των

³¹¹ Macháček, *Early medieval centre in Pohansko near Břeclav/Lundeburg: munitio, emporium or palatium of the rulers of Moravia?*, σ. 473-498. Στο: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 1, The Heirs of the Roman West, Joachim Henning (ed.), Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E.

³¹² Συλλογικό, *The Fall of Great Moravia - Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, Jiří Macháček & Martin Wihoda (ed.), σ. 17.

³¹³ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, σ. 117. Οι κάτοικοι στο νότιο τμήμα του οικισμού, πιθανώς, να ήταν μέλη της ανώτερης κρατικής ακολουθίας, που στεγάζονταν σε ειδικό χώρο, εδώ, μαζί με τον οίκο και τους υπηρέτες τους. Βλ. Macháček, *Pohansko near Břeclav*, σ. 196-199.

³¹⁴ Ο αριθμός των οικιών ανέρχεται στους πενήντα Macháček, *Pohansko near Břeclav*. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 196-199 και Συλλογικό, *The Fall of Great Moravia - Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, Jiří Macháček & Martin Wihoda (ed.), σ. 17.

³¹⁵ Για το σύνθετο αυτό ζήτημα βλ. Wood, *The Proprietary Church in the Medieval West*.

³¹⁶ Dvornik, *Byzantine Missions Among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius*, σ. 90.

³¹⁷ Dvornik, *Byzantine Missions Among the Slavs*, σ. 120.

³¹⁸ Dvornik, *Byzantine Missions Among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius*, σ. 124 και Macháček, *Pohansko near Břeclav*. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 196-199.

³¹⁹ St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Ancient Slavic Stronghold Pohansko*, (Βλ. <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/ancient-slavic-stronghold-pohansko> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022)).

³²⁰ Šrámek, Josef. (2014), *Rajhradský klášter jako enigma moravských středověkých dějin? Cesta Rajhradu k proboštví v horizontu 11.-14. století*. Vlastivědník věstník moravský, σ. 43-60.

³²¹ Bartík, Prichystal & Skrdla, *The Question of Chert Exploitation by Bell Beaker People on Stránská skála Hill (Brno-Slatina, Czech Republic)*, *Journal of Neolithic Archaeology* 20, σ. 185-202.

λέξεων "rajati" (ιερός χορός) και "hrad" (τόπος ιερών θυσιών). Ένα πέτρινο άγαλμα του θεού του ήλιου Svarog, που φυλάσσεται στη συλλογή του μοναστηριού, σώζεται από την εποχή πριν από την άφιξη των Θεσσαλονικέων αδελφών. Ένα οχυρό της εποχής της Μεγάλης Μοραβίας αντικατέστησε, σταδιακά, τον αρχαίο σλαβικό οικισμό, πιθανώς μ' ένα μικρό ναό. Το κυρίαρχο σημείο του σημερινού μοναστηριού στο Rajhrad είναι ο μνημειώδης μπαρόκ ναός του Αγίου Πέτρου και Παύλου, σχεδιασμένος από τον Jan Blažej Santini. Το εσωτερικό διαθέτει, μεταξύ άλλων, μια έκθεση του Μοραβικού Μνημείου της Γραφής και μια ιστορική μοναστηριακή βιβλιοθήκη.³²²

4. 6. Λοιποί προορισμοί

Νίτρα, Σλοβακία

Ένας άλλος, προορισμός, ο οποίος συνδέεται με τους θεσσαλονικείς αδελφούς, Κύριλλο και Μεθόδιο, είναι η πόλη της Νίτρα, στη Δημοκρατία της Σλοβακίας. Στην πόλη αυτή είχε την έδρα του ο Pribina³²³, ο πατέρας του Kocelz³²⁴, ο οποίος, σύμφωνα με τον ΒΚ, συναντήθηκε με τους δύο αδελφούς, κατά την πορεία τους προς την Ενετία και «αγάπησε πολύ τα σλαβικά γράμματα, και τα έμαθε· και έβαλε να τα μάθουν και καμιά πενηνταριά μαθητές».³²⁵ Την πόλη αυτή είχε ως έδρα ο Μεθόδιος, όταν χειροτονήθη Αρχιεπίσκοπος Μοραβίας, απ' τον Πάπα Ιωάννη Η', τον Ιούλιο του 880.³²⁶ Η επισκοπή της Νίτρα θεωρείται η αρχαιότερη στην Ανατολική Ευρώπη. Η Νίτρα βρίσκεται σε μια απότομη στροφή του ομώνυμου ποταμού, στα όρια της πεδιάδας του Δούναβη και των δυτικών παρυφών της οροσειράς Tříbeč³²⁷, στο νοτιοανατολικό τμήμα της Σλοβακίας, περίπου ενενήντα χιλιόμετρα, απ' την Μπρατισλάβα. Κατά τον Θ' αιώνα, ήταν πολυπληθής οικισμός και είχε στενές σχέσεις με το βασίλειο των Φράγκων.³²⁸ Λόγω της σύγχρονων έργων, στοιχεία του αρχαίου οικισμού σώζονται μόνο αποσπασματικά. Ο κυρίαρχος οικισμός τότε ήταν η περιοχή του κάστρου. Η πόλη, λοιπόν, δύναται να αποτελέσει προορισμό εντός της Πολιτιστικής Διαδρομής των αδελφών. Σήμερα, στη πόλη ζουν 77,691 κάτοικοι (2021) και υπάρχουν δύο πανεπιστήμια και μερικά σχολεία. Θεωρείται ότι έχει τις κατάλληλες προϋποθέσεις ανάπτυξης τουρισμού, διότι βρίσκεται στα σύνορα δύο σημαντικών τοπίων της κεντρικής Ευρώπης, της λεκάνης της Παννονίας και των Καρπαθίων. Ανέκαθεν, η πόλη είχε συνοριακό χαρακτήρα. Παλαιότερα συνόρευε μεταξύ των δυτικών (Γερμανών) και ανατολικών

³²² St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, Rajhrad, (Βλ. <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/rajhrad>), (Τελευταία επίσκεψη στις: 19/07/2022).

³²³ Wihoda, *From the Moravians to Great Moravia and back again*, σ. 49, Galuška, *Rex, principes, optimates: the elites of Great Moravia*, σ. 57. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.). Συλλογικό, *The Fall of Great Moravia - Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, Jiří Macháček & Martin Wihoda (ed.), σ. 70.

³²⁴ Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, σ. 105-106.

³²⁵ Βλ. ΒΚ, κεφ. 15 και Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 125.

³²⁶ Betti, *The Making of Christian Moravia (858-882): Papal Power and Political Reality*, σ. 163-4.

³²⁷ Bednár & Ruttkey, *Nitra – Slovakia*. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 243.

³²⁸ Βλ. παραπάνω τα γεγονότα γύρω απ' την ιστορία του Pribina.

(Σλάβων) Ευρωπαίων και κατοπιν μεταξύ Σλάβων και Ούγγρων. Επιπλέον, την πόλη διασχίζουν σημαντικές ιστορικές οδοί, όπως εκείνη που ενώνει την Κωνσταντινούπολη με την Πράγα κι εκείνη προς την Πολωνία. Μερικά απ' τα δημοφιλέστερα αξιοθέατά της περιλαμβάνουν το συγκρότημα του κάστρου, την Άνω πόλη, τη ζώνη των Πεζών, την Συναγωγή, το Πάρκο της, τον Ναό του Αρχαγγέλου στο Dražonce, το Σλοβακικό Γεωπονικό Μουσείο και το μοναστήρι Zobor. Μεγάλη επισκεψιμότητα, όμως, τα Ανάκτορα του Επισκόπου και ο Καθεδρικός Ναός του αγ. Emmeram. Επιπλέον, μερικά μνημεία γύρω απ' την πόλη προωθούνται ως σημεία ενδιαφέροντος, στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Διαδρομής των Κυρίλλου και Μεθοδίου. Τέτοια είναι ο ναός του αγίου Μιχαήλ του Αρχαγγέλου στο Dražonce, το μοναστήρι του αγ. Ιππόλυτου στο όρος Zobor, το αρχαιολογικό πάρκο στο λόφο Martin και ένα άγαλμα, εμπρός του κάστρου της Νίτρα.³²⁹

Βαυαρία, Γερμανία

Αβαείο του Ραϊχενάου, λίμνη Κωνσταντίας

Στο Αβαείο, στην νήσο Ραϊχενάου, στην λίμνη της Κωνσταντίας, βρίσκεται η παλαιότερη απόδειξη ύπαρξης της ζωής του Αγ. Μεθοδίου. Κατεγράφη στο Βιβλίο της Αδελφότητας του μοναστηριού. Το όνομα του Μεθοδίου εισήχθη σε ελληνική κεφαλαιογράμματη γραφή.³³⁰ Η ίδρυση της Μονής αποδίδεται στον Βενεδικτίνο μοναχό αγ. Πιρμίν, το 726 μ. Χ., ο οποίος ήταν χωροεπίσκοπος. Πιθανώς, να έχαιρε υποστήριξης κι απ' τον Κάρολο Μαρτέλο. Στον Βίο του, ο οποίος συνετάχθη τον ένατο αιώνα, διαβάζουμε ότι ήταν βησιγοθικής καταγωγής απ' την Ακουϊτανία ή Ισπανία. Επιτέλεσε ιδιαίτερος σημαντικό ιεραποστολικό έργο στην περιοχή του Άνω Ρήνου. Το Καθολικό του Ναού, το οποίο είναι αφιερωμένο στη Θεοτόκο και τον Άγιο Μάρκο, χρονολογείται στον ένατο αιώνα (816 μ. Χ.). Υφίσταται, επίσης, ένας Ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου κι ένας του Αγίου Γεωργίου (Θ' - ΙΑ' αιώνας). Το μοναστήρι διετέλεσε σημαντική μοναστηριακή και ζωγραφική σχολή, ενώ ήταν καθοριστικό και για την πορεία της ευρωπαϊκής τέχνης (Ι' - ΙΑ' αιώνας). Άπαξ του ενιαυτού, πραγματοποιείται τριήμερος εορτασμός, με λιτανεία και περιφορά της λειψανοθήκης του

³²⁹ Krogmann, A.; Ivanič, P.; Kramáreková, H.; Petrikovičová, L.; Petrovič, F.; Grežo, H. *Cultural Tourism in Nitra, Slovakia: Overview of Current and Future Trends*. Sustainability 2021, 13, 5181. (<https://doi.org/10.3390/su13095181>).

³³⁰ Ταχιάος, *Οι αρχαιότερες Βιογραφίες*, σ. 241-2 και Betti, *The Making of Christian Moravia (858-882): Papal Power and Political Reality*, σ. 148, υποσημ. 160.

θησαυροφυλακίου, σ' όλο το νησί, γεγονός που αποτελεί μέρος της παράδοσης της Μονής. Το μνημείο εντάχθηκε, το 2000, στον Κατάλογο της Unesco.³³¹

Ρένγκενσμπουργκ, Βαυαρία

Το Ρένγκενσμπουργκ, η πόλη των βασιλέων, έχει εντυπωσιακές προοπτικές, ενώ έχει περίπου δύο χιλιάδων ετών ιστορία.³³² Η τοποθεσία περιλαμβάνει 1.830.000 τ.μ. και αποτελείται από χίλια μοναδικά ιστορικά κτίρια.³³³ Στην πόλη αυτή υπογράφηκαν συνθήκες μεταξύ βασιλέων και έλαβαν χώρα εκκλησιαστικές σύνοδοι. Ευρίσκεται επί του Δούναβη, στη Βαυαρία και υπήρξε έδρα Κέλτικων φυλών. Με τον ερχομό των Ρωμαίων, η πόλη μετονομάστηκε *Castra Regina*, το 179 μ. Χ. Το Ρένγκενσμπουργκ αποτέλεσε, κατά τα Μεσαιωνικά χρόνια, ισχυρό εμπορικό κέντρο, καθ' ότι αποτελούσε απαραίτητη στάση και δίοδο προς την αχανή έκταση βορείως του Δούναβη κι ανατολικά του Elbe. Εκτός αυτού, το διασχίζουν μερικές απ' τις σημαντικότερες εμπορικές διόδους, όπως εκείνη που οδηγούσε απ' τη Βουδαπέστη, προς τη Βιέννη. Αποτέλεσε πρωτεύουσα πόλη του δουκάτου της Βαυαρίας.³³⁴ Ο Άγιος Βονιφάκιος υπήρξε ο ιδρυτής της επισκοπής του Regensburg. Στην πόλη υπήρχε και σημαντικός αριθμός Εβραίων, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν και στο εμπόριο. Ο αστικός ιστός περιλαμβάνει ένα μεσαιωνικό, αυθεντικό, αστικό τοπίο, το οποίο εξακολουθεί να λειτουργεί. Τα ψηλά κτίρια, τα σκοτεινά και στενά σοκάκια και τα οχυρωματικά τείχη, καθορίζουν τον χαρακτήρα της πόλης. Αξιέπαινα είναι η Πέτρινη Γέφυρα, το Παλαιό Δημαρχείο, ο Καθεδρικός Ναός του Αγίου Πέτρου και οι μεσαιωνικές οικίες των πατρικίων, των οποίων οι πύργοι αποτελούν τα ορόσημα της πόλης. Στο κέντρο σώζονται πάνω από χίλια πεντακόσια διατηρητέα κτίρια, απ' τα οποία τα 984 ανήκουν στο σύνολο της «Παλαιάς Πόλης με το *Stadtamhof*», το οποίο εντάχθηκε στα Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς, Unesco, το 2006. Ανάγονται στην ρωμαϊκή, την *Romanosque* και την γοτθική περίοδο. Είναι απ' τις καλύτερα διατηρημένες μεσαιωνικές πόλεις³³⁵, στη Γερμανία. Αποτελεί μοναδικό δείγμα γαλλικής γοτθικής αρχιτεκτονικής ναών, ανατολικά του Ρήνου. Περιλαμβάνει τον Καθεδρικό ναό, ο οποίος κοσμεύεται από ένα πλούτο μεσαιωνικών βιτρό, το Μουσείο Θησαυρού, στο ίδιο κτίριο, την πλατεία *Krauterermarkt*, τον ναό του Αγίου Ιωάννη, τις πλατείες *Dachauplatz*, *Neupfarrplatz*, *Alter Kornmarkt*, *Kohlenmarkt*, *Rathausplatz* και *Haidplatz*, και το *Portatrician*.³³⁶ Η πόλη του Ρένγκενσμπουργκ είναι εκείνη, όπου ο άγιος Μεθόδιος δικάστηκε, ενώπιον του βασιλέα, των αυλικών του και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας των Φράγκων. Η αιτία καταδίκης του ήταν ότι κήρυττε διαφορετικά, κήρυττε και χρησιμοποιούσε την σλαβική γλώσσα στην

³³¹ Μοίρα, *Θρησκευτικός Τουρισμός*, σ. 393-4 και Unesco, *Monastic Island of Reichenau*, <https://whc.unesco.org/en/list/974/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³³² LoGiudice & Bowe, *Never a Dull Moment*, σ. 312.

³³³ Pereira, *Natural Stone and World Heritage*, σ. 54.

³³⁴ Daly, *The Rise of Western Power A Comparative History of Western Civilization*, σ. xiii

³³⁵ Wood, *Albrecht Altdorfer and the Origins of Landscape (Revised and Expanded Second Edition)*, σ.81.

³³⁶ Pereira, *Natural Stone and World Heritage*, σ. 54-57.

Λειτουργία.³³⁷Υστερα από δώδεκα αιώνες³³⁸, ένα συνθήματα αυτής της λαμπρής πόλης είναι η θρησκευτική ελευθερία.³³⁹

Μέρος Γ΄

Προτεινόμενες Προσκυνηματικές Περιηγήσεις και Διαδρομές Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Το πρόγραμμα Πολιτιστικές Διαδρομές των Κυρίλλου και Μεθοδίου έχει σχεδιαστεί και είναι ήδη σε λειτουργία, με πρωταγωνιστικό ρόλο την περιφέρεια της Μοραβίας και Zlín³⁴⁰, της Δημοκρατίας της Τσεχίας, από κοινού μ' άλλους οργανισμούς και ιδρύματα. Πρόκειται περί ενός καινοτόμου προγράμματος, όχι μόνο σ' Ευρωπαϊκό, αλλά και παγκόσμιο επίπεδο, καθώς αποτελεί ένα εξειδικευμένο και επώνυμο προϊόν, πολιτιστικού και θρησκευτικού τουρισμού. Το προϊόν αυτό διαμορφώνεται στη βάση ενός συγκεκριμένου συνεκτικού

³³⁷ BM. Κεφ. 9.

³³⁸ Ripp & Hauer & Cavdar, *Heritage-Based Urban Development: The Example of Regensburg*, σ. 435-6.

³³⁹ Unesco, *Old Town of Regensburg with Stadtamhof*. <https://whc.unesco.org/en/list/1155/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³⁴⁰ Jurigová & Tučková, *European Cultural Routes as a Tourist Phenomenon*. Στο: *Czech Hospitality and Tourist Papers*, vol. XII, 26/2016, σ. 87-99.

στοιχείου, που σχετίζεται με τα βήματα και τον τόπο δράσης των Κυρίλλου και Μεθοδίου, στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο.³⁴¹

Το πρόγραμμα εκτείνεται σε αρκετά κράτη, μεταξύ των οποίων η Τουρκία, Γερμανία, Τσεχία, Ιταλία και Ελλάδα και περιλαμβάνει αρχαιολογικούς χώρους, πολιτιστικά μνημεία και θρησκευτικά κέντρα. Ειδικότερα, απ' το 2013, την ανάπτυξη της Πολιτιστικής Διαδρομής διαχειρίζεται η Ένωση Ενδιαφέροντος Νομικών Προσώπων – Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Διαδρομή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, με τη μόνιμη Γραμματεία, η οποία έχει έδρα το Zlín. Η περιοχές ενδιαφέροντος εκτείνονται σ' όλα τα μήκη και πλάτη της Ηπείρου. Το έργο αυτό αποτελεί τμήμα του προγράμματος των Πολιτιστικών Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης, που όπως ελέγχθη, εγκρίθηκε το 2021.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναλύσαμε τον Βίο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Για την προκείμενη έρευνά μας αντλούμε αρκετές πληροφορίες απ' τα αγιογραφικά κείμενα. Στους Βίους των δύο Αγίων μνημονεύονται αρκετές τοποθεσίες, τις οποίες οι ειδικοί έχουν εντοπίσει από γεωγραφικής άποψης, όπως κάποιες περιοχές της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Δημοκρατίας της Τσεχίας και της Σλοβακίας, της Ρώμης και Βαυαρίας. Ουσιαστικά, οι Άγιοι έδρασαν στην περιοχή της κεντρικής και νότιας Ευρώπης.

Προσδιορισμός της πορείας των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Η πολιτιστική διαδρομή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου βασίζεται σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο – τον ένατο αιώνα –, τόπο – την νότια, ανατολική και κεντρική Ευρώπη – και θέμα – τις περιοχές που επηρεάστηκαν και συνεχίζουν να επηρεάζονται απ' το έργο και την κληρονομιά των δύο Θεσσαλονικέων Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Συνεπώς, προτού προταθούν οποιοσδήποτε προτάσεις ανάδειξης, βελτίωσης, θα πρέπει να σκιαγραφηθεί, συνοπτικά, η πορεία και τα μονοπάτια που ακολούθησαν οι Θεσσαλονικείς φωστήρες, στα διάφορα ταξίδια τους:³⁴²

1. Απ' την Κωνσταντινούπολη, στην Μεγάλη Μοραβία

Ο Άγιος Κύριλλος ήταν ήδη πολύπειρος, όταν ο Αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' κι ο Πατριάρχης Φώτιος, αποφάσισαν να μεταβεί στην κεντρική Ευρώπη, ως ανταπόκριση στο κάλεσμα του Μοραβού πρίγκιπα Ραστισλάβ και του ανεπιού του, Σβιατοπλούκ. Δεδομένου ότι η επιστολή παρελήφθη απ' τον Αυτοκράτορα, το 862 ή 863, η παραδοσιακή χρονολογία άφιξης των Αγίων στα εδάφη της πρώην Τσεχοσλοβακίας, θεωρείται το έτος 863.³⁴³ Κατά

³⁴¹ St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *About project and organization*, <http://www.cmstory.cz/en/about> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³⁴² Δεδομένων των ομολογουμένως, πολλών ταξιδιών και δυσκολίας της περιγραφής των ταξιδιών αυτών, θα αναλυθούν: α) η πορεία των Αγίων απ' τη Κωνσταντινούπολη, μέχρι τη περιοχή του Ραστισλάβου, δηλαδή την Μεγάλη Μοραβία β) το ταξίδι απ' την Μεγάλη Μοραβία, μέχρι την Ρώμη γ) η περιοχή δράσης του Μεθοδίου (ύστερα απ' την κοίμηση του Κυρίλλου) μέχρι την ανάπαυσή του.

³⁴³ Πρέπει ευθείς εξ' αρχής να σημειωθεί ότι η ημερομηνίες, όπως κι η χάραξη της πορείας των Αγίων, βασίζεται σε υποθέσεις και δεν συναντά την απόλυτη αποδοχή των μελετητών. Βλ. περισσότερα Ivanič, Peter -

την επικρατέστερη άποψη, η ρωμαϊκή πρεσβεία ξεκίνησε απ' την Κωνσταντινούπολη και κατά μήκος της Μέσης οδού, η οποία συνδεόταν με την Εγνατία, οι Άγιοι και συνοδοιπόροι τους αφίχθησαν στην Απολλωνία και το Δυρράχιο. Εφ' όσον το Δυρράχιο ήταν ένας βυζαντινός λιμένας και οι Κύριλλος και Μεθόδιος εκτελούσαν αυτοκρατορικές επιταγές, λογικά, εκεί, θα επιβιβάστηκαν σε βυζαντινό πλοίο, με προορισμό την Ενετία, η οποία ήταν ακόμη εντός της βυζαντινής επικυριαρχίας.³⁴⁴ Στη συνέχεια, ακολούθησαν την οδό του Ήλεκτρου, με προορισμό την περιοχή Camunta (τη σύγχρονη Petronell και Bad Deutsch-Altenburg), διά της Emona (της σημερινής Lubl'ana), Celeia (σήμερα Celje), Poetonia (σήμερα Ptuj), Sabaria (σήμερα Szombathely). Scarbantia (σήμερα Šorpon) και στη συνέχεια, αφού διέσχισαν τον Δούναβη, αφίχθησαν, κατευθείαν, στην έδρα του Μοραβιανού μονάρχη και της αυλής του. Η απόσταση Κωνσταντινούπολης – Δυρραχίου, μέσω της πόλης των Φιλίππων, Αμφίπολης, Θεσσαλονίκης, Ηρακλείας έως Δυρραχίου, υπολογίζεται στα 984 χλμ σε μήκος και σε διάρκεια ανέρχεται σε περίπου 33 ημέρες. Η απόσταση απ' την Κωνσταντινούπολη, μέχρι το Camunto ανέρχεται στα 2380 χλμ. και η ταχύτερη δυνατή κάλυψη αυτής της αποστάσεως υπολογίζεται στις 56 ημέρες. Εάν θεωρήσουμε, όπως αρκετοί ισχυρίζονται, το Uherské Hradiště, της Δημοκρατίας της Τσεχίας, ως την έδρα του Μοραβού ηγεμόνος, τότε απ' το Bad Deutsch-Altenburg, της Αυστρίας, η απόσταση υπολογίζεται περί τα 129-39 χλμ (αναλόγως τη διαδρομή) και θα μπορούσε να καλυφθεί, το αργότερο, σε δύο-τρεις ημέρες. Απ' τα ανωτέρω προκύπτει ότι ως χρόνος άφιξης της βυζαντινής αποστολής, υπό τους δύο Αυταδέλφους στο ανάκτορο του Ραστισλάβ, υπολογίζεται ο Αύγουστος του 863.³⁴⁵

2. Απ' τη Μεγάλη Μοραβία (περιοχές της Δημοκρατίας Τσεχίας και Σλοβακίας), στη Ρώμη

Οι δύο Θεσσαλονικείς άγιοι Αυτάδελφοι, Κύριλλος και Μεθόδιος, ύστερα απ' ένα διάστημα τεσσάρων ετών³⁴⁶, αναχώρησαν απ' εκεί.³⁴⁷ Καθ' οδόν, θα επισκεφθούν τον

Lukáčová, Martina: Svätý Metod na misijných a diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti), σ. 649-650, όπου και η βιβλιογραφία.

³⁴⁴ Μέχρι τον Θ' αι., η Ενετία ήταν περισσότερο μια σύμμαχος της Κωνσταντινούπολης, παρά εντός της εξουσίας της. Βλ. περισσότερα, Nicol, Byzantium and Venice: A study in diplomatic and cultural relations, σ. 21-38.

³⁴⁵ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η καλύτερη περίοδος ταξιδιού, κατά τους μεταβατικούς αυτούς χρόνους, ήταν το θέρος λόγω: α) η διάρκεια της ημέρας ήταν μεγαλύτερη αυτή τη περίοδο, κατά έξι ώρες β) οι συνθήκες ευνοούσαν τους περιπατητές για να ανεφοδιάζονται καλύτερα γ) οι ταξιδιώτες μπορούσαν να κοιμηθούν έξω, στην ύπαιθρο. Άρα η πιθανότερη ημερομηνία αναχώρησης των δύο Θεσσαλονικέων είναι ο Ιούνιος. Βλ. περισσότερα στο: Ivanič & Lukáčová, Svätý Metod na misijných a diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti), σ. 649-650, όπου και η βιβλιογραφία.

³⁴⁶ Στον ΒΚ. Κεφ. ΙΕ', η παραμονή των αδελφών στη Μοραβία ήταν 40 μήνες (δηλαδή 3 έτη και 4 μήνες), ενώ, κατά τον ΒΜ. Κεφ. Ε', ήταν τρία έτη.

³⁴⁷ Η επιστημονική έρευνα δεν δέχεται ότι η Ρώμη ήταν ο αρχικός τους προορισμός, αλλά η Κωνσταντινούπολη. Υποτίθεται πως αν λάβουμε υπ' όψιν ότι η αναχώρηση των δύο αδελφών απ' τη κεντρική Ευρώπη και τη Μεγάλη Μοραβία ήταν οριστική, τότε, σαφώς, ο τελικός προορισμός της πρεσβείας ήταν πίσω στον Αυτοκράτορα κι όχι στη Ρώμη. Οι δύο αδελφοί εκτελούσαν αυτοκρατορικές διαταγές, απ' εκεί ξεκίνησαν και εκεί έπρεπε να επιστρέψουν για να ενημερώσουν το Ιερόν Παλάτιον περί της αποστολής τους. Στο ζήτημα του αρχικού προορισμού, όπου θα χειροτονούνταν οι Σλάβοι μαθητές των Αυταδέλφων, ο V. Vavrinek θεωρεί

Κότσελ, στην περιοχή της λίμνης Balaton (135 περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Βουδαπέστης). Η έδρα του Κότσελ δεν βρισκόταν στην κύρια διαδρομή απ' το Camunto, προς την Ενετία (ή Ακυληία) και συνεπώς έπρεπε να κάνουν μια παράκαμψη. Ο J. Kúttnik Šmálon, ο οποίος μελέτησε το ζήτημα, πιστεύει ότι η αποστολή, αφού εξήλθε της επικράτειας του Σβιατοπλούκ, έφθασε στην πόλη Sabaria της Ουγγαρίας (στα σύνορα με την Αυστρία, ανατολικά του Graz). Απ' εδώ, ύστερα από μια πορεία 80 χλμ. έφθασαν στον αρχαίο ρωμαϊκό οικισμό Valcum (σημ. Keszthely-Fenekpuszta), νότια της λίμνης Balaton. Ο δρόμος προς την Ενετία (ή Ακυληία) διερχόταν τις πόλεις Ptuj, Celie και Λιουμπλιάνα. Η απόσταση, απ' την Μεγάλη Μοραβία, και με την παράκαμψη προς το Μόζαμπρουκ (λίμνη Balaton), έως την Ενετία, υπολογίζεται στα 801 χλμ. και πιθανώς να διήρκησε είκοσι ημέρες.³⁴⁸

Όταν έφθασαν στην Ενετία, σύμφωνα με τον ΒΚ, κάποιοι Λατίνοι ιερείς της πόλεως, που θεωρούσαν το έργο του αντικανονικό, τον κατηγορήσαν. Ο δε Κύριλλος υποστήριξε με αδιάψευστα στοιχεία την διδασκαλία του. Τότε, καταφθάνει ένας πρεσβευτής του Πάπα με μια επιστολή, με την οποία τους καλεί στην Ρώμη. Η πορεία που ακολούθησαν θα πρέπει να ήταν η εξής: απ' την Ενετία, μετέβησαν στην Ραβέννα, ύστερα στο Rimini. Εδώ ξεκινούσε η Via Flaminia, η οποία οδηγούσε κατευθείαν στη Ρώμη. Διέσχισαν, ούτως, τις πόλεις Pesaro, Fano, Nocera Umbra, Spolento, Terni και Narni. Κατά τον J. Kúttnik Šmálon, η διάρκεια του ταξιδιού υπολογίζεται στις δύο εβδομάδες. Κατά τον J. Cibulka, ο οποίος έκανε χρήση και της γραπτής πηγής, Δρομολόγιο Antoníní³⁴⁹, προκειμένου να μετρήσει τις αποστάσεις μεμονωμένων σημαντικών σταθμών εφοδιασμού και επικοινωνίας και έθεσε ως αφητηρία το Camuntum, ενώ υπέθεσε ότι ο Κωνσταντίνος και ο Μεθόδιος και οι ακόλουθοί τους πορεύονταν κατά μήκος της Οδού του Ήλεκτρον, με στάση στην λίμνη Balaton. Η πρεσβεία διέσχισε τις πόλεις Σοπρόν, Σζομπαθέλι, Βάλκουμ, Zalaszentgrot, Πτούι, Τσέλιε, Εμόνα και Altinum. Η απόσταση αυτή (Μοραβία-Ενετία), μαζί με την επίσκεψη στην επικράτεια του Κότσελ, υπολογίζεται στα 801 χλμ. Απ' την Μοραβία, μέχρι την Ρώμη, η απόσταση είναι περίπου 1321 χλμ. και θα μπορούσε να ολοκληρωθεί σε 33 ημέρες, εάν κάλυπταν περί τα 40χλμ. ημερησίως.³⁵⁰

το Grado (βορειοανατολικά της Ενετίας, πλησίον της Ακυληίας), το οποίο τότε ήταν Πατριαρχείο. Σίγουρο είναι πάντως το πέρασμα της αποστολής απ' την Ενετία και κατά την επιστροφή, λόγω του σημαντικού λιμανιού της και της ισχυρής, ανώτατης εκκλησιαστικής ιεραρχίας, η οποία είχε την εξουσία να τελέσει χειροτονία. Βλ. περισσότερα, Ivanič & Lukáčová, *Svätý Metod na misijných a diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti)*, σ. 655-656.

³⁴⁸ Ivanič & Lukáčová, *Svätý Metod na misijných a diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti)*, σ. 656.

³⁴⁹ Antonine Itinerary (*Itinerarium Antonini Augusti*), πρόκειται περί μιας ανωνύμου συλλογής ποικίλων χειρσίων και θαλασσίων διαδρομών (οι δεύτερες πιο συνοπτικά). Στο εσωτερικό μνημονεύονται περί τις 2740 ονομασίες τόπων και οδών και σώζεται σε περίπου 50 χειρόγραφα, με το παλαιότερο να ανάγεται στον Ζ' αιώνα. Όλα τα δρομολόγια ήταν εντός της Ρωμαϊκής επικράτειας και συγκεντρώθηκαν, περίπου, το 300 μ. Χ. Βλ. περισσότερα, Συλλογικό, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, vol. 1 (A-I), Oliver Nicholson (ed.), σ. 89-90.

³⁵⁰ Ivanič & Lukáčová, *Svätý Metod na misijných a diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti)*, σ. 656-657.

3. Απ' τη Ρώμη, πίσω στην Παννονία και τη Μεγάλη Μοραβία

Μετά την κοίμηση του αδελφού του, το 869, ο Μεθόδιος στάλθηκε, με την ιδιότητα του παπικού λεγάτου στον Κότσελ, ο οποίος τον απέστειλε πίσω στη Ρώμη, μαζί με είκοσι άρχοντες για να χειροτονηθεί επίσκοπος Παννονίας, απ' το πάπα Αδριανό Β'. Ως έδρα είχε το Σίρμιον (τη σύγχρονη Srijemska Mitrovica). Αργότερα, ο Μεθόδιος επέστρεψε και πάλι στην Ρώμη (880 μ. Χ.), διότι τον είχε προσκαλέσει ο πάπας Ιωάννης Η' (872-882), τον Ιούνιο του προηγούμενου έτους. Κατά την πορεία του προς την έδρα του πάπα, ίσως, και να πέρασε απ' το Reichenau, διότι στο τοπικό μοναστήρι σώζεται ένα έγγραφο, το περίφημο *Liber confraternitatum*, στο οποίο ο Μεθόδιος μνημονεύεται με ελληνικούς χαρακτήρες, ως *επίσκοπος Μεθόδιος*. Η στάση εδώ υπολογίζεται μεταξύ των ετών 869 και 885. Κατά την επάνοδό του απ' την Ρώμη, μετέβη απ' ευθείας στη Μεγάλη Μοραβία, μέσω Via Flaminia, Ρίμινι, Ραβέννας, Ενετίας, Altinum, Λιουμπλιάνια, Kelje, Πτούι, Szombathely, Σοπρόν, Μπρατισλάβα, Τρνάβα (πιθανώς και Νίτρα) και τέλος άφιξη στην Μεγάλη Μοραβία. Κατά τον J. Cibulka, η συνολική απόσταση, Ρώμης-Μεγάλης Μοραβίας, ανέρχεται στα 1161 χλμ. και μπορεί να καλυφθεί σε 29 ημέρες.³⁵¹

Η περιοχή δράσης της βυζαντινής αποστολής, υπό τους Αγίους Κυρίλλου και Μεθοδίου, συμπίπτει με την επικράτεια του Ραστισλάβ και Σβιατοπλούκ. Συνεπώς, θα πρέπει να συμπεριληφθούν αρχαίοι οικισμοί, οχυρά, μοναστήρια που θεμελιώθηκαν στα βήματα των Αγίων. Πρόκειται δηλαδή για το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας, το οποίο εκλαμβάνεται ως το πρώτο κοινό κράτος των Τσεχών και Σλοβάκων.³⁵² Ο ακριβής προσδιορισμός των ορίων και της εξουσίας του Μοραβού πρίγκιπα παραμένουν ένα σύνθετο ζήτημα³⁵³, παρ' όλα αυτά, εντός θα πρέπει να οι οχυρωματικοί οικισμοί του Mikulčice, Staré Město – Uherské Hradiště, Rohansko, Staré Zámky κ. α.³⁵⁴ Δεδομένου δε ότι ο Μεθόδιος ακολουθούσε τον Μοραβό Πρίγκιπα στις διάφορες στρατιωτικές επιχειρήσεις του, τότε θα πρέπει να δεχθούμε και την περιοχή της δυτικής Τσεχίας (μαζί με την Πράγα), της νότιας Πολωνίας, βορειοδυτικής Ουγγαρίας και ολόκληρη την Σλοβακία.

Το πολιτιστικό πρόγραμμα διαδρομών των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου: ένα σύντομο ιστορικό

Η απόδοση τιμών στους Αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο απ' τους Σλαβικούς λαούς της Ευρώπης δεν είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο. Όπως αναφέραμε, σε προηγούμενο κεφάλαιο, η τιμήσή τους ξεκίνησε, ήδη, απ' την κοίμησή τους και στη συνέχεια διαδόθηκε και σε

³⁵¹ Ivanič & Lukáčová, *Svätý Metod na misijných a diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti)*, σ. 657-658.

³⁵² Wihoda, *From the Moravians to Great Moravia and back again*. Στο: Συλλογικό, *Great Moravia and the Beginnings Of Christianity*, Pavel Kouřil (ed.), σ. 49.

³⁵³ Poláček, *Great Moravia, the Power Centre at Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure*. Στο: *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*. Brno 2008, 11-44, Anthropological and epidemiological characterization of Great-Moravian population in connection with the social and economic structure, σ. 11-44.

³⁵⁴ Πολύ βοηθητικός, σ' αυτό το σημείο, είναι Poláček, *Great Moravian Elites From Mikulčice*, σ. 16, χάρτης 1.

περιοχές, που έδρασαν οι μαθητές τους (Βαλκάνια, Ανατολική Ευρώπη). Αντιθέτως, η ιδέα θέσπισης μιας πολιτιστικής διαδρομής αφιερωμένης στα δύο αυτά λαμπρά πρόσωπα είναι ένα πρόσφατο γεγονός. Για πρώτη φορά, μια πολιτιστική διαδρομή υπό αυτή τη θεματική έγινε, το 2011. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει την ιστορική εξέλιξη και διαδικασία της δημιουργίας της πρώτης οργανωμένης Ευρωπαϊκής πολιτιστικής διαδρομής στην Δημοκρατία της Τσεχίας, την περίοδο εκείνη.³⁵⁵

Πίνακας 2: Περίληψη των δραστηριοτήτων του ερευνητικού σχεδίου ΕΠΔΑΚΜ

<i>Έτος</i>	<i>Δραστηριότητα</i>
2008	Δημιουργία της πρώτης ολοκληρωμένης προσφοράς προϊόντος θρησκευτικού τουρισμού
2011	Η περιφέρεια Zlín και η Τουριστική Αρχή της Ανατολικής-Μοραβίας έγιναν μέλη του Camminid' Europa
2011	Πρώτες σκέψεις για την θέσπιση των Πολιτιστικών Διαδρομών των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου
2012	Πρώτο Διεθνές Συνέδρια περί της ΕΠΔΑΚΜ στη Modrá, της Δημοκρατίας της Τσεχίας
2012-14	Συμμετοχή της περιφέρειας Zlín στο διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα CERTESS περί των Ευρωπαϊκών Πολιτιστικών Διαδρομών
2013	Τίμηση των 1150ης επετείου των Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Δημοκρατία της Τσεχίας, Σλοβακίας και άλλων Ευρωπαϊκών Κρατών
2013	Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο περί της ΕΠΔΑΚΜ στο Velehrad, της Δημοκρατίας της Τσεχίας
2013	Εκκίνηση της Μονίμου Γραμματείας του Συνδέσμου της ΕΠΔΑΚΜ, στο Zlín
2014	Έγκριση του λογοτύπου για την ΕΠΔΑΚΜ απ' το Συμβούλιο της περιφέρειας Zlín
2014	Τα ερευνητικά προγράμματα της ΕΠΔΑΚΜ αποκτούν διεθνή και Ευρωπαϊκό χαρακτήρα, λόγω της εισόδου μελών απ' την Σλοβακία, Ιταλία κ. α.
2014	Τρίτο Διεθνές Συνέδριο περί της ΕΠΔΑΚΜ στο Staré Město, της Δημοκρατίας της Τσεχίας
2015	Εφαρμογή του ερευνητικού σχεδίου «Κύριλλος και Μεθόδιος – η αυθεντική ιστορία της χώρας μας (Δημοκρατία της Τσεχίας)»
2015	Διοργανώνονται οι εκδηλώσεις: Η ταξιδιωτική έκθεση της ΕΠΔΑΚΜ – Το Μοραβιανό Μουσείο στο Μπρνο· το “Nitra Milá Nitra” και οι άγιοι τιμούνται απ' τη Σύγκλητο της Δημοκρατίας της Τσεχίας
2015	Αίτηση του ερευνητικού σχεδίου «Ιερός Χώρος (Holi-Space) στο Interreg του Κεντρικού Ευρωπαϊκού Προγράμματος
2015	Ανάμειξη στις προετοιμασίες της περιφέρειας Zlín στις εκδηλώσεις «Προσκυνηματικές Διαδρομές των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, διαδρομή 11» εντός του Interreg V-A προγράμματος
2015	Προετοιμασία του σχεδίου έργου «Εταιρική σχέση και ενεργά θεσμικά δίκτυα ως μια βάση για την αποτελεσματική διαχείριση και δημιουργία του Κυρίλλου και του Μεθοδίου Διαδρομή στις παραμεθόριες περιοχές Μοραβίας-Σλοβακίας»
2015	Υποβολή αίτησης έργου "Route2Roots - Ακολουθώντας τα βήματα του αρχαίες χώρες στην περιοχή του Δούναβη. Επιστρέφοντας στις ρίζες του αναζητώντας μια κοινή ταυτότητα, πολιτισμός και ιστορία ως απαραίτητη παραδοχή για την διατήρηση των

³⁵⁵ Jurigová & Tučková, *European Cultural Routes as a Tourist Phenomenon*. Στο: Czech Hospitality and Tourism Papers, vol. XII, issue 26/2016, σ. 92-93.

	κοινών αξιών)
2015	Συνεδρίαση της Τακτικής και Έκτακτης Γενικής Συνέλευσης του Σωματείου το ΕΠΔΑΚΜ· σύσταση των Συντονιστικών και Ακαδημαϊκών Επιτροπών του Ένωση
2015	Τέταρτο Ετήσιο Συνέδριο του Συνδέσμου του ECRSCM με θέμα «Αναπτυξιακές δραστηριότητες της Πολιτιστικής Διαδρομής Κυρίλλου και Μεθοδίου»
2015	Παρουσίαση αριό την Ένωση του ECRSCM στο ριλαίσιο του «Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος και η Πριμπίνα γιορτάζουν στη Νίτρα (Nitra Milá Nitra)»
2015	Συμμετοχή σε ημερίδα για διαχειριστές έργων πιστοποιημένων και υποψήφιων πολιτιστικές διαδρομές που διοργανώνει το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών
2015	Χορήγηση του καθεστώτος «Υποψήφια Πολιτιστική Οδός του Συμβουλίου της Ευρώπης»
2015	Παρουσίαση σε δημάρχους και πολιτιστικούς φορείς για τους Ευρωπαϊκούς Πολιτιστικούς Δρόμους των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στο Τρεντσίν
2015	Δημιουργία ημερολογίου εκδηλώσεων για το 2016 σε σχέση με τους Ευρωπαϊκούς Πολιτιστικούς Δρόμους των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου
2015	Δημιουργία του Σχεδίου Δράσης 2016 για τις Ευρωπαϊκές Πολιτιστικές Διαδρομές των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου
2021	Έγκριση ΕΠΔΑΚΜ απ' το Σ.τ.Ε και ένταξη στις Ευρωπαϊκές Διαδρομές

Σύμφωνα με τον επίσημο καταστατικό χάρτη της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, το πρόγραμμα αποτελεί, πλέον, ένα εγκεκριμένο μέλος των Πολιτιστικών Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Οι δραστηριότητες όλου του δικτύου των μελών έχει, απ' την ίδρυση του συνδέσμου το 2013, συνεισφέρει στην εξάπλωση και θέσπιση διαδρομών σ' ολόκληρη τη παρά τον Δούναβη περιοχή. Μέσω της επικοινωνίας με το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο των Πολιτιστικών Διαδρομών, το οποίο συνδράμει τις προτεινόμενες νέες πολιτιστικές διαδρομές μέχρι την έγκρισή τους απ' το Συμβούλιο της Ευρώπης, η εφαρμογή της διαδρομής και η παρακολούθηση της μακροπρόθεσμης πορείας της, ήταν μεταξύ των ενδιαφερόντων και εξέλιξης της Κυριλλομεθοδιανής Διαδρομής.³⁵⁶

Σύμφωνα και με τις προϋποθέσεις του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Πολιτιστικών Διαδρομών, τέσσερις κύριοι πυλώνες έχουν οριστεί, η δημιουργία τω οποίων βασίζεται στην συνεργασία των θεμάτων και σε διάφορα στάδια εξέλιξης.³⁵⁷

Πυλώνας 1

Θεματικό πλαίσιο και ταυτοποίηση των στρατηγικών τοποθεσιών

Η επιλεγμένη θεματική της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αυταδέλφων πρέπει να αποσαφηνιστεί σ' ένα ενοποιημένο διεθνές πλαίσιο – γεωγραφική θέση, χρονικό πλαίσιο ή να συνδεθεί με μια ταυτότητα. Πρέπει, πρωτίστως, να είναι βαθιά ριζωμένη, γενικότερα, με τις αποδεκτές ευρωπαϊκές αξίες, καθώς και τις αρχές της μοναδικότητας της Ευρώπης. Το

³⁵⁶ European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, *Partnerships and active institutional networks of the in the Moravian-Slovak border region Cyril and Methodius Route*, σ. 6.

³⁵⁷ European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, *Partnerships and active institutional networks of the in the Moravian-Slovak border region Cyril and Methodius Route*, σ. 6.

θέμα πρέπει να έχει επιστημονική βάση, να παρέχεται έρευνα, ποιότητα, ερμηνεία και παρουσίαση του θέματος.

Πυλώνας 2

Ενίσχυση του δικτύου συνεργασίας της Κυριλλομεθοδιανής Διαδρομής

Η λειτουργία της διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου βασίζεται στη συνεργασία θεμάτων δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Το πρώτο βήμα είναι μια ανάλυση των θεμάτων σε τοπικό, περιφερειακό, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και ο προσδιορισμός του βαθμού της συμμετοχής τους στην προετοιμασία και εκτέλεση των αναπτυξιακών δραστηριοτήτων της Διαδρομής των Κυρίλλου και Μεθοδίου. Μέσω τακτικών επεξεργασιών των θεμάτων, το δίκτυο ενισχύεται και δημιουργούνται ευκαιρίες για το εκτέλεση νέων έργων.

Πυλώνας 3

Στρατηγική και πλάνο δράσης της Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Χωρίς ορθολογικό καθορισμένο στόχο, στρατηγική και διαδικασίες, η επίτευξή της δεν μπορεί να εξασφαλίσει την αιεφόρο ανάπτυξη, που η διαχείριση της Διαδρομής Κυρίλλου και Μεθοδίου αποσκοπεί στην επίτευξη σε όλα τα επίπεδα. Δημιουργία γνώσεων σχετικά με τη βάση με τη μορφή βάσης δεδομένων ορθής πρακτικής, ενώ η ταυτόχρονη παρουσίαση, αυτής της πρακτικής απευθείας στην τοποθεσία, ήταν το πρώτο βήμα προς την καλύτερη γνώση της γεωγραφικής θέσης και έμπνευσης για τη σύνταξη μια αναπτυξιακής στρατηγικής και σχεδίου δράσης για την διαδρομή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου.

Πυλώνας 4

Στοχευόμενη προώθηση

Το θεματικό πλαίσιο της Διαδρομής Κυρίλλου και Μεθοδίου ορίστηκε το 2018, τα κοινά και καθοριστικά σημεία είναι η ζωή, η παρουσία, η εργασία και η σχετική παράδοση των έργων των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Η πρωταρχική συμβολή των έργων τους είναι η διάδοση του Χριστιανισμού και η σχετική ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Με βάση αυτόν τον ορισμό, έχουν εντοπιστεί συνολικά 48 τοποθεσίες στη Διαδρομή Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Μοραβία-Σλοβακία παραμεθόρια περιοχή, τα οποία παρουσιάζονται σε μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων.

Από το «άυλο» στο «υλικό»

Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος και η κληρονομιά τους, ως πολιτισμικό αγαθό και ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, μπορούν και πρέπει να τεθούν στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης με τρόπο βέβαια που δεν ευτελίζει τον

πολιτισμό αλλά τον αξιοποιεί. Θα πρέπει να ειπωθεί ως μέσο προώθησης της ιδέας της κοινής κληρονομιάς των διαφόρων σλαβικών λαών και την ενίσχυση της μνήμης και της καταγωγής τους, απ' τον ελληνικό κόσμο και το Βυζάντιο.

Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος ήταν Έλληνες, καταγόμενοι απ' την Θεσσαλονίκη. Η δράση τους ήταν εφαρμογή των εντολών του Αυτοκράτορος. Συνεπώς, η ανάδειξη των Αγίων αυτών καθ' αυτών, όσο και της κληρονομιάς τους, σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, αποτελεί έναν υψηλής προτεραιότητας στόχο, συνδεδεμένος με την εφαρμογή εντός της Ελλάδος της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς.³⁵⁸ Υπ' αυτό το πλαίσιο, πρέπει να ομολογήσουμε πως τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η αναθέρμανση της μνήμης τους, όχι μόνο στη Βόρεια Ελλάδα, αλλά και στην πρωτεύουσα. Στην Αθήνα, οι Άγιοι τιμούνται απ' την Ι. Μητρόπολη Ιλίου και Αχαρνών³⁵⁹, η οποία έχει ανεγείρει και παρεκκλήσιο προς τιμήν τους. Προσφάτως δε διοργανώθηκε συνέδριο, με τη συμμετοχή Ελλήνων σλαβολόγων και του Πρεσβευτή της Σλοβακίας στην Ελλάδα.³⁶⁰

Το καθοριστικό έργο κι η κληρονομιά των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, κυρίως, στους Σλαβικούς λαούς, εμπεριέχει στοιχεία υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά συμπεριλαμβάνονται η γλώσσα, η γραφή και παιδεία, οι σκέψεις, ιδέες, η τέχνη, τα συμβολικά και γνωστικά συστήματα κι η σκέψη. Τούτο περιλαμβάνει, για παράδειγμα, τους Σλαβικούς χαρακτήρες του αλφαβήτου – δημιουργήμα του Αγίου Κυρίλλου. Η Σλαβική γλώσσα και λογοτεχνία, η σύσταση λειτουργικών κειμένων και των πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και προγραμμάτων εμπνευσμένων απ' την οσιότητα και διδασκαλία των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, είναι μερικές πτυχές της άυλης αυτής κληρονομιάς.³⁶¹

Η δε υλική αποτελείται από απτά αντικείμενα, τα οποία μπορεί κανείς να επισκεφθεί και να θαυμάσει στους διάφορους εκθεσιακούς χώρους. Τέτοια είναι επιγραφές και κείμενα σε πέτρα, σε περγαμηνές, σε χαρτί ή πάνω σε σοβά, καθώς και οι διάφορες τοποθεσίες και αντικείμενα, τα οποία σχετίζονται με σημαντικά γεγονότα και στάδια της ζωής τους. Ο κατάλογος των τοποθεσιών αυτών αφορά περιοχές, κυρίως, της πρώην Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (κυρίως της περιοχής της σημερινής Ελλάδος και Τουρκίας), του κράτους της Μεγάλης Μοραβίας (ήτοι τις σημερινές Δημοκρατία της Τσεχίας και Σλοβακίας), Κάτω Παννονίας (δηλαδή Ουγγαρία, Σλοβενία, Σερβία, Κροατία) και το Παπικό Κράτος (ουσιαστικά το Βατικανό). Σ' αυτά, ο ενδιαφερόμενος καλείται να επισκεφθεί ιερά

³⁵⁸ Βλ. περισσότερο, Μοίρα, Θρησκευτικός Τουρισμός και Προσκύνημα: Πολιτικές – Διαχείριση - Αειφορία, σ. 307-316.

³⁵⁹ Ιερά Μητρόπολη Ιλίου, (Ι. Ν.) Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου Ολυμπιακού χωριού, <https://imiliiou.gr/naos/enoriai-koι-ieroi-naoi/content/agion-kyrilloy-kai-methodi-oy-olympiakoy-xor-iy> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

³⁶⁰ Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Κύριλλος και Μεθόδιος: Η συμβολή τους στη θρησκευτική και πολιτισμική διαμόρφωση τής Εύρώπης ως παράγοντας ένότητας και συνεργασίας των λαών της - Ολυμπιακό Χωριό, 3 Μαΐου 2014, Παύλος Μ. Γεωργίου (επιμ.), Ολυμπιακό Χωριό 2015, Ιερά Μητρόπολις Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως.

³⁶¹ Vukoja, *The Cultural Route of Saints Cyril and Methodius Scholarly Basis*, σ. 5.

κτίρια, αγάλματα, πίνακες, αρχαιολογικά ευρήματα και τοποθεσίες, ιστορικά πάρκα, οχυρά των πρώιμων Σλάβων, μουσεία, γκαλερί, βιβλιοθήκες και διάφορες κατά τόπους εκθέσεις. Επιπλέον, στο πρόγραμμα εντάσσονται και διάφορες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, όπως εργαστήρια, σχολεία, σεμινάρια, συνέδρια και γενικώς οτιδήποτε στοχεύει στην προώθηση της γνώσης της Γλαγολιτικής, Παλαιοσλαβονικής και Κυριλικής Γραφής. Η διαδρομή των Αγίων αυτών Θεσσαλονικέων ανδρών στοχεύει στην αιχμαλώτιση απ' τους ενδιαφερόμενους της αυθεντικότητας, ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς σχετιζόμενης με τους Κύριλλο και Μεθόδιο.

Κριτική ανάλυση της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Στο υποκεφάλαιο αυτό θα αναλυθούν τα σημεία υπεροχής και αδυναμίας, παρατίθενται μερικές ευκαιρίες και κάποιες προτάσεις βελτίωσης της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου.³⁶²

Σημεία Υπεροχής

α) Ποιότητα των δημοτικών εγκαταστάσεων των δήμων, κατά μήκος των μονοπατιών της διαδρομής

β) Επαρκείς δυνατότητες στέγασης και γαστρονομίας στους δήμους, κατά μήκος των μονοπατιών της διαδρομής

γ) Άριες εγκαταστάσεις και επίπεδο παρεχόμενων υπηρεσιών στο πλαίσιο των πολιτιστικών ιδρυμάτων και του περιβάλλοντός τους

δ) Ευαισθητοποίηση και σημασία του (πολιτιστικού) τουρισμού για τους δήμους, ιστορικούς χώρους, περιοχή

ε) Θετική εμπειρία με συμμετοχή σε καθιερωμένες «πιστοποιημένες» υπηρεσίες/δίκτυα/δίκτυα/έργα σε τοπικό και ευρύτερο επίπεδο

στ) Εμπειρία με την ενεργό συμμετοχή σε δραστηριότητες πολιτιστικού τουρισμού

ζ) Πυκνό δίκτυο μεταφορών

η) Ικανοποιητική γειτνίαση των κόμβων μεταφορών

ι) Καλή κατάσταση τμημάτων ιστορικών χώρων

³⁶² European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, *Partnerships and active institutional networks of the in the Moravian-Slovak border region Cyril and Methodius Route*, σ. 14.

Αδυναμίες

- α) Χαμηλό ποσοστό ανταπόκρισης
- β) Η Διαδρομή Κύριλλου και Μεθοδίου γενικά στερείται ενδιαφέροντος από τους ενδιαφερόμενους στο σύνολό τους
- γ) Υψηλότερες προσδοκίες από τη Διαδρομή Κυρίλλου και Μεθοδίου σε σχέση με την προθυμία να συμμετέχουν ενεργά σε δραστηριότητες
- δ) Ανεπαρκές επίπεδο παρουσίασης των ιστορικών χώρων
- ε) Οι ιστορικοί χώροι βρίσκονται εν μέρει σε μη ικανοποιητική κατάσταση

Ευκαιρίες

- α) Θετική αξιολόγηση της ιδέας της Διαδρομής Κυρίλλου και Μεθοδίου
- β) Προθυμία συμμετοχής στις δραστηριότητες της Διαδρομής Κυρίλλου και Μεθοδίου σε όλους ομάδες ενδιαφερομένων
- γ) Υποστήριξη της Διαδρομής Κύριλλου και Μεθοδίου με τη μορφή διανομής διαφημιστικού υλικού
- δ) Υψηλός βαθμός προσδοκίας για τη λήψη υποστήριξης από τη Διαδρομή του Κυρίλλου και του Μεθόδου προς τους ενδιαφερόμενους φορείς (προώθηση, αύξηση του αριθμού των τουριστών, όφελος για την περιφέρεια, τους δήμους και μεμονωμένες οντότητες)
- ε) Συνειδητοποίηση της παράδοσης του Κυρίλλου και του Μεθόδου στην τοποθεσία / περιοχή
- στ) Προθυμία για στήριξη του πολιτιστικού τουρισμού αυτού καθαυτού (διαμονή, εκπτώσεις στις υπηρεσίες / προϊόντα)

Προτάσεις βελτίωσης

- α) Υψηλότερος βαθμός προαγωγής απαιτείται από τις συνδέσμους που ιδρύουν την περί τους Αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο Διαδρομή (προτιμώμενα κανάλια: ενημερωτικά δελτία ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, προσωπικές επισκέψεις εκπροσώπων της Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου)
- β) Σαφής και μη διφορούμενος ορισμός της αποστολής της Διαδρομής Κυρίλλου και Μεθοδίου και το όφελός της για τα ενδιαφερόμενα μέρη

γ) Δόμηση της εικόνας μιας αξιόπιστης οντότητας, ιδιαίτερα μεταξύ των εκκλησιαστικών θεσμών και των πολιτιστικών κέντρων / ιστορικών

δ) Αξιοποίηση θετικής προσέγγισης και ανοίγματος στα ενδιαφερόμενα μέρη με στόχο την αύξηση και διεύρυνση της ενασχόλησής τους με τις δραστηριότητες της Διαδρομής του Κυρίλλου και του Μεθόδιου

ε) Διάδοση παραδειγμάτων ορθής πρακτικής μεταξύ «αναποφάσιστων»

Κύρια Θεματική της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Ο κύριος άξονας ή πλαίσιο της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου σχετίζεται με τον βίο, την παρουσία, το έργο και την σχετιζόμενη παράδοσή τους. Όπως, σοφά, δήλωσαν σπουδαίοι θρησκευτικοί και πολιτικοί ηγέτες και επιστήμονες, το έργο τους συνέβαλε τα μέγιστα στην αναπτυξιακή εξέλιξη των Σλαβικών λαών, στην καλλιέργεια της κοινής Χριστιανικής ρίζας της Ευρώπης.

Η κύρια συμβολή του έργου τους είναι η διάδοση της Χριστιανοσύνης και της διδασκαλίας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, με πυρήνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, στην κεντρική Ευρώπη. Άμεσα συνδεδεμένη είναι κι η εξέλιξη της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης στις περιοχές, όπου κήρυξαν (συνέβαλαν στην έξοδο της φυλετικής οργάνωσης των διαφόρων σλαβικών φυλών και στη συσπείρωση γύρω απ' την κεντρική εξουσία ενός πρίγκιπα – Ραστισλάβου, Σβιατοπλούκ). Αναπόσπαστο κομμάτι της επιρροής τους ήταν η διάδοση της επιστήμης και του πολιτισμού.³⁶³

Ο βίος και το έργο των Αγίων Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου – Κυρίλλου και του αδελφού του Μεθοδίου αποτελούν το θεμελιώδες μοτίβο για την αναζήτηση της πολιτιστικής και πνευματικής ταυτότητας της νότιας, ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης. Οι δύο αυτές άγιες προσωπικότητες αποτελούν το σύμβολο των θεμελιωδών αξιών του ευρωπαϊκού πολιτισμού, στην παιδεία και στο διάλογο μεταξύ των θρησκειών, πολιτισμών και εθνών.³⁶⁴ Το έργο τους είχε μεγαλύτερη επίδραση στα σλαβικά κράτη. Η επιρροή τους αντικατοπτρίστηκε, όχι μόνο, στην εποχή τους, αλλά και αργότερα, όταν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία εθνικής ταυτότητας των Σλαβικών Κρατών.³⁶⁵ Η αποστολή

³⁶³ Βλ. περισσότερα, Πατούρα-Σπανού, *Από την Παγκοσμιότητα των Θρησκευτικών Παρεμβάσεων του Ιουστινιανού στην Οικουμενικότητα της Μεγάλης Ιεραποστολής των αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου: Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*. Στο: Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων, 28-30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 625-636.

³⁶⁴ Βλ. περισσότερα Ιωαννίδης, *Η Εγκύκλιος Επιστολή "Απόστολοι των Σλάβων" του πάπα Ιωάννη Παύλου Β': Διάλογος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με το παρελθόν και το μέλλον*. Στο: *Fragmenta Hellenoslavica*, 3, 2016, σ. 59-67 και Hetényi & Ivanic (2021), *The Contribution of Ss. Cyril and Methodius to Culture and Religion*, Religions 12: 417. (DOI: <https://doi.org/10.3390/rel12060417>).

³⁶⁵ Ivanov, Petko, *The Controversial Saints: Representations of Cyril and Methodius in Modern Slavic History: Chronology and Theses* (1996). Slavic Studies Faculty Publications. 11, <http://digitalcommons.conncoll.edu/slavicfacpub/11> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

τους στη κεντρική Ευρώπη – παρ’ ότι απέτυχε – σε βάθος χρόνου, επέτυχε το σκοπό της κι άφησε ανεξίτηλο το στίγμα της στην πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης, με τη μορφή ενός νέου αλφαβήτου, το οποίο απευθυνόταν, τόσο στους Σλάβους της κεντρικής Ευρώπης, αλλά και σ’ εκείνους της νότιας και ανατολικής.

*Υποενότητες της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου*³⁶⁶

Η Θρησκεία και η Πίστη αποτελούν μια υποενότητα, που ενώνει μια εκτεταμένη ευρωπαϊκή γεωγραφική περιοχή, όπου έδρασαν οι ίδιοι οι Άγιοι. Αποτελείται απ’ το ανατολικό τμήμα της ακτογραμμής της Μαύρης Θάλασσας και της Θάλασσας του Αζόφ, η οποία ήταν η τοποθεσία της πρώτης γνωστής αποστολής τους. Το Βυζάντιο, ως τόπος γέννησης, εκπαίδευσης και πρώτων δραστηριοτήτων τους, περιοχές του κεντρικού Δούναβη ως περιοχή της κύριας δραστηριότητάς τους· το ανατολικό τμήμα της Φραγκικής Αυτοκρατορίας (Αυστρία, Βαυαρία) ως τόπος φυλάκισης του Αγίου Μεθοδίου. Περιοχή των Ανατολικών Άλπεων (σημερινή Σλοβενία), βόρειο τμήμα της σημερινής Κροατίας και βόρειο τμήμα της Ιταλίας, μέσω των οποίων και οι δύο πεζοπορούσαν στο δρόμο τους για να επισκεφτούν τον πάπα στη Ρώμη, φέρνοντάς του τα λείψανα του Αγίου Κλήμη και μέσω του οποίου ο Άγιος Μεθόδιος επέστρεψε στη Μεγάλη Μοραβία. αλλά και τα Βαλκάνια, όπου αργότερα εργάστηκαν οι μαθητές του Μεθοδίου, ύστερα απ’ την εκδίωξή τους από τη Μεγάλη Μοραβία. Επιπλέον, η πίστη αντιπροσωπεύει μια υποενότητα, η οποία συνδέει την ανατολική, νότια με την δυτική και βόρεια Ευρώπη, και όχι μόνο των δύο παλαιότερων χριστιανικών δογμάτων - του Ανατολικού Ορθοδόξου δόγματος και του Ρωμαιοκαθολικού -, αλλά και της προτεσταντικής διδασκαλίας.

Η Παιδεία, ο πολιτισμός και η τέχνη ως επιμέρους θέματα είναι ένα άλλο καθοριστικό σημείο των έργων του Αγίου Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και του Αγ. Μεθοδίου. Επιτρέπει όχι μόνο τη γεωγραφική σύνδεση των προαναφερθεισών περιοχών αλλά και μια χρονική σύνδεση. Η πολιτιστική επιρροή τόσο των μελετητών όσο και των έργων τους εκδηλώθηκε όχι μόνο κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Μέσω της εφεύρεσης της γλαγολιτικής γραφής, της μετάφρασης των ευαγγελίων στην παλαιοεκκλησιαστική σλαβική γλώσσα και μέσω των δικών τους έργων θέτουν τα θεμέλια για τη σλαβική λογοτεχνία. Όλα τα σλαβικά έθνη στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αισθάνονται δεσμούς με τα έργα τους και η σημασία τους στους τομείς της εκπαίδευσης, του πολιτισμού και της τέχνης είναι ξεκάθαρα εκεί μέχρι σήμερα. Η ζωή και το έργο τους αποτελούν πηγή έμπνευσης για πολλά λογοτεχνικά, μουσικά, καλλιτεχνικά και κινηματογραφικά έργα. Ταυτόχρονα, έδωσαν την ώθηση σε πολλές επιστημονικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες και το κίνητρο για τη δραστηριότητα πολλών επιστημονικών ιδρυμάτων.

Η εύρεση της ταυτότητας ενός ατόμου είναι ένα σημαντικό μέρος στη ζωή κάθε ατόμου αλλά και όλων των εθνών. Το υπόθεμα επιτρέπει την αναζήτηση της ταυτότητας και της

³⁶⁶ European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, *Partnerships and active institutional networks of the in the Moravian-Slovak border region Cyril and Methodius Route*, σ. 8.

αρμονίας των περιοχών και των εθνών. Αντιπροσωπεύει την αναζήτηση για την ανακάλυψη του τι κάνει τις επιμέρους τοποθεσίες μοναδικές και χαρακτηριστικές καθώς και τι κοινό έχουν. Επιτρέπει τη μελέτη τόσο των διακριτών όσο και των κοινών στοιχείων στις πολιτιστικές ρίζες των επιμέρους περιοχών, στα θεμέλια των κρατών, στις παραδόσεις, τα έθιμα, τη γιορτινή και καθημερινή ζωή, αλλά και τις συναλλαγές ή τη γαστρονομία.

Στρατηγικές τοποθεσίες της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου

Ο καθορισμός των στρατηγικών τοποθεσιών ενδιαφέροντος μπορεί να διακριθεί σε τρεις βασικές κατηγορίες, που σχετίζονται με την επιρροή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου:

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι αρχαιολογικές και ιστορικές τοποθεσίες (αρχαιολογικοί χώροι, ιστορικά πάρκα, οχυρωματικές τοποθεσίες της περιόδου της Μεγάλης Μοραβίας, κ.α.), δηλαδή τοποθεσίες, οι οποίες, κατά την διάρκεια της περιόδου της Μεγάλης Μοραβίας, είχαν διοικητικό ρόλο και υπήρξαν πολιτικά και εκκλησιαστικά κέντρα. Είναι άμεσα συνδεδεμένα με τις δραστηριότητές τους. Αυτή η κατηγορία εμπερικλείει τοποθεσίες, που αποτελούν σημεία κλειδιά στην διαδρομή των Κυρίλλου και Μεθοδίου. Στην Μοραβία αυτά είναι: το Breclav – Pohansko, Mikulčice, Olomouc, το συγκρότημα οχυρών στο Staré Město και Uherské Hradiště (παρ' ότι, σήμερα, υπάρχουν δύο ξεχωριστά αστικά κέντρα, κατά την μεσαιωνική περίοδο, αποτελούσαν, πιθανώς, ένα ενιαίο, μοναδικό και εκτεταμένο συγκρότημα με διάφορους τύπους κατοικιών – οχυρωματικών οικισμών, μοναστηριού, απροστάτευτων οικισμών στις γύρω περιοχές) και το Znojmo. Στη Σλοβακία, εντάσσονται το Bratislava-Devín, το κάστρο της Bratislava, Nitra και το Trenčín. Στην Ελλάδα, πρέπει να ενταχθεί ολόκληρη η πόλη της Θεσσαλονίκης. Στην Ιταλία, η περιοχή του Βατικανού και στην Τουρκία, η Κωνσταντινούπολη και κυρίως η Αγία Σοφία.

Στην δεύτερη κατηγορία εντάσσονται μνημεία και σημαντικοί προσκυνηματικοί προορισμοί, συνδεδεμένοι με την Παράδοση των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Ως κανόνας, αυτά αποτελούν μικρότερες ιστορικές τοποθεσίες, συνδεδεμένες με την διάδοση του Χριστιανικού μηνύματος, μετά την κατάρρευση του κράτους της Μεγάλης Μοραβίας. Περιλαμβάνουν ναούς Ρωμανικού τύπου, Μοναστήρια Βενεδικτίνων και τους σημαντικότερους προσκυνηματικούς προορισμούς, που ήταν καθοριστικοί για την άνθιση της Χριστιανικής Παράδοσης.

Η τρίτη κατηγορία αποτελείται από άλλες ιστορικές τοποθεσίες με δυνατή την παράδοση των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Τούτες είναι για παράδειγμα οι τοποθεσίες στο Modrá ή Chotěbuz-Podobora, Rajhrad, στη Μοραβία και Bojné, Svatý Jur, Trnava, στη Σλοβακία.

Στρατηγικός Πίνακας Τοποθεσιών Ενδιαφέροντος της Πολιτιστικής Διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, σε Σλοβακία και Δημοκρατία της Τσεχίας³⁶⁷

Αρχαιολογικοί Χώροι	Ιερές τοποθεσίες και Προσκυνήματα
Bíňa, Σλοβακία	Bratislava-Devín, Σλοβακία
Bojná-Valy, Σλοβακία	Bratislava – Staré Mesto, Σλοβακία
Bratislava-Devín, περιοχή κάστρου, Σλοβακία	Hronský Beňadik, Σλοβακία
Bratislava – Staré Mesto, ανώτερα τμήματα κάστρου, Σλοβακία	Korčany, Ναός της Αγίας Μαργαρίτας της Αντιοχείας, Σλοβακία
Brno-Líšeň, Staré Zámky, Δημοκρατία της Τσεχίας	Kostoľany pod Tribečom, Ναός του Αγίου Γεωργίου, Σλοβακία
Břeclav, Pohansko, Δημοκρατία της Τσεχίας	Křtiny, Δημοκρατία της Τσεχίας
Divinka, Veľký vrch, Σλοβακία	Marianka, κοιλάδα Marianka, Σλοβακία
Ducové, Kostolec, Σλοβακία	Močenok, Σλοβακία
Hradec nad Moravicí, Δημοκρατία της Τσεχίας	Nitrianska Blatnica, Ροτόντα Αγίου Γεωργίου, Σλοβακία
Chotěbuz-Podobora, Δημοκρατία της Τσεχίας	Τμήμα Podbranč: Podzámok, Branč κάστρο, Σλοβακία
Majcichov, Várhely (Valy, Hradište), Σλοβακία	Radhošť, Δημοκρατία της Τσεχίας
Mikulčice, Valy, Δημοκρατία της Τσεχίας	Skalka nad Váhom, Veľká Skala, Σλοβακία
Modrá, Δημοκρατία της Τσεχίας	Svatý Hostýn, Δημοκρατία της Τσεχίας
Mužla-Čenkov, Vilmakert and Orechový sad, Σλοβακία	Šaštín-Stráže, Σλοβακία
Νίτρα, Σλοβακία	Terchová, Σλοβακία
Olomouc, Δημοκρατία της Τσεχίας	Trnava, Σλοβακία
Osvětimany, Δημοκρατία της Τσεχίας	Trstín-Hájíček, Σλοβακία
Pobedim, Hradištia, Σλοβακία	Velehrad, Δημοκρατία της Τσεχίας
Pružina, Mesciská, Σλοβακία	Žarošice, Δημοκρατία της Τσεχίας
Rajhrad, Δημοκρατία της Τσεχίας	
Smolenice, Moľpír, Σλοβακία	
Staré Město and Uherské Hradiště, Δημοκρατία της Τσεχίας	
Starý Tekov, Várhed' (Várhegy), Σλοβακία	
Svätý Jur, Neštich, Σλοβακία	
Tlmače-Lipník, Festunok (Hrádze), Σλοβακία	
Trenčín, Trenčín Castle, Σλοβακία	
Vysoké Pole, Klášťon, Δημοκρατία της	

³⁶⁷ European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, *Partnerships and active institutional networks of the in the Moravian-Slovak border region Cyril and Methodius Route*, σ. 9.

Τσεχίας	
Vyšný Kubín, Ostrá skala, Σλοβακία	
Znojmo, Δημοκρατία της Τσεχίας	

Προτεινόμενες διαδρομές

Κεντρικοί πόλοι της Πολιτιστικής Διαδρομής είναι ο τόπος καταγωγής (Θεσσαλονίκη), δράσης (Τσεχία και Σλοβακία) – και φυλάκισης στη περίπτωση του Μεθοδίου (Γερμανία) – και ταφής (Ρώμη). Σημαντικοί επομένως είναι οι αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία της μεσαιωνικής ιστορίας των παραπάνω περιοχών, καθώς και οι διάφορες πόλεις, τις οποίες διέσχζαν, κατά τα ταξίδια τους.

Αρχικώς, πρέπει να σημειωθεί πως η περίπτωση της Θεσσαλονίκης χρήζει βελτίωσης³⁶⁸, διότι παρ' ότι υφίστανται αρκετά μνημεία – μερικά απ' τα οποία χαίρουν αναγνώρισης απ' την UNESCO – δεν δραστηριοποιείται και ιδιαίτερα στον τομέα των εντόπιων Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, πέραν κάποιων συνεδρίων και εργαστηρίων. Η Θεσσαλονίκη, ως γενέτειρα των δύο αγίων, σαφώς αποτελεί τμήμα της πολιτιστικής διαδρομής. Εκτός αυτού, είναι μια πόλη με μακραίωνη ιστορία και λαμπρά μνημεία, τα οποία μπορεί κανείς να τα επισκεφθεί μέσα από μια διαδρομή. Με αφετηρία τον προσφάτως οικοδομηθέντα Ι. Ν. των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και το μνημείο τους, στον προαύλιο χώρο, προτείνεται μια διαδρομή, η οποία στοχεύει να μυήσει τον επισκέπτη στον παλαιοχριστιανικό χαρακτήρα της πόλης. Προτείνεται η επίσκεψη στα μνημεία της παλαιοχριστιανικής τέχνης, τα οποία συγκαταλέγονται στην κληρονομιά της UNESCO, απ' το 1988³⁶⁹:

- Εκινώντας απ' τα βυζαντινά τείχη, τα οποία προστάτευαν τους κατοίκους της πόλης και απ' τα οποία καιροφυλακτούσε ο Άγιος Δημήτριος, ο προστάτης και πολιούχος της Θεσσαλονίκης, του οποίου ο τάφος μυροβλύζει, στον ομώνυμο Ναό, θα φθάσουμε στην Ροτόντα, με την Αψίδα του Γαλερίου. Χρόνος πρέπει να διατεθεί και για την επίσκεψη στην Αχειροποίητο, Αγία Σοφία και την Μονή του Οσίου Δαβίδ. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, το Ίδρυμα Σλαβικών Σπουδών και φυσικά το Κέντρο Μελέτης Πολιτιστικής Κληρονομιάς Κυρίλλου και Μεθοδίου. Πολύ βοηθητικός είναι κι ο επίσημος τουριστικός οδηγός της πόλης απ' το Υπουργείο Τουρισμού.³⁷⁰

Η πολιτιστική διαδρομή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου διατρέχει τη Τσεχία και συνδυάζει πλήθος ιστορικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών στοιχείων. Άλλωστε, οι

³⁶⁸ Καμπούρη, *Ο Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Διαδρομή Κυρίλλου και Μεθοδίου του Συμβούλιου της Ευρώπης ως Εργαλείο Ανάπτυξης*, σ. 74-75.

³⁶⁹ Καμπούρη, *Ο Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Διαδρομή Κυρίλλου και Μεθοδίου του Συμβούλιου της Ευρώπης ως Εργαλείο Ανάπτυξης*, σ. 76-81.

³⁷⁰ Greece, *Θεσσαλονίκη*, <https://www.visitgreece.gr/el/mainland/macedonia/thessaloniki/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

πολιτιστικές στοχεύουν στην προώθηση, διαφύλαξη και διαφήμιση της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς διαφόρων κρατών και περιοχών.³⁷¹ Εντός της Δημοκρατίας της Τσεχίας, η ανάπτυξη της πολιτιστικής διαδρομής των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου αποτελεί προτεραιότητα για τις περιφέρειες Zlín και της Τουριστικής Αρχής της Ανατολικής Μοραβίας.³⁷²

Βασιζόμενοι στο νοητό τρίγωνο Θεσσαλονίκη (Ελλάδα) – Velehrad (Δημοκρατία της Τσεχίας) – Ρώμη (Ιταλία), προτείνονται οι εξής διαδρομές, οι οποίες χαρακτηρίζονται διαδρομές «ραχοκοκαλιά», ένεκα της βαρύτητάς τους, στην όλη θεματική.³⁷³

Διαδρομή «Ραχοκοκαλιά», Προϊόν Α' - Velehrad: Μονοπάτια στις ρίζες της σλαβικής παιδείας

Svatý Kopeček (Olomouc) – Svatý Hostýn – Štípa – Velehrad – Svatý Antoníněk – Mikulčice – Gbely (Σλοβακία) – Šaštín (Σλοβακία).

Η διαδρομή προτείνεται ως μέσο, τρόπος μνήσεως, κατανόησης και σύνδεσης των λαών της κεντρικής Ευρώπης. Ο προορισμός είναι το Velehrad και περιλαμβάνει τα κράτη της Τσεχίας, Σλοβακίας, Πολωνίας, Αυστρίας και Ουγγαρίας. Πρόκειται περί ενός αστικού δικτύου μονοπατιών, μιας κατευθύνσεως, που καλύπτει σημαντικές πόλεις των χωρών αυτών. Συνολικά, η διαδρομή καλύπτει 2.316 χλμ.

Διαδρομή «Ραχοκοκαλιά», Προϊόν Β' - Velehrad – Ενετία – Ρώμη: Μονοπάτια ταπεινότητας και μάθησης

Η διαδρομή προτείνεται ως μέσο, τρόπος μνήσεως, κατανόησης και σύνδεσης των λαών της κεντρικής και νοτίου Ευρώπης. Ο προορισμός είναι η Ρώμη και το Βατικανό, ή το αντίστροφο και περιλαμβάνει την Ιταλία, Τσεχία και Σλοβενία. Πρόκειται για μια προσκυνηματική διαδρομή άξονα Βορρά-Νότου. Η θεματική της είναι «στα βήματα των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, προς την Ρώμη και απευθύνεται στους ανθρώπους της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Η διαδρομή υπολογίζεται στα 2417 χλμ. Η πορεία προς ή απ' την Ρώμη μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις παραλλαγές. Αυτές ακολουθούν αρχαίες προσκυνηματικές, εμπορικές ή στρατιωτικές διαδρομές. Μια απ' τις παραλλαγές ακολουθεί τον Δρόμο του Ήλεκτρου, μέσω Ενετίας. Διασχίζει κράτη όμως, η Αυστρία, Σλοβακία, Ουγγαρία, Ιταλία και Τσεχία. Έτερη διαδρομή βασίζεται στην οδό, που ακολούθησαν οι πρόωμοι Σλάβοι, κατά την μετανάστευση και εγκατάστασή τους, στα εδάφη της κεντρικής

³⁷¹ Μπουμποπούλου, *Ανάδειξη Πόλεων Μέσω Πολιτιστικών Διαδρομών. Η περίπτωση της Πόλης της Καλαμάτας*, σ. 164.

³⁷² Peterka, *The Route of Cyril and Methodius as an Opportunity for the Use and Interpretation of the Common European (sic) Cultural Heritage*. Στο: Konštantínove listy 9 / 2 (2016), σ. 106 – 118 (DOI: 10.17846/CL.2016.9.2.106-118).

³⁷³ Peterka, *The Route of Cyril and Methodius as an Opportunity for the Use and Interpretation of the Common European (sic) Cultural Heritage*. Στο: Konštantínove listy 9 / 2 (2016), σ. 106 – 118 (DOI: 10.17846/CL.2016.9.2.106-118).

Ευρώπης. Η διαδρομή οδηγεί απ' την Τσεχία, μέσω του σημαντικού μνημείου Mariaszell, προτού καταλήξει στην Ιταλία. Τέλος, η τρίτη εναλλακτική ακολουθεί την πορεία των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και ξεκινά απ' την Πράγα, μέσω Velehrad και καταλήγει στην Ρώμη. Διασχίζει περιοχές της Γερμανίας και Αυστρίας και τις Άλπεις, στην Ιταλία, κατά μήκος της Via Claudia Augusta.

Διαδρομή «Ραχοκοκαλιά», Προϊόν Γ'- Velehrad – Θεσσαλονίκη: Μονοπάτια ανακάλυψης και μάθησης

Η διαδρομή προτείνεται ως μέσο, τρόπος μύθεως, κατανόησης και σύνδεσης των λαών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Ο προορισμός μπορεί να είναι είτε η Θεσσαλονίκη, είτε η Κωνσταντινούπολη, είτε το Velehrad. Η διαδρομή διέρχεται τις Ελλάδα, Σερβία κι άλλα κράτη. Η κυριότερη προσκυνηματική διαδρομή βορείου και νοτιοανατολικής Ευρώπης, έχει κατεύθυνση την Ελληνική Δημοκρατία και προχωρά προς την Τουρκία, μέσω Βουλγαρίας. Η διαδρομή στοχεύει στην αναγνώριση και ανακάλυψη του πολιτισμού της κεντρικής Ευρώπης απ' τους ανθρώπους της νοτιοανατολικής Ευρώπης και του πολιτισμού των νοτιοανατολικών κρατών απ' τα βόρεια και δυτικά Ευρωπαϊκά κράτη. Η διαδρομή καλύπτει περί τα 3574 χλμ.

Με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη, προτείνονται δύο διαφορετικές διαδρομές, τις οποίες ακολούθησαν οι δύο Θεσσαλονικείς αδελφοί για το ταξίδι τους στη Μεγάλη Μοραβία. Η μία προσκυνηματική διαδρομή ακολουθεί την Via Egnatia και διασχίζει την Θεσσαλονίκη, την λίμνη Αχρίδα, έως το Δυρράχιο, στις ακτές της Αδριατικής. Απ' εδώ, μέσω Ακυλίας ή Ενετίας και της Οδού του Ήλεκτρου, φθάνουμε στον προορισμό μας τη περιφέρεια της Μοραβίας και Zlín. Η δεύτερη επιλογή, χρησιμοποιεί την ηπειρωτική χώρα, μέσω της παλαιάς Via Militaris³⁷⁴, της εποχής των Ρωμαίων, η οποία απ' την Κωνσταντινούπολη, μέσω Σόφιας, Βελιγραδίου, Σρέμσκα Μιτρόβιτσα, Βουδαπέστης, Μπρατισλάβας καταλήγει στην Νότια Τσεχία.

Με αφετηρία το Velehrad προτείνονται κι οι παρακάτω πολιτιστικές διαδρομές, οι οποίες θα συνδέουν προσκυνήματα στη περιφέρεια της νότιας Μοραβίας και Zlín:³⁷⁵

α) Περιήγηση στη Πράγα. Αρχικά, προτείνεται η επίσκεψη στο κάστρο της Πράγας. Ύστερα, κανείς ενδείκνυται να διασχίζει την γέφυρα του Καρόλου, η οποία διακοσμείται με αγάλματα των δύο Αγίων, προτού επισκεφθεί τον Καθεδρικό Ναό των Αγίων Κυρίλλου και

³⁷⁴ Η Via Militaris (ή Via Diagonalis) ήταν μια ρωμαϊκή οδός, που διέτρεχε κατά μήκος του συνόρου του Δούναβη και καθιστούσε δυνατή την επικοινωνία με τα σύνορα στο Ρήνο και στα ανατολικά σύνορα. Μαζί με την Via Egnatia, ήταν ο ταχύτερος τρόπος μετάβασης απ' την Κωνσταντινούπολη στη Ρώμη. Βλ. Via Militaris (Via Diagonalis). Στο: Συλλογικό, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Oliver Nicholson (edit.), vol. 1, A-I, σ. 1558-1559.

³⁷⁵ Συλλογικό, *Religious Tourism in the South-Moravian and Zlín Regions: Proposal for three new Pilgrimage Routes*. Στο: *European Countryside* 3 2015, σ. 167-178, (DOI: 10.1515/euco-2015-0012).

Μεθοδίου, στην οδό Resslerova, ο οποίος αποτελεί και τόπο μαρτυρίου δύο αγωνιστών κατά των Ναζί.³⁷⁶

β) Η προσκυνηματική διαδρομή Vranov – Krtiny – Velehrad. απευθύνεται τόσο σε πεζούς, όσο και ποδηλάτες, έχει συνολικό μήκος 109 χλμ. και μπορεί να διαιρεθεί σε πέντε ή έξι μικρότερα τμήματα των 14-25 χλμ.

γ) Η προσκυνηματική διαδρομή Mikulov – Breclav – Mículcice. η οποία διασχίζεται και από την πολιτιστική διαδρομή του Αγίου Ιακώβου. Επίσης, απευθύνεται σε πεζούς και ποδηλάτες. Έχει συνολικό μήκος 55 χλμ. και μπορεί να διαιρεθεί σε δύο μικρότερα τμήματα.

δ) Η προσκυνηματική διαδρομή Radhost – Rajnochovice – St. Hostyn. Έχει συνολικό μήκος 59 χλμ. και διατίθεται τόσο για τους λάτρεις της πεζοπορίας, όσο και ποδηλασίας. Μπορεί να διαιρεθεί σε τρία μικρότερα τμήματα.

ε) Η προσκυνηματική διαδρομή St. Hostyn – Velehrad – Mículcice: Η διαδρομή αυτή περιλαμβάνει τους εξής προορισμούς. St. Hostyn – Rusava – Fryšták – Štípa – Zlín – Naražedla – Spytihněv – Huštěnovice – Jalubí – Velehrad – Staré Město – Uherské Hradiště – Ostrožská Nová Ves – Ostrožská Lhota – Blatnice pod Svatým Antonínkem – Veselí nad Moravou – Vnorovy – Strážnice – Petrov – Hodonín – Mikulčice.

Εκτός απ' την Δημοκρατία της Τσεχίας, εντός της πολιτιστικής διαδρομής των Κυρίλλου και Μεθοδίου εντάσσεται και η Σλοβακία. Στην περιοχή Terchová, βρίσκεται ο μεγαλύτερος ναός αφιερωμένος στους Αγίους και είναι το κέντρο της τίμησής τους, στο κράτος αυτό, υπό την εποπτεία της Ρωμαιοκαθολικής Επισκοπής Žilina. Η πόλη Νίτρα είναι το επίκεντρο της τίμησης του μαθητή του αγίου Μεθοδίου, Γοράσδο, στον οποίο τελούνται και ετήσιες εκδηλώσεις. Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί η μονοήμερη διαδρομή, η οποία διοργανώνεται εδώ – σπανίως, βέβαια – με αφετηρία τον Ναό του Αρχάγγελου Μιχαήλ στο Dražonce και συνεχίζει στο Μοναστήρι του Αγίου Ιπολύτου στο όρος Zobor, τον αρχαιολογικό χώρο – πάρκο, στο λόφο Martin και ολοκληρώνεται με την άφιξη στο γλυπτό των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, στο κάστρο Νίτρα. Στην ίδια πόλη εδράζεται και το Πανεπιστήμιο του Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου. Με έδρα την πόλη αυτή, διοργανώνονται και ένα φεστιβάλ, το οποίο φέρει τον τίτλο *Αγαπητή Νίτρα* και στοχεύει στην τίμηση των Σλάβων ιεραποστόλων Αγίου Κωνσταντίνου και Μεθοδίου, οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις της σλαβονικής λογοτεχνίας και παιδείας. Ιδιαίτερη λαμπρή ημέρα είναι η 5^η Ιουλίου, κατά την οποία διοργανώνεται η ανωτέρω προσκυνηματική διαδρομή.³⁷⁷ Αξίζει κανείς να επισκεφθεί εδώ τα πάρκα, θέατρα, βιβλιοθήκες, μουσεία και γκαλερί και τους κινηματογράφους.

³⁷⁶ Για τα γεγονότα βλ. Pánek & Tůma Et Alii, *A History of the Czech Lands*, σ. 496-498.

³⁷⁷ Krogmann, A.; Ivanič, P.; Kramářeková, H.; Petrikovičová, L.; Petrovič, F.; Grežo, H. *Kulturní, Cestovní ruch v Nitře na Slovensku: Přehled současných a budoucích trendů*. Udržitelnost 2021, 13, 5181. (DOI: <https://doi.org/10.3390/su13095181>).

Ο Άγιος Κύριλλος μετέβη στην Ρώμη και στον Πάπα, μαζί με τον αδελφό του, Μεθόδιο, ύστερα από πρόσκληση του τελευταίου. Εδώ, σύμφωνα με τον Βίο του, περιηγήθηκε σε διάφορους ναούς, προτού ταφεί στη Βασιλική του Αγίου Κλήμεντα. Ειδικότερα, επισκέφθηκε την παπική έδρα – το σημερινό Βατικανό – και τις Βασιλικές Αγίου Πέτρου, Santa Maria Maggiore, Ναός της Αγίας Πετρονίλλης και του Αγίου Παύλου – του εκτός των Τειχών. Αυτά μπορούν να συνδυασθούν σε μια διαδρομ

Συμπεράσματα

Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος δεν είναι οι συνηθισμένοι άγιοι της Μίας, Αγίας Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας μας, δεν υπήρξαν απλώς σοφοί ιεραπόστολοι, βαπτίζοντας τους λαούς στο όνομα της Αγίας Τριάδος. Αυτό το έργο το είχαν επωμιστεί και άλλοι άγιοι άνδρες, τόσο της δύσης, όσο και της ανατολής. Οι άγιοι θεωρούνται και είναι οι ιδρυτές του σλαβικού αλφαβήτου, ενός στοιχείου απαραίτητο για την άνθιση του πολιτισμού και της λογοτεχνίας σ' έναν λαό. Και σαν μην αρκούσε αυτό, μερίμνησαν για την εισαγωγή ενός συστήματος δικαίου, νομικών και εκκλησιαστικών έργων και άξιων συνεχιστών τους.

Εστάλησαν στην Μοραβία, έχοντας ήδη αρκετές εμπειρίες. Ο Μεθόδιος, ο οποίος ήταν και πρεσβύτερος στην ηλικία, έχοντας γεννηθεί περί το 815 μ. Χ., διετέλεσε επί σειρά ετών, προεστός σε μια σλαβηνία, όπου μυήθηκε στον πολιτισμό και τρόπο ζωής των Σλάβων. Ο δε Κύριλλος, αφ' ότου πέρασε απ' όλα τα στάδια της εκπαίδευσης, που παρείχε το Βυζάντιο, εστάλη σε διάφορες διπλωματικές αποστολές σε λαούς γύρω απ' την Αυτοκρατορία, όπως

τους Άραβες και Χαζάρους. Όπου, όμως, κι αν ηυρίσκοντο, δεν παρέλειπαν να δοξολογούν το Θεό, να προσεύχονται, να τηρούν τις εντολές του Κυρίου, να υπομένουν τα βάσανα, με καρτερικό τρόπο και αποτελούν πηγή έμπνευσης και θαυμασμού για τους συνομιλητές τους.

Τίποτα δεν θα συνέβαινε, αν ο Βασιλεύς των Ρωμαίων Μιχαήλ Γ΄ κι ο Οικουμενικός Πατριάρχης Φώτιος Α΄, από κοινού δεν συναινούσαν να στείλουν τους δύο Θεσσαλονικείς στον κόσμο των Σλάβων της δυτικής Ευρώπης. Δεν πρέπει να λησμονείται, επ' ουδενί, το ιστορικό πλαίσιο κι εποχή των δύο Αγίων. Ο βυζαντινός κόσμος εξερχόταν από μια δύσκολη και μεταβατική περίοδο, κατά την οποία υποχώρησαν τα σύνορα, η επιρροή, η ισχύς της κεντρικής εξουσίας κι άλλα πολλά, μέσα στην γενικότερη αναστάτωση, που προκάλεσε το ζήτημα της λατρείας ή μη των αγίων Εικόνων, η περίφημη Εικονομαχία. Ο Θ΄ αιώνας, όπως, σημειώνει κι ο Lemerle, αποτελεί μια χρυσή περίοδο για την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και τον *Πρώτο Βυζαντινό Ουμανισμό* της.

Ο κόσμος των Σλάβων, μέχρι την άφιξη και δράση των Αυταδέλφων, ήταν διαιρεμένος σε φυλές, ζούσαν πρωτόγονα, αφού τους έλειπαν τα στοιχεία εκείνα που συγκροτούν μια ισχυρή κεντρική εξουσία. Η πορεία του κράτους που αποκαλείται Μεγάλη Μοραβία, όσο είχε έναν δυνατό ηγεμόνα-πρίγκιπα, που να μπορεί να επιβάλει την πυγμή του, ήταν ανοδική. Σ' αυτό συνέβαλαν κι οι δύο αδελφοί, που μέσω του κηρύγματος και της προώθησης της σλαβικής γραφής, γίνονταν αγαπητοί απ' τους εντόπιους. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, ότι στο ΒΜ, άπαξ κι απομακρυνόταν ο Μεθόδιος, το ποίμνιό του, πίσω στην Μοραβία ήταν έρμαιο αλλότριων παραγόντων, που εποφθαλμιούσαν το ιερό έργο του.

Δεδομένης της ιδιαίτερης αγάπης κι αφοσίωσης, που έδειξε ο Βούλγαρος ηγεμών στους συνεχιστές του έργου των Κυρίλλου και Μεθοδίου κι η ταχύτατη συμβολή του, στο κράτος αυτό είναι, ίσως, λογικό να μας κάνει να αναρωτιόμαστε, τι θα συνέβαινε εάν το έργο των Φωστήρων των Σλάβων, αγίων Κύριλλου και Μεθοδίου, δεν είχε διακοπεί τόσο γρήγορα.

Το σλαβικό στοιχείο στην Ευρώπη είναι παντού κι εκτείνεται απ' την Δημοκρατία της Τσεχίας, μέχρι την Ομοσπονδία της Ρωσίας κι απ' τα Βαλκάνια, μέχρι τη Βόρεια Θάλασσα. Σλαβικοί πληθυσμοί υφίστανται, σαφώς, κι εκτός Ευρώπης. Η Κυριλλόμεθοδιανή Παράδοση δεν δύναται να ορισθεί. Συμπορεύεται με τους σλαβικούς λαούς, καθ' όσον αυτών υπήρξε θεμελιωτής.

Η Κυριλλομεθοδιανή Κληρονομιά εργαλειοποιήθηκε από διάφορους παράγοντες. Είτε αυτοί ήταν πολιτικοί ή εκκλησιαστικοί ή ακαδημαϊκή κύκλοι, ο απλός άνθρωπος, θα πρέπει, θεωρώ, να γνωρίζει πως οι δύο άγιοι ήταν Ρωμαίοι στο γένος, εκ Θεσσαλονίκης, και έδρασαν ακολουθώντας τις διαταγές του Βασιλέως των Ρωμαίων και της Μητέρας Εκκλησίας μας. Είναι ακριβώς εκείνο, το οποίο ο sir Obolensky, χαρακτηρίζει ως *Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*. Μετά λύπης παρατηρείται κατά καιρούς η παραχάραξη της πραγματικότητας, όπως συμβαίνει σε γειτονικά προς την Ελλάδα κράτη.

Το Πρόγραμμα των Ευρωπαϊκών Διαδρομών των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου είναι μια σπουδαία προσπάθεια, ιδιαιτέρως μετά την έγκρισή του απ' την Συμβούλιο της Ευρώπης, στην ανάδειξη των δύο Αγίων και των Μαθητών τους – τους περίφημους Επτάριθμους. Παράλληλα δε είναι υποχρεωμένο να πρεσβεύει την αλήθεια και το μήνυμα των Αγίων.

Όπως θα παρατηρήσει κανείς, διαβάζοντας την εργασία μου, οι προοπτικές του εν λόγω προγράμματος είναι απίστευτες και συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση του πολιτισμού των Σλάβων και την επικοινωνία του, με τον ελληνικό.

Βιβλιογραφία

Βοηθήματα

Πάπυρος, Ήλεκτρο: Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα (1987), «Ήλεκτρο», 282.

Armstrong, Sta Pudenziana: Συλλογικό, *Encyclopedia of Early Christianity, Second Edition*, (1999) *Everett Ferguson (editor)*, 1031.

Λεξικά

Angelov, Via Militaris: Ol. Nicholson, «Via Militaris», *The Oxford dictionary of late antiquity* 1 (A-I) (2018), 1558-1559.

Fawn & Hochman, Agriculture: R. Fawn & J. Hochman, «Agriculture», Historical Dictionary of the Czech State, Second Edition (2010), 2-5.

Fawn & Hochman, Prague: R. Fawn & J. Hochman, «Prague», Historical Dictionary of the Czech State, Second Edition (2010), 199-201.

Fawn & Hochman, Prague Castle: R. Fawn & J. Hochman, «Prague Castle», Historical Dictionary of the Czech State, Second Edition (2010), 201-202.

Kazhdan, Logothetes tou Dromou: Al. P. Kazhdan, «Logothetes tou Dromou», The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2 (1991), 1248-1249.

Kazhdan, Leo the Mathematician: Al. P. Kazhdan, «Leo the Mathematician», The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2 (1991), 1217.

Kazhdan, University of Constantinople: Al. P. Kazhdan, «University of Constantinople», The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3 (1991), 2143.

McGeer, Droungarios: Al. P. Kazhdan, «Droungarios», The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1 (1991), 663.

Nicholson, Antonine itinerary: Ol. Nicholson, «Antonine Itinerary», The Oxford dictionary of late antiquity 1 (A-I) (2018), 88-89.

Pritsak, Phouloioi: Al. P. Kazhdan, «Olympos Mount», The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3 (1991), 1670.

Talbot, Olympos Mount: Al. P. Kazhdan, «Olympos Mount», The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3 (1991), 1525.

Μελέτη ή κεφάλαιο σε συλλογικό ή συγκεντρωτικό τόμο, πρακτικά κτλ

Πρακτικά Συνεδρίου – Εορταστικά εκδηλώσεις: *Προς τιμήν και μνήμην των αγίων Αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, Φωτιστών των Σλάβων, 10-15 Μαΐου 1985*, Ι. Μητρόπολη Θεσσαλονίκης – Θεσσαλονίκη, 1986.

Πρακτικά Συνεδρίου: Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο κόσμος των Σλάβων, 28-30 Νοεμβρίου 2013, Δήμος Θεσσαλονίκης – Θεσσαλονίκη, 2015.

Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Η συμβολή τους στη θρησκευτική και πολιτισμική διαμόρφωση της Ευρώπης ως παράγοντας ενότητας και συνεργασίας των λαών της (Ολυμπιακό Χωριό 3 Μαΐου 2014)*, Ολυμπιακό Χωριό – Αθήνα, 2015.

Acts of the International Congress held on the eleventh centenary of the death of St Methodius: *Christianity among the Slavs. The heritage of Saints Cyril and Methodius (Rome, October 8–11, 1985)* Rome, 1990.

Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic: *The Cyril and Methodius mission and Europe: 1150 years since the arrival of the Thessaloniki brothers in Great Moravia*. Bromby L. Kouřil P. Betti M. & Akademie věd České republiky. (2014).

Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Roads, The Amber Roads the Ancient Cultural and Commercial Communication between the Peoples, April 3-4, International Research Center about the Ancient Roads and the Communication Among the Peoples, Republic of San Marino, 2014.

The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno (2014).

Άρθρο από περιοδικό

Bartík, Prichystal & Skrdla, *The Question of Chert Exploitation by Bell Beaker People on Stránská skála Hill (Brno-Slatina, Czech Republic)*, *Journal of Neolithic Archaeology* 20, (DOI: 10.12766/jna.2018S.10), σ. 185-202.

Bennett, B. (2011). The Myth of Cyril and Methodius and Competing Maps of Europe, *Journal of Religion in Europe*, 4(2), 245-272. (DOI: <https://doi.org/10.1163/187489211X574445>) *The Heirs of the Roman West*. Berlin, New York: De Gruyter; 2009. (DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110218848>).

Butoracová Sindleryová, Čajková, & Sambronská. (2019). Pilgrimage in Slovakia—A Hidden Opportunity for the Management of Secular Objects? *Religions*, 10(10), 560. MDPI AG. (DOI:<http://dx.doi.org/10.3390/rel10100560>).

Ghosh, The imperial abbey of Ellwangen and its tenants: a study of the polyptych of 1337, *Agricultural History Review*, Vol. 62:2 (2014), σ. 187-209.

Graham, The Evolution of the Ultraquist Mass, 1420-1620, *The Catholic Historical Review*, vol. XCII, October, 2006, No. 4, σ. 553-573 (Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/25166687>).

Fragmenta Hellenoslavica , 3, 2016, σ. 59-67 και Hetényi & Ivanic (2021), *The Contribution of Ss. Cyril and Methodius to Culture and Religion*, *Religions* 12: 417. (DOI: <https://doi.org/10.3390/rel12060417>).

Horák, M., Kozumplíková, A., Somerlíková, K., Lorencová, H. & Lampartová, I. (2016). Religious Tourism in the South-Moravian and Zlín Regions: Proposal for Three New Pilgrimage Routes. *European Countryside*, 7 (3) 167-178. (DOI: <https://doi.org/10.1515/euco-2015-0012>).

Ivanič & Lukáčová, *Saint Methodius on missionary and diplomatic journeys* (The historical geographical connections). *Historický časopis*, 2015, 63, 4, σ. 649-660, Bratislava.

Jurigová & Tučková, *European Cultural Routes as a Tourist Phenomenon*, *Czech Hospitality and Tourist Papers*, vol. XII, 26/2016, σ. 87-99.

Konštantínove listy 9 / 2 (2016), σ. 106 – 118 (DOI: 10.17846/CL.2016.9.2.106-118).

Krogmann, A., Ivanič, P., Kramáreková, H., Petrikovičová, L., Petrovič, F., & Grežo, H. (2021). Cultural Tourism in Nitra, Slovakia: Overview of Current and Future Trends. *Sustainability*, 13(9), 5181. MDPI AG. (DOI:<http://dx.doi.org/10.3390/su13095181>).

Obolensky, D. (1965). The Heritage of Cyril and Methodius in Russia. *Dumbarton Oaks Papers*, 19, 45–65 (DOI: <https://doi.org/10.2307/1291225>).

Ostrogorsky, G. (1965). The Byzantine Background of the Moravian Mission. *Dumbarton Oaks Papers*, 19, 1–18 (DOI: <https://doi.org/10.2307/1291223>).

Poláček, *Great Moravia, the Power Centre at Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure*. Στο: , Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII. Brno 2008, 11-44, Anthropological and epidemiological characterization of Great-Moravian population in connection with the social and economic structure, σ. 11-44.

Ripp & Hauer & Cavdar, *Heritage-Based Urban Development: The Example of Regensburg*, Chapter 25 (DOI: 10.1007/978-981-10-8887-2_25).

Rumen Draganov, Innovative Perspectives to Apply Blockchain Model for the Saints Cyril and Methodius and Saint Sophronius of Vratsa Historical Sights in the Context of European Cultural Routes, *Journal of Tourism and Hospitality Management*, Jan.-Feb. 2021, Vol. 9, No. 1, 53-63 (DOI:10.17265/2328-2169/2021.01.005).

Rohdewald, S. (2008). Figures of (trans-) national religious memory of the Orthodox southern Slavs before 1945: an outline on the examples of SS. Cyril and Methodius. *Trames*, 12(3), 287-298.

Shanthakumari, R. (2017). Challenges and opportunities of spiritual tourism in India. *Int J Appl Res*, 3(1), 737-740.

Šrámek, Josef. (2014), *Rajhradský klášter jako enigma moravských středověkých dějin? Cesta Rajhradu k proboštví v horizontu 11.-14. století*. *Vlastivědník věstník moravský*, σ. 43-60.

Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII. Brno 2008, 11-44, Anthropological and epidemiological characterization of Great-Moravian population in connection with the social and economic structure

Svätý Metod na misijných diplomatických cestách (Historicko-geografické súvislosti) / Peter Ivanič, Martina Lukáčová. *Historický časopis : vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy / Bratislava : Historický ústav SAV*, 2015, Vol. 63, č. 4 (2015), s. 649-659

Vavřínek, *The Question of the Legendary Welegrad (Veligrad) as the Alleged Seat of the Moravian Archbishop Methodius*, σ. 771-790. Στο: Slovo, časopis Staroslavenskoga institute Zagrebu, Vol. No. 60, 2010.

Βαλαής, Η καθιέρωση της τιμής των Ιεραποστόλων Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη γενέτειρά τους Θεσσαλονίκη, σ. 68-92. Στο: Synthesis (DOI: <https://doi.org/10.26262/syn.v2i2.4428>)

Βαρβούνη, *Προσκυνηματικές εκδρομές και ιερές αποδημίες*, Θεολογία 1, 2009, σ. 191-211.

Μοίρα, (2003), «Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα». Κοινωνιολογική προσέγγιση», Τουριστική Επιστημονική Επιθεώρηση, τεύχος. 1, 87-102.

Πολύζος, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 16(9), σ. 203-222.

Σταυρίδου, *Η ιεραποστολική δράσις του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί τη βάσει των αρχών των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου εις την Ευρώπη και αλλαχού*, Θεολογία ΝΣΤ', 3, 530-50.

Ελληνικά συγγράμματα:

Avenarius, Ο Βυζαντινός Πολιτισμός και οι Σλάβοι: Avenarius Al., Ο Βυζαντινός Πολιτισμός και οι Σλάβοι – Το Πρόβλημα της Πρόσληψης και του Μετασχηματισμού του Βυζαντινού Πολιτισμού απ' τους Σλαβικούς Λαούς (Απ' τον 6ο έως τον 12ο αι.), Αγγελική Δεληκάρη (μτφρ.), Αθήνα, 2008.

Θεοχαρίδου, Η αρχιτεκτονική του Ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη: Θεοχαρίδου Κ., Η αρχιτεκτονική του Ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη, Αθήνα, 1994.

Καζαμία, Μνημειακή Τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης: Καζαμία – Τσέρνου Μ. Ι., Μνημειακή Τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης – Οι ναοί: 4ος και 8ος αιώνας, Θεσσαλονίκη, 2009.

Καρδαράς, Το Βυζάντιο και οι Άβαραι: Καρδαράς Θ. Γ., Το Βυζάντιο και οι Άβαραι (ΣΤ' - Θ' αι.) – Πολιτικές, Διπλωματικές και Πολιτιστικές σχέσεις, Ε. Ι. Ε., Μονογραφίες 15, Αθήνα, 2010.

Lemerle, Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός: Lemerle P., Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός – Σημειώσεις και Παρατηρήσεις για την Εκπαίδευση και την Παιδεία στο Βυζάντιο από τις Αρχές ως τον 10ο αιώνα, Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (επιμ.), Αθήνα, 2010.

Κωνσταντινίδης, Η παιδεία στὸ Βυζάντιο: Κωνσταντινίδης Κ., Η παιδεία στὸ Βυζάντιο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, Σειρά Μεταπτυχιακών Σεμιναρίων, Ιωάννινα, 2000.

Μοίρα, Θρησκευτικός Τουρισμός και Προσκύνημα: Μοίρα Π. Π., Θρησκευτικός Τουρισμός και Προσκύνημα: Πολιτικές – Διαχείριση – Αειφορία, Αθήνα, 2019.

Μουτσόπουλος, Η Ροτόντα απ' την Ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό: Μουτσόπουλος Κ. Ν., Η Ροτόντα απ' την Ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό – Αρχαιολογική Έρευνα και Αναστήλωση του Μνημείου, Θεσσαλονίκη, 2013.

αγ. Νεκτάριος, Το Γνώθι Σαυτόν: αγ. Νεκταρίου Πενταπόλεως, Τὸ Γνώθι σαυτόν – Κείμενα Αυτογνωσίας, Γιώργος Μπαρλάς – Γιάννης Ζάννης (επιμ.), Αθήνα, 2011.

Νατσούλης, Λέξεις και Φράσεις Παροιμιώδης: Νατσούλης Τ., Λέξεις και Φράσεις Παροιμιώδης, Προέλευση, ετυμολογία, ερμηνεία, Αθήνα, 2007.

Νιχωρίτης, Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος: Νιχωρίτης Κ., Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος – Ο πνευματικός βίος και ο πολιτισμός των Σλάβων, Θεσσαλονίκη, 2013.

Ντότσικα, Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου: Ντότσικα Αλ., Το έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου – Αλφάβητο, Μετάφραση, Γλώσσα, Αθήνα, 2016.

Obolensky, Βυζαντινή Κοινοπολιτεία: Obolensky D., Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία – Ανατολική Ευρώπη 500-1453, Γιάννης Τσεβρεμέσ (μτφρ.), Αθήνα, 1999

Ταρνανίδης & Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων - Ιστορία και διαχρονική Εξέλιξη*

Ταχιάος, Οι αρχαιότερες βιογραφίες: Ταχιάος Αν. Αιμ., Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων, Θεσσαλονίκη, 2008.

Ταχιάος, Οι θεμελιωτές: Ταχιάος Αν. Αιμ., Κύριλλος και Μεθόδιος, Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας, Θεσσαλονίκη, 1997.

Salihoglu, Ιστανμπούλ: Salihoglu Αχ., Ιστανμπούλ – Η κοιτίδα των Πολιτισμών, Ιστανμπούλ, 1999.

Στόγιογλου, Το Ημέτερον Κάλλος: Στόγιογλου Α. Γ., Το Ημέτερον Κάλλος – Βυζαντινές Εικόνες από την Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, 2018.

Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α' - Άπ' αρχής μέχρι την Εικονομαχία*, σ. 129-138.

Χρήστου, Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Χρήστου Π. Εκκλησιαστική Γραμματολογία Α' - Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού, Θεσσαλονίκη, 2002.

Ξένα Συγγράμματα:

Barford, The Early Slavs: Barford P. M., The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe, New York, 2001.

Betti, The Making: Betti M., The Making of Christian Moravia (858-882) – Papal Power and Political Reality, Boston, 2014.

Camerlenghi, St Paul: Camerlenghi N., St Paul's Outside the Walls: A Roman Basilica, from Antiquity to the Modern Era, Cambridge, 2018.

Collins, Early Medieval Europe: Collins R., Early Medieval Europe, 300-1000, New York, 1999.

Corbett & Comrie, The Slavonic Languages: Corbett G. & Comrie B., The Slavonic Languages, London, 2002.

Curcic, Architecture in the Balkas: Curcic, Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent, London, 2010.

Curta, Eastern Europe: Curta F., Eastern Europe in the Middle Ages 500-1300, Boston, 2019.

Curta, The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe: Curta F., The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 500 – 1300, London, 2022.

Daly, The Rise: Daly J., The Rise of Western Power – A Comparative History of Western Civilization, London, 2014.

Doig, A History of the Church through its Buildings: Doig Al., A History of the Church through its Buildings, Oxford, 2020.

Dowson & Yacub & Raj, Spiritual and Religious tourism: Dowson R. & Yacub M. J. & Raj R., Spiritual and Religious tourism: motivations and management, Leeds, 2019.

Dvornik, Byzantine Missions: Dvornik F., Byzantine Missions Among Slavs – SS Constantine-Cyril and Methodius, New Jersey, 1970.

Ehling & Hofner & Siedel, Natural Stone and World Heritage: Ehling An. & Hofner F. & Siedel H., Natural Stone and World Heritage: Unesco Sites in Germany, London, 2022.

Hernik & Walczycka & Sankowski & Harris, Cultural Heritage: Hernik J. & Walczycka M. & Sankowski Ed. & Harris B. J., Cultural Heritage – Possibilities for Land-Centered Societal Development, Nature Switzerland, 2022.

Ivanov, Pearls before Swine: Ivanov S., Pearls before Swine – Missionary Work in Byzantium (Monographies Du Centre de Recherche D' Histoire Et Civilisati), Monographies 47, Deborah Hoffman (μτφρ.), Paris, 2015.

Jeffreys & Haldon & Cormack, The Oxford Handbook of Byzantine Studies: Jeffreys El. & Haldon J. & Cormack R., The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford, 2008.

Kaldellis, A Cabinet of Byzantine Curiosities: Kaldellis An., A Cabinet of Byzantine Curiosities – Strange Tales from the World's Most Orthodox Empire, Oxford, 2017.

Katsoni & Upadhya & Stratigea, *Tourism, Culture and Heritage*: Katsoni V. & Upadhya Am. & Stratigea An., *Tourism, Culture and Heritage in a Smart Economy*, Third International Conference, IACuDiT, Athens, 2016.

Kendall & Nicholson & Phillips Jr & Ragnow, *Conversion to Christianity from Late Antiquity to the Modern Age: Considering the Process in Europe, Asia and Americas*, Minneapolis, 2009.

Klapste, *The Czech Lands*: Klapste J., *The Czech Lands in Medieval Transformation*, Boston, 2012.

Kourkoutidou-Nikolopouloy & Tourta, *Wandering*: Kourkoutidou-Nikolopouloy Eyt. & Tourta An., *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Athens, 1997 Logan & Craith & Kockel, *A Companion to Heritage Studies*: Logan W. & Craith M. N. & Kockel W., *A Companion to Heritage Studies*, West Sussex, 2016.

Lee, *From Rome to Byzantium*: Lee D., *From Rome to Byzantium AD 365-565 – The Transformation of Ancient Rome*, Edinburgh, 2013.

Logiudice & Bowe, *Never a Dull Moment*: Logiudice H. & Bowe D., *Never a Dull Moment. Your Essential Guide to Europe*: AWAG, 2012.

Machacek & Wihoda, *The Fall*: Machacek J. & Wihoda M., *The Fall of Great Moravia – Who was buried in Grave H153 in Pohansko near Breclav?*, Boston, 2019.

Magocsi, *Historical Atlas*: Magocsi P., *Historical Atlas of Central Europe*, Toronto, 2015.

Mahoney, *The History of Czech Republic and Slovakia*: Mahoney W., *A History of Czech Republic and Slovakia (The Greenwood Histories of the Modern Nations)*, Connecticut, 2011.

Maskorinec, *City of Saints*: Maskorinec M., *City of Saints – Rebuilding Rome in the Early Middle Ages*, Philadelphia, 2018.

Molnar, *A Concise History of Hungary*: Molnar M., *A Concise History of Hungary*, Cambridge, 2001.

Nicol, *Byzantium and Venice*: Nicol D. M., *Byzantium and Venice – A study in diplomatic and Cultural relations*, Cambridge, 1988.

Olsen & Timothy & Olsen, *Tourism, Religion*: Olsen D. H. & Timothy D. & Olsen D., *Tourism, Religion and Spiritual Journeys (Contemporary Geographies of Leisure, Tourism and mobility)*, New York, 2006.

Panek & Tuma, *A History of Czech Lands*: Panek J. & Tuma Ol., *A History of Czech Lands*, Prague, 2018.

Paspates, *The Great Palace of Constantinople*: Paspates G., *The Great Palace of Constantinople*, William Metcalfe (μτφρ.), London, 1893.

Polacek, Great Moravian Elites: Polacek J., Great Moravian Elites from Mikulcice, Brno, 2020

Razaq & Griffin, Religious Tourism and Pilgrimage: Razaq R. & Griffin K., Religious Tourism and Pilgrimage Management – An International Perspective, Boston, 2015
Schmahl & Breuer, The Council of Europe: Schmahl S. & Breuer M., The Council of Europe – Its Law and Policies, Oxford, 2017.

Shepard, The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492: Shepard J., The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492, Cambridge, 2008.

Stephenson, New Rome: Stephenson P., New Rome – The Roman Empire in the East AD 395-700, London, 2021.

Tellier, Urban World History: Tellier N., Urban World History – An Economic and Geographic Perspective, Montreal, 2019.

Westbrook, The Great Palace: Westbrook N., The Great Palace of Constantinople, An Architectural Interpretation, United Kingdom, 2020.

Wood, Albrecht Altdorfer: Wood C. S., Albrecht Altdorfer and the Origins of Landscape, London, 2014.

Wood, The proprietary Church: Wood S., The proprietary Church in the Medieval West, Oxford, 2006.

Wright, A Select Letters: Wright F. A., A Select Letters of St Jerome, With an English Translation (The Loeb Classical Library), London, 1933.

Vogler, Czech Republic: Vogler K., Czech Republic – The Essential Guide to Customs and Culture, London, 2022.

Zhirohov & Nicolle, The Khazars: Zhirohov M. & Nicolle D., The Khazars – A Judeo-Turkish Empire on the Steppes, 7th – 11th Centuries AD: United Kingdom, 2019.

Διπλωματικές εργασίες:

Ηλιοστάλακτη, Διεύρυνση των χαρακτηριστικών: Ηλιοστάλακτη Μ., Διεύρυνση των χαρακτηριστικών και των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη Θεσσαλονίκη (Διπλωματική), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Επιστημών Διοίκησης, Διατμηματικό Π.Μ.Σ. Σχεδιασμός, Διοίκηση και Πολιτική του Τουρισμού, Χίος, 2019.

Καμπούρη, Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη: Καμπούρη Ζ., Θρησκευτικός Τουρισμός στη Θεσσαλονίκη. Η πολιτιστική Διαδρομή Κυρίλλου και Μεθοδίου του Συμβουλίου της Ευρώπης ως Εργαλείο Ανάπτυξης (Διπλωματική), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή: Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα: Οικονομικών Επιστημών, Διατμηματικό Π. Μ. Σ. Τουρισμός και Ανάπτυξη, Θεσσαλονίκη, 2020.

Καμπούρης, *Το Σύνταγμα της Σλοβακικής Δημοκρατίας*: Καμπούρης Φ., *Το Σύνταγμα της Σλοβακικής Δημοκρατίας: Μια σύντομη παρουσίαση* (Διπλωματική), ΕΚΠΑ, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Νομικής, Π.Μ.Σ. Δημόσιο Δίκαιο, Αθήνα, 2005.

Καπάτση, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα*: Καπάτση Μ., *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Θεσσαλονίκη «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου* (Διπλωματική), Ε. Α. Π., Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Π. Μ. Σ. Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων MSc, Θεσσαλονίκη, 2018.

Μπουμποπούλου, *Ανάδειξη πόλεων*: Μπουμποπούλου Αγ., *Ανάδειξη πόλεων μέσω Πολιτιστικών Διαδρομών: Η περίπτωση της Πόλης της Καλαμάτας* (Διπλωματική), Ε. Α. Π., Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας, Μ. Π. Σ. Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός Πόλεων και Κτιρίων, Πάτρα, 2020.

Norman, *Spiritual tourism*: Norman, *Spiritual tourism: Religion and Spirituality in Contemporary Travel* (Thesis), University of Sydney, Bachelor of Arts, Sydney, 2004.

Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης*: Ράπτης Κ. Θ., *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: Αρχιτεκτονική και Γλυπτός Διάκοσμος* (Διδακτορική Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Τομέας Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2016.

Τσίμπας, *Η Αναγνώριση Βυζαντινών Χριστιανικών Μνημείων*: Τσίμπας Θ., *Η Αναγνώριση Βυζαντινών Χριστιανικών Μνημείων από την UNESCO ως Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς: Η Περίπτωση της Θεσσαλονίκης* (Διπλωματική), Διϊδρυματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα, Ελλάδα: Εκκλησιαστική Ιστορία και Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη, 2019.

Χατζηλελέκας, *Ιστορική εξέλιξη πηγών*: Χατζηλελέκας Δ., *Η Ιστορική Εξέλιξη των πηγών για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο – τους διδασκάλους και φωτιστές των Σλάβων (με έμφαση στην αυθεντικότητά τους)* (Διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα: Βαλκανικών Σπουδών Φλώρινας, Φλώρινα, 2013.

Ιστοσελίδες.

Council of Europe, *Cyril and Methodius Route: Special price at the 15th Tourism Grand Prix of the Czech Republic - Cultural Routes: newsroom*, [https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/-/cyril-and-methodius-route-special-price-at-the-15th-tourism-grand-prix-of-the-czech-republic#:~:text=The%20Cyril%20and%20Methodius%20Route%20was%20certified%20as%20a%20Cultural,\(the%20Seven%20Saints%20Apostles](https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/-/cyril-and-methodius-route-special-price-at-the-15th-tourism-grand-prix-of-the-czech-republic#:~:text=The%20Cyril%20and%20Methodius%20Route%20was%20certified%20as%20a%20Cultural,(the%20Seven%20Saints%20Apostles) (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Δήμος Θεσσαλονίκης, *Διεθνές Συνέδριο: Οι Θεσσαλονικείς άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος και η συμβολή τους στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού*», <https://thessaloniki.gr/conference-invitation/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Δήμος Θεσσαλονίκης, *Με μια παγκόσμια διάκριση ο Δήμος Θεσσαλονίκης μετέχει στην 36η Philoxenia. Η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε στο Δίκτυο Δημιουργικών Πόλεων της UNESCO στον τομέα της Γαστρονομίας*, <https://thessaloniki.gr/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Directorate-General for Migration and Home Affairs N. D. *Push-Pull Factor*, https://ec.europa.eu/home-affairs/pages/glossary/push-pull-factor_en (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Εκκλησία Online, *Μια σημαντική ομιλία του Οικουμενικού Πατριάρχου για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο στην Πράγα*, <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/mia-simantiki-omilia-tou-ikoumenikou-patriarchou-gia-tous-agious-kyrillo-ke-methodio-stin-praga/>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Ιερά Μητρόπολη Ιλίου, (I. N.) *Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου Ολυμπιακού χωριού*, <https://imiliou.gr/naos/enoriakoi-ieroi-naoi/content/agion-kyrilloy-kai-methodiyy-olympiakoy-xoriou> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Greece, *Θεσσαλονίκη*, <https://www.visitgreece.gr/el/mainland/macedonia/thessaloniki/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Ivanov, Petko, *The Controversial Saints: Representations of Cyril and Methodius in Modern Slavic History: Chronology and Theses* (1996). Slavic Studies Faculty Publications. 11, <http://digitalcommons.conncoll.edu/slavicfacpub/11>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Λαγός & Χριστογιάννη, *Η ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού στην Ελλάδα*, <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/13614/1/%ce%9b%ce%b1%ce%b3%cf%8c%cf%82.pdf> (τελ. ανάκτηση 28/08/2022).

Leo, Pope XIII, *Grande Munus - Encyclical on SS Cyril and Methodius*, https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_30091880_grande-munus.html (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Ορθοδοξία Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων, *Στην Αγιοκατάταξη του Οσίου Βησσαρίωνα του Αγαθωνίτου προχώρησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, <https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairoti/agiokatataksi-tou-osiou-vissariona-tou-agathonitou/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Romfea, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την αγιοκατάταξη του Γέροντος Ευμενίου Σαριδάκη*, <https://www.romfea.gr/oikoumeniko-patriarxeio/49434-to-oikoumeniko-patriarxeio-gia-tin-agiokatataksi-tou-gerontos-evmeniou-saridaki>, (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Ροτόντα, *Θεσσαλονίκη – Πληροφορίες*, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh255.jsp?obj_id=1812 (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Σταυροπούλου, *Η Αντίληψη της Ορθοδόξου Εκκλησίας περί των Προσκυνηματικών αποδημιών*, <https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/tourism/txt3.html> (τελ. ανάκτηση 03/07/2022).

St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *About project and organization*, <http://www.cmstory.cz/en/about> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Ancient Slavic Stronghold Pohansko*, (βλ. <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/ancient-slavic-stronghold-pohansko>) (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Pilgrimage Chapel of St. Cyril and Methodius at Radhošť*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/pilgrimage-chapel-of-st-cyril-and-methodius-at-radhost> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Slavic Keep in Mikulčice*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/slavic-keep-in-mikulcice> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *Staré Město (Old Town)-Archaeological Site, Na Valách and the Great Moravia Monument*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/stare-mesto-old-town-archaeological-site-na-valach-and-the-great-moravia-monument> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

St. Cyril and Methodius in the footsteps of a captivating story, *The Pilgrimage Basilica of the Assumption of the Virgin Mary and St. Cyril and Methodius at Velehrad*, <http://www.cmstory.cz/en/pilgrimage-route/the-pilgrimage-basilica-of-the-assumption-of-the-virgin-mary-and-st-cyril-and-methodius-at-velehrad> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

The Council of Europe, *Who we are – The Council of Europe in brief*, <https://www.coe.int/en/web/about-us/who-we-are> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

The Council of Europe, *Headquarters and offices – The Council of Europe in brief*, <https://www.coe.int/en/web/about-us/headquarters-and-offices> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Thessaloniki Tourism, *Ιερός Ναός της του Θεού Σοφίας*, <https://www.thessalonikiturismo.gr/index.php/el/component/k2/item/339-church-of-the-wisdom-of-god-church-of-agia-sophia> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Time, *World's greatest places: Thessaloniki, Greece*, <https://time.com/collection/worlds-greatest-places-2022/6194509/thessaloniki-greece/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, *Πολιτιστικές Διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης*, <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=3225> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Υπουργείο Εξωτερικών, *Συμβούλιο της Ευρώπης (ΣτΕ)*, <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stous-diethneis-organismous/sumbouliao-tis-europis.html> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Χολέβας, *Ο Κύριλλος και Μεθόδιος στο επίκεντρο της Διεθνούς Διπλωματίας - Geopolitics and Daily News*, <https://geopolitics.iisca.eu/2021/06/09/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Unesco Digital Library, *A Golden age of Arab culture*, The UNESCO Courier: a window open on the world XXX, 12 [537], periodical issue, 1977, σ. 4-52 (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000074817>).

Unesco, *Monastic Island of Reichenau*, <https://whc.unesco.org/en/list/974/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

Unesco, *Old Town of Regensburg with Stadtamhof*, <https://whc.unesco.org/en/list/1155/> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

World Data.Info, *Tourism in Czechia*, <https://www.worlddata.info/europe/czechia/tourism.php#:~:text=The%20most%20popular%20city%20in,cities%20with%209.15%20million%20tourists> (τελ. ανάκτηση 11/07/2022).

